

НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
ІНСТИТУТ ІМ. М. В. ГОГОЛЯ

Л І Т Е Р А Т У Р А
ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 4

Наука, архітектура, живопис, театр
Ніжина: до 1000-ліття заснування міста

Ніжин — 1994

Книга присвячена окремим сторінкам наукового життя Ніжина та видатних його представників (Х. Екеблада, М. Бунге, О. Русова, В. Резанова, П. Одарченка, І. Павловського, Є. Рихлика), а також архітектури, живопису, театру. В окремих статтях розкривається роль церковних діячів Л. Барановича і С. Яворського в розвитку культури міста. Окремий розділ присвячено Качанівці, як культурному центру Чернігівщини.

Редакційна колегія: проф. Г. В. Самойленко (відп. ред. і упорядник), проф. Н. М. Арват, акад. Ф. С. Арват, доц. Н. І. Бойко, проф. З. В. Кирилук, проф. О. Г. Ковальчук, проф. Т. П. Маєвська, доц. П. В. Михед.

Збірник друкується за рішенням вченої Ради Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя, прот. № 6 від 27 травня 1994 р.

Література та культура Полісся. Вип. 4: Наука, архітектура, живопис, театр Ніжина: до 1000-ліття заснування міста. / Відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. — Ніжин: НДПІ, 1994. — 158 с.

Г. В. САМОЙЛЕНКО

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ НІЖИНА

За 1000 років існування Ніжина в місті сформувалася самобутня і надзвичайно різноманітна культура. Серед невеликих поселень Ніжин має таку культурну спадщину, якій позаздрили б і деякі великі міста. Уже те, що тут є інститут, якому найближчим часом виповниться 175 років, і професійний драматичний театр, який відмітив 60 років, говорить само за себе.

На жаль, історія культури Ніжина вивчена зовсім мало. Дореволюційні дослідники торкалися більше історії Ніжина, його назви, походження, історичних подій, які відбувалися тут. Серед праць, що порушували питання розвитку культури, слід назвати лише розвідки М. Бережкова, М. Стороженка, М. Сперанського, А. Хойнацького. Майже не змінилась ситуація і після Жовтневої революції 1917 р. Окремі статті О. Пулинця, А. Ершова, І. Турцевича, І. Спаського, а також краєзнавців Г. Васильківського, Г. Неділька, Ю. Москаленка, І. Костенка, В. Шуста, В. Ермоленка, В. Шоходька, В. Симоненка, журналіста Ю. Каганова висвітлювали тільки окремі факти великої спадщини.

Осміслити в цілому історію культури Ніжина з давніх часів до наших днів ніхто з дослідників ще ненаважився. А без цієї узагальнюючої праці не так чітко видно, а чим же повинні пишатися ніжинці, яке місце культура міста займає в загальній історії України.

Перед дослідниками культури Ніжина стоять складні завдання. Хоч збереглися пам'ятки архітектури в місті з найдавніших часів, архівні матеріали, спогади, статистичні дані, проте вони ще не можуть дати відповіді на деякі запитання, зокрема, а як же розвивалась культура в місті до XVII століття. Це є біла пляма, яку треба ліквідувати, розшукавши додаткові джерела.

Відомо, що місто не могло існувати без храму, школи, ремесел тощо. До нас дійшли тільки деякі свідчення про відомих майстрів XVI ст. Лаврентія Дроб'язка та Івана Білика, які займалися виготовленням кахлів. На них вони розміщували малюнки фіалок або ж облямовували квіткові композиції ромбовидними рамками з пучками листків по кутах. Маємо деякі свідчення про існування дерев'яних храмів, а також різних цехів, у тому числі і музичного. Є окремі дані про золотарів. Ось і майже все. Перед дослідниками стоїть завдання вивчити цей давній період, розшукавши додаткові матеріали, які знаходяться за межами міста.

Культура Ніжина XVII століття пов'язана з відкриттям шкіл. Відомо, що у 1687 році для дітей жителів грецької колонії була відкрита школа «грецького братства», в якій вивчали грецьку і російську мови, арифметику, малювання і закон божий. Крім дітей з грецької колонії, тут навчалися інколи і діти ніжинських дворян та заможних козаків. У ній, наприклад, вчився М. М. Бантиш-Каменський.

Але виникає питання, а чи були в місті в той час інші школи? Можемо лише припускати, що при Миколаївському соборі була теж школа, бо в той історичний період початкові школи частіше всього існували при церквах. Проте це треба ще довести.

Давній Ніжин був багатий на архітектурні пам'ятники. Як свідчать дослідники, він був містом високої культури. У XVI—XVII століттях тут переважали дерев'яні будівлі. Це відноситься і до культових споруд. На жаль, більшість із них загинула під час воєн та завоювання міста завойовниками та поневолювачами. Згоріли дерев'яні церкви Введенська, Іллінська, Михайлівська, Всіхсвятська та інші. Тому в наступному столітті іде процес перебудови дерев'яних будівель культового призначення на кам'яні. З'являються муровані приміщення і адміністративного призначення. Про це свідчать архівні документи, а також деякі споруди, які збереглися до нашого часу.

Із найдавніших архітектурних пам'яток Ніжина є Миколаївський собор. Дата його будівництва в літературі подається не однаковою. В багатьох книгах сказано, що храм був збудований 1668 р. Наші ніжинські дослідники стверджують, що собор було зведено близько 1655 р. на кошти козаків та ніжинських полковників братів Золотаренків. У книзі «Пам'ятники градостроительства и архитектуры СССР» (Т. 4) вказана дата побудови споруди 1658 рік. Цю неточність слід би було зняти.

Миколаївський собор вражає красою своєї композиції, оформленням. Він є яскравим прикладом раннього українського бароко, в якому чудово поєднувалися традиційні форми архітектури та різноманітні рельєфні декори. Саме на цій будові чернігівські та ніжинські майстри відшліфовували ті особливі творчі підходи, які пізніше використовували при будівництві Троїцького собору Густинського монастиря під Прилуками (1672—1674 рр.), Катерининської церкви в Чернігові (1690-ті роки), Успенського собору в Новгород-Сіверському (кінець XVII ст.). Проте жодне джерело не дає відповіді на питання, а хто ж є архітектором цієї величної будови.

Недостатньо вивчена і історія Ветхоріздв'яного Георгіївського монастиря. Архієпископ Філарет відносить його заснування не до XVII, а до XIV століття. Чи це так?

Якщо говорити про літературу Ніжина, то тут теж багато цікавих питань, які потребують більш глибоких відповідей.

Фольклор, ця невичерпна скарбниця народної творчості, не тільки не вивчений, але й не зібраний. Були окремі підступи до цього, але нема узагальнюючої праці, яка б висвітлювала особливості розвитку фольклору в Ніжині. А це можливо лише при умові, коли будуть зібрані тексти.

Письмова література Ніжина теж має свої традиції, але вона потребує більш глибокого вивчення. Про це свідчить той факт, що про Романа Анисимовича Ракушку-Романовського, який народився в Ніжині і прожив тут більше сорока років, беручи активну участь у вісьськовому та громадському житті не тільки міста, а й України, ми знаємо не так багато.

Або ось інший факт. У Ніжині бував відомий український письменник, активний учасник чернігівської літературної школи Іван Величковський. У 1687 році він з Чернігова переїжджав до Полтави, по дорозі зупинявся в Ніжині. Про цей факт ніде не говориться. Слід ще додати, що в 1908 році у ніжинського священника Олександра Величковського були виявлені дві збірки віршів його прадіда «Зегара з полузегарком» і «Млеко од овці пастору належное». Саме ці рукописні збірочки і дали змогу вченим познайомитися з творчістю одного із основоположників барокового віршування на Україні в XVII столітті. Ця знахідка дає право на подальшу пошукову роботу.

З Ніжином пов'язане також ім'я відомого письменника, культурного та церковного діяча, чернігівського архієпископа Івана (Іоана) Максимовича, який народився в нашому місті в 1651 році. Є свідчення, що письменник неодноразово бував у Ніжині, але яка була мета його приїзду, як довго він тут був, нам невідомо.

У кінці XVII — на початку XVIII ст. в Ніжині жив Стефан Яворський, видатний письменник, педагог, громадський і церковний діяч. З його іменем пов'язане будівництво Благовіщенського собору (1702)). Діяльність цього визначного культурного діяча висвітлена в літературі дореволюційного часу, хоч багато сторінок його діяльності, пов'язаних з Ніжином, Україною, ще потребують вивчення. Цікаві статті про письменника надрукував останнім часом доцент О. Г. Астаф'єв, Але треба ще уважніше дослідити долю бібліотеки С. Яворського, яку він передав у Ніжин 1721 р. Благовіщенському собору і яка після смерті письменника була за наказом Ф. Прокоповича насильно перевезена в Харків. Але не всі книги були вивезені, частина їх залишилась у Ніжині і подальша їх доля невідома.

У XVIII столітті в Ніжині розширилася мережа початкових шкіл. Відкривались цифірні школи, які у 1744 р. об'єдналися з полковими та гарнізонними. За даними полкових ревізій у Ніжинському полку в 1747 р. нараховувалось 217 парафіяльних шкіл. Це набагато більше, ніж у Чернігівському і Прилуцькому. Частина цих шкіл припадала на Ніжин. У 1786 р. тут було 10 парафіяльних шкіл з трьохрічним терміном навчання.

Крім цих видів шкіл, відкривались в місті і приватні пансіони, про які ми знаємо дуже мало. На початку 80-х років XVIII ст. у парафіяльних школах при церквах Ніжина навчався 121 учень. За свідченням наглядача ніжинських шкіл, вони розподіляються так: «у соборного дячка 30 учнів; у пономаря тієї ж церкви — 7, учениць — 5; у Преображенського дячка — 8; у Богоявленського дячка — 22; у Воздвиженського дячка — 11; у Старовірського майстра — 6, учениць — 5».

У 1786 р. був прийнятий в Російській імперії «Статут народних училищ». На Україні згідно з ним було відкрито 18 головних і малих народних училищ. Мале народне училище з'явилося і у Ніжині в 1789 р.

Початкову освіту в цих школах одержали учасник першої російської кругосвітньої експедиції Юрій Лисянський, письменник Георгій Кониський, декабристи Микола Мозгалевський, Іван Горбачевський.

Факти про розвиток освіти в Ніжині, на жаль, розпорошені, не зібрані, не приведені в систему, що не дає можливості говорити про її особливості, про залучення до неї молоді, про специфіку викладання в школах окремих предметів.

XVIII століття — це період будівництва багатьох пам'яток, які залишились до нашого часу. Це Благівіщенський собор і монастир при ньому, Богоявлення церква, Миколаївська церква, Всіх-святська, Троїцька, церква Іоанна Богослова, Введенський собор, Покровська церква, Христо-Воздвиженська церква. Ці пам'ятки цікаві не тільки в архітектурному відношенні. Вони були гарно оздоблені в середині. В багатьох із них використовувався монументальний живопис. У більшості храмів він загинув, але в деяких ще залишились його рештки. Їх ще можна було б врятувати, але ніхто зараз цим не займається.

Що ми знаємо про ніжинських будівничих, художників XVIII ст., які розписували храми, малювали ікони для іконостасів?

Слід було б розшукати роботи ніжинських майстрів Ф. Цихановського та Я. Левенця, які належать до найкращих зразків староукраїнського наддніпрянського монументального мистецтва.

А що ми знаємо про театр в Ніжині в цей період? Так само мало. А треба відмітити, що починаючи з середини XVII ст. під час проведення ярмарків — Троїцького, Покровського і Всеїдного влаштовувались театральні вистави. Проте невідомо, показували їх приїжджі колективи чи такий театр існував у Ніжині? Відповідні свідчення відсутні, а може, вони ще не розшукані дослідниками.

Літературні факти XVIII ст. теж повністю не зібрані. Відомо, що в Ніжині в сім'ї бургомістра в 1717 р. народився відомий письменник, церковний і культурний діяч Георгій Конинський. В одному з своїх віршів він писав:

Град-Нежин — колыбель.

а Киев — мой учитель.

Але чи бував Георгій Конинський у Ніжині пізніше, також невідомо.

У XVIII та 1-й пол XIX ст. через Ніжин йшли тракти на Київ, Москву, Петербург, Ригу, Курськ, Харків, Катеринослав та інші міста, а також за кордон. Тому через Ніжин проїжджали відомі письменники, державні та культурні діячі. Під час своєї подорожі по Україні Ніжин відвідав Г. С. Сковорода. У різних джерелах рік його перебування в місті неоднаковий, то 1753, то 1768. А в якому ж році він тут був насправді?

Є також свідчення про те, що з 29 по 30 червня 1786 р. в Ніжині проживав російський письменник, автор знаменитої комедії «Недоросль» Д. І. Фонвізін. Знаємо, що він для ночівлі найняв

приватну квартиру в А. Архітекторова. У серпні 1787 р. письменник знову побував у місті. Цей факт потребує також більш детального вивчення.

Значно багатшим було культурне життя в Ніжині в ХІХ столітті. Воно краще вивчене, хоч краєзнавцям та історикам, літературознавцям є ще над чим попрацювати.

Вважаємо, що слід було б конкретніше зайнятись не тільки висвітленням загального розвитку освіти в цей період, а й характеристикою яскравих її діячів. Майже нічого ми не знаємо про Платона Посиповича Руданського, який працював вчителем ніжинського повітового училища. Це був дуже освічений педагог, який закінчив Харківський університет, мав гарні знання та здібності, що дало йому можливість зайняти через деякий час без будь-якої протекції посаду інспектора гімназії, яку надавали найстарішим і найбільш досвідченим вчителям. У Ніжинській гімназії в пізніші роки було введено дві стипендії П. И. Руданського. Дуже мало ми знаємо і про інших талановитих діячів освіти. Наприклад, шість років (з 1839 по 1845 рр.) у повітовому училищі чителював відомий український художник, який брав участь у викупі Т. Г. Шевченка з кріпацької неволі, Іван Максимович Сошенко.

Мало ми знаємо і про талановитого педагога М. М. Могилянского. А що ми можемо сказати про Єлизавету Россет, яка на початку ХІХ ст. заснувала в Ніжині перший на Чернігівщині жіночий пансіон, або про жіночі пансіони та їх засновниць, дружин викладачів юридичного ліцею Л. Петровську, Е. Лельєвр, А. Неметті, С. Захаревичеву, Н. Мурантову?

Такі ж питання виникають і під час осмислення історії виникнення жіночих гімназій П. І. Кушакевич та Г. Ф. Крестинської. Не вивчена історія багатьох навчальних закладів, які існували в ХІХ ст. в місті. Більше повезло вищій школі, яка була зв'язана з відкриттям у 1820 р. Гімназії вищих наук кн. Безбородька, а потім фізико-математичного (1832—1840), юридичного (1840—1875) ліцеїв, а з 1875 р. історико-філологічного інституту. Проте і тут є багато різних питань, які пов'язані як з освітою, так і наукою, що потребують вивчення. Наші книги «Ніжинська філологічна школа. 1820—1990» та «Вчені-філологи Ніжинської вищої школи» — це тільки частка тієї великої роботи, яку треба виконати.

Значно слабше вивчена архітектура ХІХ ст. Поява багатьох споруд некультурного призначення свідчить про подальший розвиток будівництва в Ніжині. Пам'ятки дають можливість виявити не тільки їх специфіку, але й визначити, як вони вписуються в загальний розвиток архітектури України. Це і будова Гімназії вищих наук Луїджі Руска, де використовувались прийоми класицизму, будинок ніжинської в'язниці, «з першокласною архітектурою, створений великим майстром цього стилю» (М. Цапенко) та інші споруди.

У Ніжині в ХІХ ст. жили і працювали художники Капітон Павлов, Андрій Горонович, Апполон Мокрицький, Яков де Бальмен, Іван Сошенко, Дмитро Безперчий, Родіон Музиченко-Цибульський, Микола Самокиш, Юлій Феддерс та інші. Кожен з цих майстрів заслуговує на увагу, бо саме в Ніжині були написані ними цікаві художні полотна, що увійшли в скарбницю українського, російського мистецтва, розкрився їх талант.

Цікавим у місті було в цей період театральне та музичне життя. Воно пов'язане не тільки з постановками вистав у Гімназії вищих наук в 1826—1828 роках, у яких брали участь М. Гоголь, Н. Кукольник, М. Прокопович, А. Данилевський та інші гімназисти, а й з розвитком самодіяльного мистецтва в місті в наступні роки. Якщо про театр у гімназії дещо написано, то про театральне життя кінця 40— початку 50-х років майже нічого не відомо. А саме в цей час Л. Глібов знайомиться з П. Ф. Бордонос, активною учасницею драматичного життя, і одружується. Вона організовує драматичний гурток і в Чернігові, куди переїхали Глібови у 1858 році. Можна тільки здогадатись, що до театральної студії в Ніжині входили представники інтелігенції, серед них і викладачі юридичного ліцею.

Трохи краще досліджено театральне життя 90—900-х років, коли в Ніжині вперше на сцену вийшла Марія Заньковецька. Нині опубліковані «Мистецькі спомини» (1993) одного з активних діячів культурного життя Ніжина цього часу Федора Проценка. Ця книга насичена великим фактичним матеріалом. Проте значна частина активних учасників театрального та музичного життя лише згадується. Діяльність М. Заньковецької, М. Садовського, Б. Романицького, Ф. Проценка, Д. Грудини, Є. Хуторної, Ю. Міловича, Г. Ніжинської, А. Остерського, І. Ковалевського, Ю. Скорохода та багатьох інших учасників сцени не розкрито. Якщо в замітках краєзнавців згадується про них, дається коротка характеристика їх творчості, то це жодною мірою не замінює наукового дослідження, в якому була б висвітлена доля цих чудових діячів театральної справи.

Заслуговує на увагу і культурна діяльність голови ніжинського повітового дворянства І. С. Роковича, який багато зробив для організації театральної справи в Ніжині в 70—80-х роках XIX ст.

Мало ми знаємо і про трупу Пономаренка, яка ставила в 90-х роках, в основному, українські п'єси. На той час це був сміливий крок. Слід було б розібратись і в меценатській діяльності підприємця Роговського, який у власному саду влаштував літній театр, де виступали відомі на той час в Росії, на Україні театральні трупи. В Ніжині були на гастролях великі актриси Г. М. Федотова і М. Г. Савіна, а також відомий бас Ф. Г. Стравинський, який у 1869 році закінчив Ніжинський юридичний ліцей, актори перших українських труп М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Кропивницького, М. Садовського.

Майже нічого не написано про Болеслава Леонардовича Вержиківського, композитора, диригента, організатора показу перших фільмів, який створив чудовий симфонічний оркестр, а також зібрав велику нотну бібліотеку, котру залишив місту.

Цікавим було в XIX столітті і літературне життя в Ніжині. Воно визначається не стільки тим, що тут побували відомі російські і українські письменники І. Долгоруков, О. Пушкін, О. Грибоедов, М. Лермонтов, Адам Міцкевич, Т. Шевченко, Марко Вовчок та інші. Саме тут у Гімназії вищих наук формується літературна школа, яка пов'язана з іменами Миколи Гоголя, Євгена Гребінки, Нестора Кукольника. Саме тут пройшли першу школу творчих пошуків поет і перекладач Василь Любич-Романович, поет, редактор творів

М. Гоголя, його друг Микола Прокопович, публіцист, прозаїк Костянтин Базилі, прозаїк Микола Білевич, фольклорист Платон Лукашевич та інші.

Саме в Ніжині формується Є. Гребінка та Л. Глібов як байкарі. Тут вони написали значну частину своїх творів.

Багато вже сказано про літературне життя Ніжина XIX століття. Але це в основному про письменників, які пов'язані з Гімназією вищих наук, ліцеями та Історико-філологічним інститутом. Сам же літературний процес Ніжина XIX століття не осмислений і не проаналізований.

Особливої уваги заслуговує спадщина визначних вчених Ніжинської вищої школи, а також тих, хто зв'язав своє життя з містом. Це визначні вчені, академіки О. Богомолець, В. Андріанова-Перетц, М. Івчина, В. Різниченко, С. Корольов, М. Карноухов, Ф. -Белякін, М. Боголюбов та інші.

Багатим і різноманітним було і культурне життя Ніжина в XX столітті. І тут є над чим попрацювати дослідникам. Майже не вивчена освіта. Хоч існував і в цей час педагогічний інститут, мережа технікумів, училищ, шкіл, але їх специфіка, особливості не проаналізовані. Не дивлячись на те, що Ніжинська вища школа налічує майже 175 років, але її історія після 1875 року ще не написана. Вимагає своєї уваги і наукова діяльність вчених 20—30-х років, значна частина яких була репресована. Детального вивчення потребує і творчість вчених 50—80-х років. Наша книга «Вчені-філологи Ніжинської вищої школи» (1993) — є лише початком цієї благородної справи.

У подібному стані знаходиться і вивчення літературного життя, яке зв'язане з творчістю членів літературних студій та їх керівників драматурга Івана Горбаня, поетів Миколи Сайка, Андрія Бурлаки, Петра Артеменка, Олексі Ющенка, поета і прозаїка Бориса Левіна, Йосипа Дудки, прозаїків Юрія Збанацького, Леся Гоміна, Євгена Гуцала, Леоніда Горлача та багатьох інших. Десятки членів Спілки письменників України — є випускники Ніжинського педагогічного інституту.

Але з містом пов'язане творче життя і тих, хто не вчився в інституті, зокрема, поета-підпільника, батьківця Михайла Шломи, який у Ніжинській катівні записав більше десяти поетичних творів в книзі І. Котляревського «Енеїда», яку випадково знайшов у камері; Миколи Зоценка, письменника, актора, автора повісті «З ночі», присвяченої ніжинським друзям-підпільникам та інших.

З Ніжином, його творчим життям поєднана доля сотень відомих письменників і непрофесійних літераторів. І перед літературознавцями стоїть завдання розкрити причини такого самотнього процесу, визначити місце і роль літературної студії інституту та місцевої газети у формуванні творчих здібностей молоді.

Не менш цікавим було в XX столітті і театральне життя. У 20—30-х роках з ним пов'язана була доля М. К. Заньковецької, яка жила в місті в своєму будиночку, а також Ф. Д. Проценка, Д. Я. Грудини, М. С. Глебова та інших діячів, які починали свою творчу роботу ще до революції.

У 1938 р в Ніжині з'являється професійний театр, який був сформований ще в 1933 році в Бурині. З його сценічною діяльністю пов'язані імена видатних акторів України. На його сцені в спектаклях «Запорожець за Дунаєм» грали М. Литвиненко-Вольгемут та І. Паторжинський, в «Наталці-Полтавці» — О. Петрусенко та М. Донець, в «Платоні Кречеті» — А. Бучма та Н. Ужвій.

Саме в Ніжинському пересувному драматичному театрі ім. М. Коцюбинського сформувалась ціла плеяда видатних українських акторів народних артистів України Б. Б. Лучицького, В. П. Ігнатенка, Г. Н. Пащенко, заслужених артистів А. Б. Лучицької, В. Ф. Тося, І. К. Бровченка, В. Г. Авраменка, О. Г. Горбенка, талановитих акторів В. О. Білоусової, Д. К. Гайдебури, К. М. Репенко, З. І. Толстоградської, В. О. Козицького, Т. В. Коршикової, І. А. Красса, О. Г. Сидельникової, М. С. Чорної та багатьох інших.

Крім рецензій Ю. Каганова та деяких інших журналістів на окремі вистави, невеликих розвідок Г. Васильківського, про театр майже нічого не написано. А його шістдесятирічна історія — це хвилююча сторінка в містечковому житті Ніжина та і всієї України, бо доля пересувного театру дуже складна, пов'язана з повсякденними пересіздами по селах і невеличких містечках різних областей України, Росії, Білорусії. Життя акторів саме цього театру — це подвижництво. І тільки той, хто по-справжньому любить театр, народ, може працювати в таких складних умовах.

Якщо будівництво в ХХ столітті майже не залишило цікавих архітектурних пам'яток, то монументальне мистецтво, а також живопис дали декілька цікавих постатей. Серед художників перш за все це відомий майстер пензля, академік Сергій Федорович Шишко, картини якого відомі далеко за межами України. Значна їх частина знаходиться в музеях міста. В Ніжині також працювали П. С. Орел, Ю. А. Савченко, В. М. Агієнко, Ю. І. Мікшин, А. Н. Шкурко, В. Ф. Оліфіренко, П. В. Петренко, М. А. Прядко, О. І. Кошель, С. М. Рибак та інші. Художники, творчість яких вивчена недостатньо. З Ніжином пов'язана творча спадщина відомих художників Ф. Г. Якимченка та О. Третякова.

У Ніжині є ряд цікавих монументальних пам'яток. Особливо приваблиють роботи скульпторів П. Забіли та М. Г. Гріншона, присвячених М. Гоголю, О. Скобликова — пам'ятники Т. Шевченку та М. Заньковецькій, монумент «Вчителька» (єдиний пам'ятник на Україні), погруддя О. О. Ковальова Богдану Хмельницькому, Гутмана Якову Батьоку, М. А. Ковальчука Любі Губиній, а також невідомого скульптора кінця XVIII — початку XIX ст. погруддя І. Безбородьку, який був встановлений у 1990 році біля інституту. Все це цікаві роботи митців, але про їх творчу долю ми майже нічого не знаємо.

Як бачимо, культурне життя Ніжина було справді цікавим і різнобічним. Воно заслуговує на хороше ґрунтовне наукове дослідження. І чим швидше воно з'явиться, тим багатшою стане культура України, в якій цільне місце займуть і сторінки про Ніжин та його творців.

**Сторінки наукового життя
Ніжина**

ОСОБЛИВОСТІ ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «СЕРЦЕ» У ФІЛОСОФСЬКІЙ СПАДЩИНІ Х. ЕКЕБЛАДА

Х. Екеблад до стannього часу лишається немовби маргінальною фігурою. А між тим — це постать помітна. Потребує поглибленого вивчення і його життєвий шлях і внесок в науку.

Народився він у травні 1800 р. у Фінляндії. Дуже рано став сиротою. 8-річного хлопчика після закінчення російсько-шведської війни привіз у Петербург лікар І. Енегольм. Х. Екеблад закінчив Петербурзьку Медико-Хірургічну Академію. Після закінчення її з 1829 по 1834 рік працював ад'юнктом ветеринарних наук, а потім екстраординарним професором у Харківському університеті. У травні 1835 року призначений в. о. директора Ліцею Князя Безбородька. Тут, у Ніжині, Х. Екеблад прожив двадцять років, протягом яких очолює знаменитий навчальний заклад, вкладаючи всі сили в його реорганізацію. У січні 1855 року йде у відставку і їде до Петербурга, де продовжує займатись науковою роботою. Помер Х. Екеблад у лютому 1877 р.

Головний інтерес Х. Екеблада зосереджений в царині філософії, але в силу певних причин його робота пройшла майже непоміченою

Д. Чижевський у «Нарисах з історії філософії на Україні» головну увагу звертає на «філософію серця» як провідний напрям у розвитку української філософії. Своєрідні опорні пункти — філософські роздуми Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша, П. Юркевича. Філософська спадщина Х. Екеблада немовби випадає з цієї «обойми», та водночас вона пов'язана з даною лінією у розвитку філософії. У який спосіб? Швидше всього за принципом певного внутрішнього опонування.

Перше враження таке, що до «філософії серця» Х. Екеблад не має ніякого відношення. Прочитуємо все, що присвячено йому в роботі Д. Чижевського: «Значно пізніше працював на Україні учень Велланського — швед Христіан Екеблад (1800—1877), який з 1853 року був директором Ніжинського ліцею. Його головний твір «Опытъ біо-психологическаго изслѣдованія способностей чловѣческаго духа», 1872».¹

Ця інформація міститься у розділі, де йдеться про впливи Шеллінга і романтиків. Але Х. Екеблад взяв участь і в обговоренні проблеми, пов'язаної з виявленням філософського потенціалу поняття «серце». Причому у нього є своє трактування, відмінне від інших, зокрема від генеральної лінії, яка є в українській філософії.

У сучасній філософській літературі були спроби «ревізувати» концепцію Д. Чижевського. Так, канадський філософ Т. Закидальський дійшов до однозначного висновку: «Приглянувшись зблизька до поняття серце в Сковороди, Юркевича, Гоголя і Куліша, можна безперечно ствердити, що в українській думці нема якоїсь особливої його традиції. Хоч кожний із згаданих мислителів вживає слово «серце», воно відіграє іншу роль в думці кожного з них».²

Якщо підходити строго раціонально, чітко термінологізувати поняття, то Т. Закидальський правий. Але українська філософська традиція пов'язана не так із раціоналістичним мисленням, як з емоційно-почуттєвим. Тому тут відіграють роль не так філософські дефініції чи філософські системи, як певна внутрішня схвильованість, інтуїтивне осягнення істини, орієнтація на етичні та естетичні проблеми. Так, В. Зінківський однозначно заявляє, що філософія Г. Сквороди — це «філософія містицизму».³ М. Лосський, характеризуючи філософську практику П. Юркевича, писав, що за вченням Памфила Даниловича «Істина відкривається (обнаруживается) не тільки мисленням, але й «серцем», бо віднаходження істини пов'язане з релігійними та моральними прагненнями людини».⁴

Українську філософську традицію й об'єднує саме ця, внутрішня переконаність, що «серце — осередок морального життя людини».⁵

Х. Екеблад виходить з іншої, типово раціоналістичної установки. У розділі «Серце», який міститься у вже згадуваній його роботі, два параграфи. У першому вчений розглядає змістовий потенціал слова. Він наголошує на полярності двох значень, пов'язаних із словом «серце». Перше використовується для позначення предмета, точніше — органа. Друге, яке звичайно поєднується з цим словом, — це поняття «моральне, духовне, яким виражається певна якість духу людського; і в цьому смислі воно (серце — О. К.) звичайно протиставляється голові чи розуму».⁶

Беручи зріз, сказати б, побутово-філософський, Х. Екеблад нагадає і про такі «формули», як «м'яке серце», «зле серце», «любити усім серцем». Говорить він і про розуміння серця як «вмістилище нашої совісті». Причому не відмовляє у певній правомірності цього: «вдумуючись у предмет, ми бачимо, що всі такі вирази і поняття мають.. деякі підстави бо за будь-якого, скільки небудь сильного руху нашого духу... в той же момент віддунює в серці почуття, яке холодить чи палить, чи щемить.. чи воно починає битись сильніш, або ж навпаки немовби завмирає і зупиняється» (с. 275). Однак першопричина цього, наголошує Х. Екеблад, не серце, а «наш дух», а отже, голова — «мозок, як у людини, так і у тварини» (с. 276).

Підсумовує все це філософ так: всі процеси, всі імпульси йдуть «з голови, а серце бере участь у них тільки страждально-пасивно» (с. 277).

Здавалось би, цим самим всі крапки над і розставлено. Однак Х. Екеблад не обмежується даною констатацією. Мабуть, під тиском певної традиції, а, можливо, й існуючої мовної практики він змушений у наступному параграфі знову повернутися до цього поняття: «Що власне значить слово «серце», яке використовують у духовному розумінні?» — так сформульовано своєрідний підзаголовок до § 113. Невже філософ повертає думку у русло, уже намічене попередниками — Г. Сквородою, М. Гоголем, П. Кулішем, ще ширше — професійним філософом П. Юркевичем, який 1860 року опублікував досить об'ємну працю — «Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого?»

Ні, Х. Екеблад немовби не помічає зробленого (особливістю його дослідження є те, що вчений не робить посилань на першоджерела, лише у тексті згадує думки того чи іншого науковця, митця — хоч і в такий спосіб не згадано думок П. Юркевича). І опублікована вона була в авторитетному виданні — «Труды Киевской духовной академии», і автор її на той час був тим єдиним, хто «виявився достатньо філософськи підготовленим, щоб зайняти без попереднього «закордонного відрядження» університетську кафедру (в Московському університеті — О. К.)».⁸

Та не йдучи одним шляхом із П. Юркевичем, вчений все ж не може просто так полишити це питання. Як сумлінний вчений він прагне пройти усіма можливими мислительними ходами.

Спершу філософ знов підходить до розшифрування суті самого поняття: «Це слово, — зауважує він, — означає тільки певний склад, певний настрій нашого духу» (с. 277). А потім — новий поворот думки: цей настрій, його характер визначає «внутрішня сторона розуму — воля взагалі» (с. 277). Від того, яка вона (воля) — добра чи зла — і її часткові прояви (бажання, пристрасть, совість) — залежить і характер «сердечних рухів».

Х. Екеблад вступає також у полеміку з тими психологами, які пов'язують із серцем такі прояви духу, як хоробрість, мужність, благородство — або навіть базують «характер на так званому серці» (с. 278). Розвінчує він також різного типу побутові передсули, як-от ті, що стверджують: жінка живе більше серцем ніж чоловік, вчені люди мають «мало серця» і ін. Досвід, говорить філософ, часто спростовує це. Підсумовуючи, вчений знову наголошує на «фізіологічності» серця, у плані ж духовному воно, на його думку, слугує «як не було завжди і ймовірно буде, для виразу більш чи менш причитного, доброзичливого, благомислячого, і добросердечного, чи протилежного напрямку і складу нашого духу і його дій» (с. 278).

Х. Екеблад не був видатним філософом. Але зайняв своє місце в розвитку філософії. Так, Г. Шпет у своєму «Очерке развития русской философии» лвічі звертається до його роботи і — хоч і лаконічно — але досить ґрунтовно визначає його внесок у розвиток філософії. Це ж слід зробити і при формуванні курсу, присвяченому розвитку філософської думки в Україні. Поки що ж маємо це питання тільки частково вирішеним. А духовний досвід його був присутній і визначав певною мірою характер філософської атмосфери в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992. — С. 100.
2. Закидальський Т. Поняття серця в українській філософській думці //Філософська і соціологічна думка. — 1991. — № 8. — С. 137.
3. Зеньковский В. История русской философии. — Л., 1991. — Т. 1, ч. I. — С. 79.
4. Лосский Н. История русской философии. — М., 1991. — С. 82—83.
5. Юркевич П. Философские произведения. — М., 1990. — С. 71.
6. Екеблад Х. Опыт обозрения и биологико-психологического исследования способностей человеческого духа. — Спб, 1872. — С. 274. Далі, цитуючи за цим виданням, вказуємо у тексті сторінку.
7. «Не помітив» багато що і Д. Чижевський. Він, швидше всього по пам'яті, наводить назву книги Х. Екеблада (що не дивно, бо писалася вона у еміграції, де не всі першоджерела були під рукою): про це свідчать неточності, пов'язані із забуванням другорядних деталей, які погано тримає пам'ять — сполучник (и), слово, яке не має вирішального значення (обозрение), спрощення слова (замість «біологико-психологического» — «біо-психологического»). Та це лише зовнішні деталі, сутність не забута: Д. Чижевський вписує дослідження Х. Екеблада у філософський контекст, хоч і не проробляє це питання в деталях (а вони цікаві). Те ж що стосується головного — «філософії серця», то тут, як ми бачили, Х. Екеблад робить хід, який не вписується у головне русло. Цей напрям для Д. Чижевського і не цікавий, і, умовно кажучи, «зайвий» — це своєрідний «шум» у головному референтному каналі. Тому відповідні розділи з роботи Х. Екеблада просто «випадають» з поля зору Д. Чижевського, який дуже послідовно, навіть жорстко проводить свою думку. Навряд чи це правильно, коли ми говоримо про «історію філософії на Україні» — тут би треба враховувати всі напрями пошуку.
8. Шпет Г. Сочинения. — М., 1979. — С. 48.

НЕЖИНСКИЙ ПЕРИОД ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Н. Х. БУНГЕ

(1845—1850)

Николай Бунге родился 11 ноября 1823 года в Киеве. Его отец, Христиан Бунге, был доктором медицины, служил в Киевском военном госпитале, в духовной академии и других учебных заведениях и оставил о себе хорошую память и как о человеке, и как о талантливом враче. В молодые годы он окончил медицинский факультет Йенского университета в Германии и пользовался широкой известностью как специалист по лечению детских болезней.

Мать Николая Христиановича — Екатерина Николаевна (в девичестве Гебенер) — была дважды замужем. От первого брака детей не имела, а от второго только Николая, родившегося, когда ей шел тридцать седьмой год. Она отличалась редким умом, прекрасным образованием и чрезвычайной начитанностью. Имея только одного ребенка, Екатерина Николаевна вложила все силы своей души в дело его воспитания и образования.

Сохраняя преданность традициям предков и приверженность к лютеранству, в семье культивировалось трудолюбие, любовь к знаниям и стремление к их усовершенствованию.

Однако сохранилось мало известий о детских и юношеских годах Николая Христиановича. Они протекли мирно под опекой любящей матери. Это взаимообожание сохранилось на протяжении всей жизни.

Николай Бунге всегда оставался верным и любящим сыном. Проживая в других городах и, в частности, в Нежине, он очень часто посещал родительскую обитель, о чем свидетельствуют многие прошения, направленные в дирекцию лицея. Он никогда не женился, «чтобы не ввести новую хозяйку в дом любимой матери», (1, с. 7) и до конца своих дней боготворил Екатерину Николаевну.

Такие теплые искренние отношения в семье не могли не отразиться на нравственном облике Николая Христиановича. Современники отмечали кристальную чистоту души, редкую скромность и чрезвычайную деликатность, а также большую сдержанность и замкнутость. Однако все эти качества не помешали ему стать лучшим учеником в классе, когда он учился в 1-й киевской гимназии. Тяга к книгам и знаниям в гимназические годы сочеталась в нем с любовью к природе, к растениям. Николай Бунге был страстным садоводом и имел пристрастие к кактусам, в те времена очень редким в Киеве. Их у него была большая коллекция.

В 1841 году Николай Христианович поступил на юридический факультет Киевского университета Святого Владимира. В студенческие годы началось увлечение Бунге политической экономией, которое на всю жизнь определило круг его научных интересов.

Выдающиеся способности, знание иностранных языков и настойчивость в работе привели к тому, что уже в год окончания им университетского курса в 1845 году он был назначен преподавателем законов казенного управления в Нежинский юридический лицей князя Безбородко на место ушедшего Глушановского.

С 31 октября 1845 года в двадцати двухлетнем возрасте Николай Христианович Бунге начал свою деятельность на преподавательском поприще. Он нашел среди своих слушателей однолеток и даже лиц старше себя (1, с. 19), и этот фактор сближал его со студентами. Однако еще больше этому содействовало умение сделать занимательным и интересным предмет, который считался до него самым скучным из всего курса (1, с. 19). Он занимался не столько развитием теоретической части преподававшегося им предмета и выяснением, как слушатели усвоили теорию и умеют вывести законы, которые легли или должны были лечь в основу положительного права, сколько старался развивать у них самостоятельность мышления, применять на практике свои знания.

Для того, чтобы углубить знания по предмету, лицеисты должны были знакомиться с иностранными источниками. Но знаний по языку недоставало, и Николай Христианович обратил свой кабинет в учебный класс по изучению французского и немецкого языков. Желавшие совершенствовать свои знания по языку приходили в разные дни и часы в качестве учеников, читали, переводили и разъясняли друг другу под руководством Н. Бунге писателей-экономистов от Тюрго до Листа. «С необычайным терпением Н. Бунге просиживал со своими учениками по несколько часов в день и достигал того, что его адепты, едва умевшие прочесть прежде иностранную грамоту, по истечении 3—4 месяцев могли читать и понимать французские и немецкие книги» (2, с. 21). Более того, профессор поддерживал способных студентов. Как только в каком-нибудь курсе выяснялись лицеисты, желавшие серьезно работать, он звал их к себе, превращался из строгого и требовательного преподавателя в старшего товарища, «никогда не спускавшегося до уровня младших, но всегда умевшего поднять их до себя, всегда дававший широкий простор свободе обсуждений и умевший никого не подавлять своим авторитетом» (1, с. 21).

Лекциями Николай Христианович не ограничивался. Он привлекал своих слушателей к практическим занятиям теми предметами, которые преподавал. На практических занятиях его аудитория не была особенно полной, ибо он придерживался принципа: раз начинал заниматься, то эти занятия должны быть систематическими и насыщенными. Так, например, в 1849 году слушателей по закону казенного управления было 20, а в 1850 году — 27. Студенты, принимавшие участие в занятиях, очень привязывались к Николаю Христиановичу и до конца дней оставались его горячими поклонниками.

Интересы Н. Х. Бунге выходили за пределы аудиторных занятий. Он охотно сближался с прогрессивно настроенными людьми, с которыми познакомился в Нежине. Это профессор русской сло-

весности М. А. Тулов, талантливый, образованный человек, прекрасный знаток словесности, спорщик Гегеля, блестящий лектор, но «скептического мировоззрения, более эпикуриец и эклектик» (2, с. 21); учитель словесности Нежинской гимназии М. Т. Симонов, «неприклонных пуританских убеждений»; В. С. Коперницкий — даровитый энтузиаст, но «узких национально-польских стремлений» (Там же) и др. Годы, проведенные Бунге в Нежине, стали периодом становления его либерально-политических убеждений.

Как вспоминает Е. Э. Картавцев, Н. Х. Бунге стал «главой и душой кружка, горячо сочувствовавшего проповеди Грановского и Белинского — кружка, не скрывавшего отрицательное отношение свое к тогдашним язвам русского общества — крепостному праву и взяточничеству — и искавшего идеалов на Западе» (1, с. 20). Направление кружка Н. Бунге оказывало влияние не только на учащуюся молодежь, но и на педагогов. Особенно это влияние усилилось после того, как Николай Христианович защитил магистерскую диссертацию и был назначен профессором лицея.

Несмотря на свою склонность к западничеству, Н. Бунге «был убежденный и бескорыстный монархист»; он считал, что «целостность и сохранность государства может быть ограждена лишь единством власти; он полагал, что русский народ, не способный по свойствам своего характера к систематической постоянной мелкой повседневной борьбе и усилиям, может в минуты подъема духа делать под руководством единой твердой власти такие шаги и успехи, которые граничат с чудесами» (1, с. 11).

Его политическим идеалом была самодержавная монархия, которая опиралась на строгое соблюдение законов, на гласность в обсуждении общественных проблем и на развитие местных выборных учреждений по английскому образцу, на продвижение к усовершенствованию системы управления путем реформ.

Конец 40-х годов — это период наступления реакции в России. Однако Николай Христианович, не скрывавший своих взглядов, никогда не был заподозрен в «неблагонадежности». И в этом, как свидетельствуют современники, «главную роль сыграла чистота души его и прямота, при отсутствии духа прозелитизма» (1, с. 20).

Проследившая педагогическую и научную деятельность Николая Христиановича в Нежинском лицее, можно утверждать, что в это время у него развились редкое усердие и серьезность в отношении преподаваемых им предметов. Кандидат юридического факультета Киевского университета Н. Бунге начинал свою деятельность в Нежине в 1845 году как преподаватель законов казенного управления. Но уже в 1847 году он защитил магистерскую диссертацию на тему: «Исследование начал торгового законодательства Петра Великого», которая в отрывках была опубликована в «Отечественных записках» за январь 1850 года.

19 декабря 1847 года он был утвержден исполняющим обязанности профессора Законов казенного управления, а уже 28 апреля 1848 года он был утвержден магистром и профессором по кафедре Законов казенного управления (3. Прошение о зачислении на должность № 228).

Получив кафедру в лицее, Николай Христианович продолжил преподавание Законов казенного управления и Уставов о повинностях на III курсе, где его предмету отводилось 7,5 часов в неделю. Преподавая свою науку, Николай Бунге руководствовался IV—VIII томами Свода Законов, счетными уставами и сочинениями Роу, Горлова, Г. Канкрина и других.

Интересна в этом плане «Программа по кафедре Законов казенного управления на I-е полугодие 1850/51 учебного года», составленная Николаем Христиановичем 8 июня 1850 года, которая сохранилась в Нежинском архиве. Так как это единственный документ, который дает представление о преподаваемом курсе Н. Бунге, мы его приводим здесь полностью.

«При изучении науки Законов казенного управления преподаватель будет знакомить своих слушателей преимущественно с действующими законами, содержащимися в IV, V, VI, VII и VIII томах Свода Законов и в Уставах Счетных, указывая в тоже время на их историческое развитие и на начала теоретические в них содержащиеся. История должна разъяснить пользу и важность существующих законов, составляющих результат успехов государственной науки нашего отечества. Теория, извлеченная из самого существа наших финансовых законов, должна представить в избранном свете сущность этих поставлений. Она не может быть заимствована из иностранных учебников, при начертании которых имелось ввиду финансовое устройство государств иностранных, не всегда согласных с духом и потребностями русской жизни. Поэтому, при сообщении сведений исторических, преподаватель будет только отчасти пользоваться сочинением г-н Толстого. История государственных учреждений и статьями, помещенными в периодических изданиях, попутная сведения из них, подчеркивая, согласно с предложением соответствующим историческим источником, изданиям правительственным и в особенности по полному собранию Законов.

Патее при изложении теории он будет руководствоваться преимущественно приказом министерства финансов и тем основным положением, которые вошли в состав законов Казенного Управления получая сочинениями Г. Малехуса, графа Канкрина, профессора Горлова только для того чтобы изложить теоретические статьи с большей полнотой.

Наука законов казенного управления по принятому плану будет содержать в себе следующие 5 главных частей: 1) введение, 2) краткий обзор потребностей государственных, 3) подробное изучение законов о средствах служащих для удовлетворения государственных потребностей в связи с историческими сведениями и понятиями теоретическими 4) новые понятия о государственных кредитах, 5) краткий обзор финансового управления.

В настоящем I-м полугодии 1850/51 учебного года будут пройдены части 1-я, 2-я и половина 3-й, а именно: о государственном

имущество, о доходах с особенных видов частных имуществ горных и соляных и монетный устав.

Часть 1-я

Введение

Во введении, состоящем из одной главы, будут изложены общие понятия о происхождении наук хозяйственных, к которым относится наука законов казенного управления, а вместе с тем будут обеспечены главные общеупотребительные термины науки, встречающиеся в нашем законоустройстве. Согласно с этим, из понятия о потребностях частных и государственных будет выведена необходимость в существовании вещественных средств, служащих для удовлетворения их и в научной сфере, будут объяснены понятия о хозяйственной деятельности, производящей вещественные средства, о силах производительности: труд, капитал и природа, о ценности, мере, о различных отраслях частного дохода, составляющего источник доходов государственных, так как частные лица обязаны учитывать удовлетворение государственных потребностей, сообразно с их доходами в размерах, определяющихся правительством. Подобные отчетливые знания терминологии необходимо для точности в языке и для правильного понимания как теории, так и действующих законов. Из предложенных предварительных сведений будут выведены понятия о науке хозяйства, обнимающей собою преподавание о хозяйственных отношениях внутри государства, направленных к удовлетворению потребностей материальными средствами и понятие о науке финансов, составляющей часть предыдущей и обнимающей хозяйственные изменения, которые устанавливаются правительством, для удовлетворения потребностей государства такими вещественными средствами.

Потом будут изложены понятия об объеме науки Законов Казенного управления, об ее составляющих частях и о науках вспомогательных служащих пособием при ее изучении.

Наконец следан будет краткий обзор литературы науки финансов, в котором будет изложено влияние меркантильной системы финансового постановления средних веков с указанием как на ложные, так и на истинные основания. Этой системе во многом соответствовали требования времени, как это доказывает успешность реформ Кольбера и императора Петра Великого относительно мануфактурной промышленности. Потом рассмотрено будет влияние физиократов на развитие науки финансов. Далее будут представлены основные финансовые начала, предложенные Аламом Смитом и перешедшие в наше законодательство. Наказ министра финансов и некоторые другие постановления, а в заключении будут перечислены главные сочинения по финансовым явлениям после Смита за границей и произведения писателей отечественных с краткими замечаниями о их особенностях.

Часть 2-я

Краткий обзор государственных потребностей

Он будет состоять из одной главы, в которой будут изложены понятия о государственных потребностях, их отличия от потребнос-

тей частных. Связь между потребностями государственными областными и государственными городскими и сельского общества.

Затем, на основании разделения государственных потребностей на 3 класса будут исчислены потребности, относящиеся: а) к Верховному управлению государством, именно в потребности в верховной власти в лице монарха, без которой союз государственный невозможен; в) к внутреннему устройству государства — именно потребность в управлении и потребность в учреждениях, содействующих богатству и процветанию; с) к финансовым вложениям государства в дипломатический корпус и в войска.

Преподаватель при изложении этой статьи указывал на единственноисчисляемость этих потребностей и указанием на их важность, для того, чтобы отметить значение финансовых постановлений, имеющих свойство извлечения средств, служащих для удовлетворения потребностей государственных.

Часть 3-я.

О средствах, служащих к удовлетворению государственных потребностей.

Эта часть будет состоять из введения и следующих отделов: I) об государственном имуществе и об особенных видах частного имущества, с которых взимается доход в пользу казны, II) о податях, III) о повинностях. В виду приложения в I-му отделу изложен монетный устав.

Введение.

Общие понятия о средствах служащих для удовлетворения государственных потребностей. Потом будут исчислены 4 главные потребности, из которых исчислялись эти средства. Подати и повинности и их объем по значению каждого. Потом будут рассмотрены виды имуществ, происходящих в источниках государственных доходов, и относительный характер их в нашем законодательстве, состоящий с преобладаний начала государственно-экономического и в слиянии их в одну цельную систему податей. Наконец, будет объявлена связь между государственными доходами и народным богатством и благосостоянием, каким образом государственный доход содействует возрастанию последнего

Отдел 1-й

О государственном имуществе

Разделив государственное имущество на 4 вида: на земледельческое, лесное, горное и соляное, согласно с постановлением нашего законодательства, преподаватель изложит их в 4 главах.

Глава 1-я

О государственных земельных имуществах

В первом отделении будут изложены сначала общие понятия о земледельческой промышленности, потом доказательства, приводимые в пользу и прочие отчуждения государственных земледельческих имуществ, также выгоды и невыгоды различных способов уп-

равления ими, а именно: управление казенное, отдачи в арендное содержание и управление по доверенности. В заключение будет доказано, что способ пользования государственным имуществом, существующим у нас, не делает необходимой продажу этих государственных имуществ, потому что доход с них получаемый, имеет вид податей, а удержание в руках правительства дает возможность содействовать успехам земледелия.

Во втором отделении, содержащем историю государственных земельных имуществ в России, — будет указано на их происхождение, а потом будет изложено законодательство со времени Петра Великого в особенности же перемены, последовавшие в новейшее время в следствии учреждения Министерства государственного имущества.

В третьем отделении будут изложены законы положительные, а именно: будут исчислены виды государственных землевладельческих имуществ, рассмотрен состав управления, заведующего ими, порядок хозяйственного управления вообще и в особенности казенных землевладельческих имениях в губерниях западных и острейских, и, наконец, доходы с них.

Глава 2-я

О государственных лесных имуществях

В первом отделении будут приложены общие понятия о лесной промышленности и происхождение лесов государственных. Далее будут рассмотрены вопросы: выгодны ли для государства леса, выращенные природой, оставить за собою и заниматься лесной промышленностью; вопрос этот будет решен положительно, и, наконец, будут исчислены способы пользования лесами, особенно существующих в нашем отечестве.

Во втором отделении будет рассмотрен отличительный характер лесного законодательства до императора Петра, замечательный по нестрогости разграничению собственности, затем будут изложены постановления Петра Великого, в которых преобладает государственная собственность, и, наконец, императрицы Екатерины II и ее приемников, отличающихся направлением финансовым и расширением прав частных владельцев на принадлежащие им леса.

В третьем отделении будут содержаться законы положительные, а именно: представлено будет разделение лесов, принятое в нашем законодательстве, потом будут изложены постановления об управлении лесами, о порядке хозяйственного управления лесами казенными, о пользовании ими, о лесах прижилых к отдельным ведомостям, о лесах частных, общих, спорных.

Глава 3-я

О государственных горных имуществях и о доходах с частных горных промыслов

В первом отделении будут содержаться общие понятия о горной промышленности, а именно будут изложены особенности способов извлечения государственных доходов из горной промышленности или установлением регалии, или сохранением горных промыслов в числе государственных имуществ, или, наконец, введением податей.

Во втором отделении представлен будет исторический обзор постановлений о горной промышленности в России, в особенности же обращено будет внимание на меры императора Петра Великого, положившего основание горной промышленности и на законодательство Александра Благословенного, послужившего основанием ныне действующим законам.

В третьем отделении будут изложены положительные, а именно разделение горной промышленности на казенную, посессионную и частную и на восемь разрядов по их управлению; затем будут следовать постановления о главном управлении горной промышленностью, о горных промыслах уральских, алтайских, керченских и сибирских относительно добыванию золота и россыпей.

При изложении законов о горных промыслах в отдельных странах, России будет обращено внимание на составе управления заведывающего горными промыслами, на порядок хозяйственного управления на право лиц, состоящих при горных промыслах, на права по горным имуществам и, наконец, на доходы, получаемые казною с горных промыслов.

Глава 4-я

О государственных соляных имуществах и о доходах, получаемых казною с частных соляных промыслов

В первом отделении будут представлены общие понятия о соляной промышленности и о доходах, которые могут быть получены казною или в следствии установления регалии, или обладания соляными источниками, или наложения податей.

Во втором отделении будут содержаться положительные законы: об управлении, о предметах ведомства местного управления по заведыванию казенными источниками, об источниках посессионных и о частных соляных промыслах.

Глава 5-я

Монетный устав

В первом отделении, содержащем введение теоретическое, будет указана необходимость в существовании посредника для обращения имущества, потом будут изложены отличительные свойства денег и показано отношение к другим орудиям обращения — кредитным билетам, банковым билетам и прочее.

Во втором отделении будет представлено обзор существования денежных систем в России и указано будет на попытку ввести представительные денежные знаки при царе Алексее Михайловиче.

В третьем отделении будут изложены законы действующие, а именно: о главном управлении по монетной части, о монетной системе в России, о монетном дворе и о медалях» (3).

Для того, чтобы слушатели глубже закрепили знания по предмету, подготовились к экзамену, Н. Бунге считал, что необходимо лиценстам давать вопросы. Один из экземпляров такого документа сохранился в архиве. Чтобы иметь представление и о формулировке вопросов, и о системности требований преподавателя, и о полном курсе, который читал Н. Бунге, приведем его здесь:

Казенного Управления и о Государственных повинностях.

1. Общие понятия о науке финансов. Литература.
2. О государственных потребностях и о средствах служащих для удовлетворения их.
3. О государственных имуществах вообще и общие понятия о государственных земледельческих имуществах.
4. Законы о государственных земледельческих имуществах.
5. Общие понятия о доходах с лесной промышленности и о лесах казенных.
6. О лесах приписных, частных, общих.
7. О горной промышленности вообще и об уральской горной промышленности.
8. О горной промышленности алтайской, керченской, о золотопромышленности в Сибири и о заводах южной России.
9. О доходах с соли и соляной устав.
10. О монетах и монетный устав.
11. О податях вообще.
12. Историческое обозрение податей России.
13. О податях прямых вообще и устав о податях.
14. Общие понятия о податях непрямых и устав о пошлинах.
15. О податях с потребления и выработки напитков. Обозрение податей с напитков России.
16. Постановление о выделке и продаже напитков и надзоре по питейной части.
17. Об акциях с табака и свеклосахарного производства.
18. Общие понятия и таможенных пошлинах. Историческое обозрение. Историческое обозрение таможенных пошлин России.
19. Таможенный устав.
20. Устав о повинностях.
21. О финансовом управлении и о государственном кредите (3).

Уже в период работы в лицее у Н. Х. Бунге еще более обозначился интерес к политической экономии. Формирование научных экономических взглядов происходило под влиянием манчестерского (фритредерского) направления западной политэкономии, основными принципами которого были требования свободы торговли, невмешательство государства в частнопредпринимательскую деятельность.

Николай Христианович, разделяя их взгляды, считал, что основная задача государства в этой области должна сводиться лишь к законодательной деятельности с целью стимулирования хозяйственной жизни. Однако он не стремился создать своего направления в политэкономии. Н. Бунге лишь старался в каждой теории найти слабые и уязвимые места.

Уже в Нежине Н. Бунге начал свою работу над докторской диссертацией. Для торжественного акта в лицее в 1849 году им была написана речь «О кредите», заключающая в себе общее исследование в этой важной отрасли финансовой науки. Эта речь составляет предварительный труд к тому капитальному сочинению «Теория кредита», которое в 1852 году дало ему докторский диплом.

В октябре 1850 года Николай Христианович Бунге был переведен в университет Святого Владимира в Киеве, где он продолжил свою плодотворную научную деятельность.

Л и т е р а т у р а.

1. Картавцев Е. Э. Николай Христианович Бунге: Биографический очерк //Вестник Европы. — 1897. — № 5. — С. 18—25.

2. Сребницкий И. А. Очерк из истории лицея князя Безбородко (1832—1875) //Сборник статей о гимназии высших наук. — Н., 1895.

3. Филиал Черниговского областного архива в Нежине. Фонд 1359, оп. 1, ед. хр. Историческая записка о состоянции лицея за 1850—51 гг. (Программы по предметам на 1850—51 гг.).

З ІСТОРІЇ СТАТИСТИКО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О. РУСОВА НА НІЖИНЩИНІ.

Помітний вклад у статистико-етнографічне вивчення Ніжина та його околиць другої половини ХІХ ст. вніс Олександр Олександрович Русов (1847—1915). Відомий український статистик, етнограф і фольклорист, активний громадський діяч О. О. Русов тривалий проміжок свого життя провів на Чернігівщині. Влітку 1876 року він разом із агрономом П. П. Червінським і технологом В. Є. Варзаром був запрошений на роботу до новоствореного відділу Чернігівського земства. Відомий своїми опозиційними настроями, О. Русов, став одним із фундаторів земської статистики на Україні. Аналіз його земсько-статистичної діяльності, безумовно, потребує окремого глибокого дослідження. Тут же зазначимо лише, що об'єктивність чернігівських земських статистиків вже у січні 1878 року привела до закриття статистичного відділу.

Опинившись без роботи і переживаючи відчутну матеріальну скруту, Олександр Олександрович разом із сім'єю переїздить до нещодавно купленого невеликого хутора неподалік від містечка Борзни. Сюди влітку 1879 року і надійшла йому офіційна пропозиція від Ніжинської повітової земської управи зробити статистико-економічний опис Ніжинського повіту, необхідний для удосконалення земського оподаткування населення.

Прийнявши відповідне рішення ще у жовтні 1878 року (З, С. 14), ніжинські земці свідомо звернулися саме до Олександра Олександровича, добре знаючи його порядність і добросовісність у роботі. І це дійсно було так. «Кожне слово, кожна цифра, яка випускалася ним у друк, — писав про О. Русова відомий діяч чернігівського земства В. Хижняков, — були ним ґрунтовно, до педантизму виважені й перевірені (8, С. 306).

Русов одразу ж погодився на пропозицію ніжинців і за відповідну плату взявся зібрати, опрацювати і видати необхідні матеріали. І не тільки порядність та матеріальна скрута були причинами його згоди. Опубліковані нещодавно листи О. О. Русова до відомого українського філолога О. О. Потебні свідчать про давню зацікавленість Олександра Олександровича етнографією та фольклором Ніжинщини (4, С. 71). Вже тоді, у 1878 році, він виказував свій намір щодо здійснення ґрунтовних етнографічно-фольклористичних розвідок в окремих районах Чернігівської губернії, в тому числі й у Ніжинському повіті. «Нет, так нельзя, — писав О. Русов до О. О. Потебні, 6 грудня 1878 року, — в Киеве сочинять; напишу другой раз и из Нежинского, и из Городницкого, и из Черниговского, и из Борзенского, записавши там — из уст — у баб... (4, С. 74). Відтак пропозиція ніжинських земців лише прискорила здійснення його давніх творчих задумів. Проте в умовах репресій царизму проти українського та народницького руху проведення навіть таких чисто науково-практич-

них робіт потребувало відповідного дозволу з боку державних органів влади. З цієї причини О. Русов змушений був спочатку побувати на прийомі у харківського генерал-губернатора І. Д. Святополка-Мирського і пояснювати йому, що «одвідування сіл і розпитування селян, скільки вони мають землі та збіжжя, не має нічого спільного з пропагандою революційних ідей» (7, С. 83).

Коли дозвіл нарешті був одержаний, Русов з притаманною йому енергійністю взявся за виконання дорученої справи. В цьому його активними помічниками стали давні друзі сім'ї Олександра Олександровича Л. М. Жебуньов та С. В. Зубко., відомі своєю народницькою діяльністю на Чернігівщині. У надзвичайно стислі строки О. Русов з помічниками зуміли зібрати величезний за обсягом статистичний матеріал, «не минувши жодного поселення, жодного дрібного хутора». (2, С. 22). Подорожуючи Ніжинщиною, вони опитували місцеве населення про господарство, побут, умови життя. Одержані таким чином матеріали доставлялися у Ніжин, на спеціально виділену для цього квартиру. Там їх опрацьовували й систематизували, доповнюючи даними із статистичних досліджень О. Ф. Шафонського (9), М. Домонтовича (1) та інших авторів, а також тими, які вже були зібрані місцевою земською управою. Напружена робота, яка тривала близько року, завершилась у 1880 році виданням окремої великої праці «Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами». Вона складалася з передмови (С. I—XIV), основної частини (С. 1—259) та додатків (С. 1—42). У передмові визначались мета і завдання роботи, містився короткий огляд попередніх земсько-статистичних досліджень на Ніжинщині, а також була викладена методика статистико-економічних досліджень самого Русова. Основна частина складалась із чотирьох окремих розділів: «Територія і населення», «Сільське господарство», «Проект оцінки земельних угідь» та «Будови». Найбільше місця відводилось характеристиці основної господарської галузі населення Ніжинщини — сільського господарства. Русов ґрунтовно охарактеризував стан землеволодіння та землекористування у межах повіту, проаналізував співвідношення польової землі, луків, лісових угідь, дав глибоку оцінку стану поміщицького та селянського тваринництва, народних промислів у межах Ніжинського повіту тощо. Із вражаючою відповідальністю та ґрунтовністю були підготовлені й інші розділи книги. Для прикладу, який би зайвий раз підкреслював надзвичайно відповідальне ставлення О. Русова до кожної дорученої йому справи, можна взяти хоча б характеристику ним особливостей ґрунту в Ніжинському повіті. «На пространстве уезда, — пише він, — можно встретить всевозможные почвы от легучего песку до твердого глинистого чернозема. К сожалению, точного определения всех почв уезда, сделать нельзя. так как минеральный состав их не был исследуем при помощи химического или механического анализа». (6, С. 10). Викликає тільки повагу намагання автора дати можливо більш глибоку наукову характеристику ґрунтів навіть за відсутності необхідних для цього спеціальних досліджень. Проте і без них Олександр Олександровичу вдалося дати глибоку наукову характеристику кожній категорії ґрунту, яка зустрічалася в межах повіту. Складені ж О. Русовим карти містили дані

про врожайність різних культур в межах повіту, розмір окремих населених пунктів з означенням чисельності населення в кожному з них, поданої за становими ознаками тощо. У додатках наводились надзвичайно цікаві й для сучасного покоління дослідників свідчення щодо переселення ніжинського селянства, розподілу земельних угідь між селами і волостями та багато інших. В цілому ж, хоча опис Ніжинського повіту був виконаний О. О. Русовим на замовлення місцевої земської управи, з наукової точки зору він є цілком самостійним статистико-економічним дослідженням. Не дивно що цей твір О. О. Русова був високо оцінений тогочасною науковою громадськістю, а Російське географічне товариство удостоїло автора золотої медалі. (5, С. 18).

Подорожуючи Ніжинщиною і виконуючи завдання місцевого земства, Русов не обмежувався збиранням лише статистико-економічного матеріалу, приділяючи водночас велику увагу місцевому фольклору та етнографії. Як згадував пізніше Л. М. Жебунов, Олександр Олександрович своєю доброзичливістю і порядністю швидко завойовував симпатії місцевих селян, «дізнаючись від них набагато більше, ніж могли дати сухі цифри статистичних показників» (2, С. 23). Авторитет О. Русова серед місцевого населення ще більш посилювався завдяки його глибоким знанням народної мови, якою він завжди розмовляв із селянами. Відтак розмови їхні були довгими й відвертими, часто виходячи за рамки суто статистико-економічних завдань. До того ж, незважаючи на повсякденну напружену працю, Русов постійно знаходив час для етнографічних та фольклорних записів. «Лише тільки-но де почує, бувало, уривок народної пісні (іноді вона виривалася з відкритих вікон хати під час опитування), — писав про Олександра Олександровича Л. Жебунов, — відразу ж на клаптику паперу з'являлися ноти пісні». (2, С. 23).

Багатий статистико-економічний та фольклорно-етнографічний матеріал, зібраний О. Русовим на Ніжинщині, опісля був широко використаний ним при написанні фундаментального дослідницького твору «Описание Черниговской губернии» (Чернигов, 1889—1899) у двох томах та у ряді інших праць, ставши вагомим надбанням української науки та культури. Однак протягом багатьох років творчий спадок, як і саме ім'я Олександра Олександровича Русова, з політичних міркувань продовжували залишатися незаслужено замовчуваними і маловідомими широкому загалу читачів. Сьогодні ми маємо всі можливості для того, щоб нарешті ліквідувати цю ще одну історичну несправедливість, що є важливим завданням місцевих краєзнавців.

Література.

1. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. — Черниговская губерния. — СПб. 1865.
2. Жебунев Л. Памяти А. Русова // Украинская жизнь. — 1915. — № 10. — С. 17—24.

3. Журналы Нежинского уездного очередного земского собрания. 1878 г. — Нежин, 1879.

4. Міняйло Г. З листування Олександра Потєбні та Олександра Русова. // Народна творчість та етнографія. -- 1991. — № 1. -- С. 69—79.

5. Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины. //Украинская жизнь. — 1916. — № 3. — С. 14—31.

6. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами. //Составил по поручению уездного земства при помощи Л. Н. Жебунева и С. В. Зубка член-сотрудник Императорского Русского Географического Общества А. Русов. — Киев, 1880.

7. Русова Софія. Мої спомини. — Львів, 1937.

8. Хижняков В. Памяти А. А. Русова. //Русские записки. — 1915. — № 11. — С. 306—308.

9. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из части коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. С четырьмя географическими картами, в Чернигове. 1786 года. //Изд. М. Судиенко. — Киев, 1851.

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ЖИТТЯ С. П. КОРОЛЬОВА

Кожне місто завжди гордиться своєю причетністю до історичних подвигів. Ніжин — теж. Тому, що подвиг, здійснений видатною людиною, якою став Сергій Павлович Корольов, зароджувався саме тут. В неосяжні глибини космосу його дерзновенна мрія стартувала з ніжинської орбіти (1).

Так з дитинства Сергійко Корольов виніс на все життя любов до неба. Згадаймо рік 1911. 4 червня. Провінційний Ніжин сколихнула нечувана доти подія. Ось що пише з цього приводу Почесний громадянин Ніжина 97-річний киянин Олександр Лазаренко, двоюрідний брат матері С. Корольова у нарисі «Віхи на великому шляху»:

«Коли Сергійкові минуло п'ять років, бабуся повела його дивитись на велику подію для тогочасного Ніжина — політ Уточкіна. Відтоді й став для хлопчика килим-самольот чимсь реальним.

Пригадую подробиці цієї події. У місті були розклеєні афіші, які сповіщали, що льотчик Уточкін, у минулому чемпіон з велосипедних гонок, здійснить польот на аероплані над Ярмарковою площею біля першого шлагбаума (ціна квитка 1 крб.).

Політ було призначено на третю годину, але з самого ранку безбілетні глядачі почали займати спостережні пости на дахах і деревах навколо площі.

Місце, до якого прибувала публіка, було оточене солдатами. Літак привезли кіньми з вокзалу й зібрали на місці польоту. Це був одномісний біплан. Ніякої кабіни в ньому не було, і публіка могла бачити всі рухи льотчика, який сидів у плетеному кріслі. Аж ось настала призначена година, багато людей чекало дива. Затріщав мотор, біля літака, якого за крила тримало десятків зо два дужих солдатів, знялася хмара пилу і вкрила шляхетну публіку, яка зайняла місця поближче до старту. Проговівання двигуна тривало з півгодини, але глядачі покійно чекали. Нарешті мотор заревів на всю силу, знову знялася така курява, що позаду літака нічого не було видно; якийсь час солдати бігли, тримаючи літак за крила, а потім відпустили. Літак піднявся в повітря, поступово набираючи висоту не вище триповерхового будинку. Так він пролетів близько двох кілометрів і сів на галявині біля лісу. Вся безбілетна публіка рушила до місця посадки, а поважні особи висловлювали обурення: чому, мовляв, не виконано програму — круговий політ над містом. На цьому видовище скінчилося (2).

Про дитячі роки С. П. Корольова у Ніжині ділиться спогадами його мати Марія Баланіна-Москаленко у нарисі «Мій син»:

«Все частіше і частіше переді мною постає Ніжин. У спогадах і снах. Тиха вуличка, поросла споришем. Дві тополі біля брами. Сад. На сусідній гостроверхій клуні лелека. Там пройшло моє дитинство, промайнула юність. Там виростав мій син Сергій...

...Порядкувала в домі, як і годиться, моя мати — енергійна, волюва, бідова жінка — Марія Матвіївна. Весь Ніжин знав її гострий

розум і бурхливу, веселу і водночас круту вдачу. Ще б пак — адже ми за тодішнім суспільним поділом належали до козаків. Числились в реєстрі Січі Запорізької Москаленки та Лазаренки. Все то — мої діди та прадіди. Як істинні лицарі, вони показували свою хоробрість та силу на полі бою і в походах, а от удома всю владу віддавали жінкам. Скільки пам'ятаю і наскільки знаю з переказів, у нашому роду панував матриархат. Коли щось запитували в мого батька, він казав: «Спитайте матері. Як вона скаже, так і буде!». А в паспорті батька

— Миколи Яковича Москаленка — значилось: «Козак міста Ніжина» (3).

Мати С. П. Корольова, Марія Миколаївна, народилася у Ніжині 13 березня 1888 року. Нам у фондах Житомирського меморіального будинку-музею С. П. Корольова вдалося бачити архівний витяг із списку учнів Ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушакевич «Москаленко Марія. Час вступу в гімназію — 1896 рік, звання дочка купця» (4).

Є й архівна копія свідоцтва педагогічної ради гімназії, яка засвідчує, що Марія Москаленко протягом 1904—1905 років закінчила 8-й додатковий клас і гідна звання домашньої вчительки російської мови (5).

Батько С. П. Корольова, Павло Якович Корольов, випускник Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині. У Житомирі й Ніжині знайомимося і гортаємо справу студента Павла Корольова. Справа почата 13 серпня 1901 року — закінчена 3 серпня 1905 року (6).

Павло Якович Корольов (1877—1929 рр.) — уродженець м. Могильова. Батько Павла — безстроково відпускний унтер-офіцер Яків Петрович Корольов, мати Домніка Миколаївна. Павло Корольов був прийнятий у число казенних вихованців, 1 вересня 1901 року відтверджує, що після закінчення інституту не менше шести років відпрацює в навчальних закладах Міністерства народної освіти.

Цікаві спогади про одруження та працю Корольових залишив однокласник П. Я. Корольова Володимир Валеріанович Данилов (1881—1970 рр.), старший науковий співробітник Інституту літератури АН СРСР в Ленінграді (Санкт-Петербурзі):

«Сталось так, що я й П. Я. Корольов одружувались. За традицією ми повинні були представити своїх наречених всьому студентському інституту (на балу, на вечорі). А коли «студентський світ» давав своє «добро», тобто, коли наречена всім подобалась, тоді писали «Прохання» в Конференцію (Раду Інституту) за дозволом одружуватися. Так, студент П. Я. Корольов одержав дозвіл одружитися з Марією Миколаївною Москаленко, а я з Юлією Василівною Федорцовою.

І друге, нас обох, як кращих студентів, Конференція, що означає Рада Інституту, а не просто дирекція, рекомендувала для роботи в губернські міста. П. Я. Корольова в Катеринодар (тепер Краснодар), а мене в Катеринослав (Дніпропетровськ) викладачами гімназії (7).

Спогадам В. В. Данилова завдячуємо праці колишньої завідуючої музеєм М. В. Гоголя, а нині старшому викладачу кафедри історії культури, літератури та народознавства історико-філологічного факультету педінституту кандидату філологічних наук Антоніні Миколаївні Гулак.

15 серпня 1905 року Павло Якович Корольов і Марія Миколаївна Москаленко одружилися і вінчалися в Ніжинському Миколаївському соборі. Пройдуть роки, а пам'ять зберігається. Про це нагадала їх онука професор з Москви Наталія Сергіївна Корольова (8). 17 вересня 1993 року у виступі під час урочистого засідання у міському Будинку культури, присвяченого 1000-літтю міста: «Ніжинські місця для мене священні. Сьогодні я поставила скорботну свічку в Миколаївському соборі в пам'ять про своїх близьких».

Після Ніжина, одержавши призначення із фаху російської словесності викладача чоловічої гімназії, родина П. Я. Корольова з серпня 1905 по липень 1906 проживає в Катеринодарі (нині Краснодар), а потім за переводом у Житомирі. П. Я. Корольов — людина демократичних поглядів. У роки першої російської революції відкрито виступив на захист виключених з гімназії з політичних мотивів гімназистів.

У Житомирі 30 грудня 1906 (12 січня 1907) року у родині вчителів народився Сергій Корольов. Пізніше сім'я Корольова переїхала до Києва. Батько працював у гімназії за фахом, а мати вчилася на Вищих жіночих курсах. То ж з 1908 по 1914 рік жив у Ніжині майбутній академік. У садбі дідуся Миколи Яковича Москаленка, що знаходився на вулиці Кушакевича (нині Я. П. Батюка). Їх будинок видівся з перехрестя вулиць Гоголя і Стефана Яворського. У війну він був зруйнований, а зараз на тому місці знаходиться Ніжинська районна адміністрація.

Перші роки життя істотно впливають на характер дитини. Згаданий вище Олександр Лазаренко листувався з першою вчителькою Сергія Корольова Лідією Мавриківною Грінфельд, колишньою викладачкою німецької мови Ніжинської жіночої гімназії П. І. Кушакевич. Вона мешкала в будинку Москаленків. На її очах пройшло Сергійкове дитинство від чотирьох до семи років. Наводимо деякі її спогади:

«Маленького Сергія Корольова я добре пам'ятаю. Він тоді жив зі своєю матір'ю у бабусі Марії Матвіївни. Я поселилась у будинку Москаленків і мешкала три роки, маючи змогу спостерігати й бути свідком його дитячих ігор.

Сергійко був розумною, не по літам розвинутою дитиною. В чотири роки він самотужки навчився читати й писати друкованими літерами. Мав багато дитячих книжок, іграшок, цілу гору різних кубиків і дощечок. Годинами він споруджував будинки, мости, вежі, якісь хитромудрі будівлі. Жартуючи, я казала Марії Миколаївні: «Відчуваю, що Сергійко буде інженером».

Коли Сергійкові минуло шість років, Марія Миколаївна попрохала давати йому уроки. Хлопчик охоче взявся за навчання, був уважний і дуже здібний. Йому подобалось лічити до ста й більше. Нерідко мене дивувала його кмітливість і добра пам'ять.

...Викладала я Сергійкові також російську мову. Йому більше подобалось читати, ніж писати, однак протягом двох місяців він оволодів навичками письма і навіть писав коротенькі диктанти.

...Багато цікавого з наших уроків я забула, адже було це майже піввіку тому. Мені було дуже жаль переривати наші заняття внаслідок їхнього від'їзду до Києва. Більше Сергійка я ніколи не бачила» (9).

Неабиякий вплив на Сергійка Корольова у Ніжині мали дідусь та бабуся Москаленко. Дідусь Микола Якович був ширим і доброзичливим. Часто водив онука в поле до гаю, а вечорами Сергійко заслуховувався розповідями про запорізьких козаків.

Добрі зерна сіяла в юну душу й бабуся Марія Матвіївна. Вона знала багато українських народних пісень, казок, грала на скрипці. Вона першою помітила в хлопцеві добрі здібності, цікавості, непосидючості, бажання знати набагато більше для дитячого віку, пророкуючи йому високий титул професора.

Як дослідник спадщини С. П. Корольова, вважаю необхідним розповісти про подробиці ніжинського культурного оточення, середовища, в якому проходило дитинство Сергія. Менш відомі культурні надбання Сергія Корольова. Освідченість і виховання Сергійка проходили в висококультурній сім'ї Москаленків. Все це мало благотворний вплив на велику сім'ю, де всі молоді вчилися. Юрій працював учителем гімназії у Лодзі, Василь вчився у Ніжинському Історико-філологічному інституті князя Безбородька, мати Сергія Марія та її сестра Нюша навчалися на Вищих жіночих курсах у Києві.

У будинку Москаленків всю коридорну стіну займала велика книжкова шафа. Тут містилося 80 томів енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона, твори Стівенсона, Купера, Майн Ріда, окремо — Пушкіна, Лермонтова, Гаріна-Михайловського. А далі... «Кобзар» Шевченка.

Світ не без добрих людей. Так, працюючи у фондах Ніжинського краєзнавчого музею, зустрівся з кандидатом педагогічних наук Іваном Бенедиктовичем Бровком, колишнім викладачем Ніжинського педінституту імені М. В. Гоголя, Київського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка, Інституту культури. Цікаву й захоплюючу розповідь вченого краєзнавця Івана Бровка про літературні інтереси С. Корольова занотував. Цей матеріал вчений пізніше подав у більш поширеній формі в брошурі «Космос беден без поэтов...» (10).

Ніжин став першою і дуже важливою стежкою в літературній освіті Сергія. Це невеличке місто на Чернігівщині, залишаючись провінційним, тим часом славилось на всю Україну своїми давніми ба-

гатими культурними традиціями і перш за все Гімназією вищих наук князя Безбородька, заснованої 1820 року, пізніше реорганізованої в лицей, а 1875 року історико-філологічний інститут, та відомою Ніжинською філологічною школою (15). З навчальним закладом зв'язані імена таких творців російської, української та білоруської літератури та культури, як Гоголь, Гребінка, Глібов, Богушевич. У Ніжині народився Ю. Ф. Лисянський — відомий вітчизняний мореплавець, І. І. Горбачевський — видний діяч декабристського руху. Тут виступала талановита українська актриса Марія Заньковецька, жили і працювали відомі вчені-академіки М. С. Державін, М. Н. Сперанський, С. Ф. Карський.

Пройдуть роки. Зерна потягу до літератури, книжок, засіяні під час перебування у Ніжині, збережуться у С. П. Корольова на все життя. Так, навчаючись у Києві у Політехнічному інституті в 1924—26 роках, не стояв осторонь літератури. Улюбленими письменниками були Чехов і Коцюбинський. Як свідчить Сергієва мати Марія Миколаївна (11), що тоді викладала в школі французьку і українську мови і літератури, йому особливо подобалася новела М. Коцюбинського «Цвіт яблуні», яку він читав і перечитував.

Особистість та творчість М. Коцюбинського цікавила і його рідних. Український письменник та публіцист С. Плачинда використав спогад Н. С. Корольової у своїй статті «Корольови читають Коцюбинського» у «Літературній Україні» (12).

Та справжнім його літературним кумиром на все життя став Лев Миколайович Толстой. Хоча про «графа» Сергію доводилося чути ще в будинку Москаленків у Ніжині, проте близько він ознайомився із творчістю геніального письменника саме в Києві. Тоді влітку 1926 року в приміщенні Педагогічного музею (нині Будинок вчителя на Володимирській вул. 57) відбувся літературний диспут. З доповіддю виступав особистий секретар письменника Володимир Чертков. Гостра полеміка, що спалахнула навколо імені великого романіста, вразила юнака. Припала до серця колосальна працьовитість Толстого, його вимогливість до себе, вміння розпоряджатись своїми думками і часом. «Працювати, як Толстой» — стало своєрідним девізом Сергія Корольова. Шаноба до літературного велетня тривала впродовж усього життя. Згадує про це родичка його бабусі Марії Матвіївни Москаленко Єлизавета Мінченко (13), яка викладала російську мову і літературу в 87-й школі та жила в її квартирі по Некрасівській вулиці. З. А на другому курсі Київського політехнічного інституту навчався Сергій Корольов. Додамо від себе. Навіть єдину доньку він назвав Наталею на честь чарівного образу з «Війни і миру» — Наташі Ростової. Більший вплив на нього мав хіба що К. Е. Цюлковський.

Вважаємо належним розповісти про потяг С. П. Корольова до української літератури. Згадує упом'янутий вище кандидат педагогічних наук Іван Бровко: «Якось у службових справах мені довелося їхати в одній машині із Сергієм Павловичем. Майже півдороги він мовчав і думав про щось своє. Та десь за півсотні кілометрів пересів до мене на заднє сидіння.

«Чим це ви так заворожені? — спитав. Я показав йому титульний аркуш книжки: «Ю. Яновський. Вершники. Київ, 1940». Сергій Павлович аж стрепенувся. «Яновський?.. Чи ж не той це Яновський, що на початку двадцятих років навчався в Політехнічному?». — Мабуть, він», — відповів я. «Тоді я його знаю... Ну як знаю?.. — уточнив він. — Чув, бачив, зустрічався, а одного разу навіть був з ним на літературному вечорі. Здається, на толстовському. А от «Вершників», на жаль не читав...»

Хвилини п'ять ми з ним їхали мовчки, він узяв роман, погортав його, потім показав очима на книжку: «На два-три дні можна?»

«Будь ласка! Тільки ж, бачите, це київське видання а ви, очевидно, не читаете українською мовою».

«Чому? — заперечив він. — В оригіналі, не забувайте, краще читати. Збагну...»

Коли і як читав Сергій Корольов «Вершників», для мене залишається загадкою. Працювали ми тоді напружено й вільного часу практично не мали. Та за кілька днів він повернув роман і сказав: «Чудова книжка!» (14).

Отож підсумуємо. З ім'ям академіка С. П. Корольова зв'язано чимало пам'ятних місць на Україні, де він провів близько 20 років. У Житомирі — народився, у Ніжині пройшли його дитячі роки, в Одесі й Києві майбутній Головний конструктор здобував освіту.

Ніжинці бережуть пам'ять про С. П. Корольова. Одна з вулиць названа його ім'ям. Є вулиця Космонавтів, центральний кінотеатр «Космос». На місці колишнього будинку, де провів дитячі роки Сергій Корольов, відкрито пам'ятний знак. У Ніжинській середній школі № 14 працює музей імені С. П. Корольова, а вчителі та учні навчальну роботу поєднують з громадсько корисною. У краєзнавчому музеї зберігаються фотознімки різних періодів життя, особисті речі, пам'ятні значки — подарунки рідних академіка. Зараз у музеї йде робота по поновленню експозиції. У одному з залів обладнано буде руточок Корольова.

Україна — космічна держава. Два роки тому заявила про створення Національного агентства по освоєнню космосу. Тепер от маємо свою космічну програму для спостереження Землі в інтересах різних галузей народного господарства, включаючи використання українських кораблів «Юрій Гагарін», «Академік Корольов». В 1996 році український космічний апарат «Січ» для дистанційного зондування Землі буде виведено на орбіту українськими ракетами — носіями «Зеніт» чи «Циклон», створеними і виготовленими у Дніпропетровську, наш національний штучний супутник зв'язку «Либідь» почне робити зоряні витки в 1997 році. До цих справ причетна спадщина С. П. Корольова.

Ім'я Сергія Павловича — оточене легендами. Та для всіх нас реальністю є те, що наші особисті долі і долі України випробовані під впливом цієї незвичайної людини. Таке в історії не часто. По суті всі ми — нащадки великих звершень С. П. Корольова. Таким він був. Людина серед людей. Зоряна людина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див. нашу роботу:

Фільм про піонера космонавтики. //Під прапором Леніна. — 1972. — 6 вересня. — С. 2; У день довірливого неба //Там же. — 1980. — 23 квітня; Гордість наша — музей //Там же. — 1980. — 12 вересня; Від Ніжина до Зоряного //Комсомольський гарт. — 1980. — 14 жовтня.

Є у школі музей //Деснянська правда. — 1981. — 27 жовтня. — С. 3; Творча спадщина С. П. Корольова. //Під прапором Леніна. — 1981. — 11 квітня; Шкільний пошук і космос //Там же. — 1981. — 3 липня; Світанок великого життя //Деснянська правда. — 1982. — 12 січня. — С. 4; Час змужіння //Там же. — 1982. — 18 травня; Мрія народилася у Ніжині //Радянська освіта. — 1986. — 24 січня. — С. 4; Крилата мрія //Деснянська правда. — 1987. — 11 січня. — С. 2; На честь С. П. Корольова //Деснянська правда. — 1987. — 15 квітня. — С. 4; У Ніжині відкрито пам'ятний Знак на місці колишнього будинку, де провів дитячі роки Сергій Корольов; Там де жив Корольов //Культура і життя. 1987. — 24 травня. — С. 8; Космос і поезія. //Під прапором Леніна. — 1987. — 30 травня. — С. 3; Космічна слава України //Деснянська правда. — 1992. — 3 березня; Окрілені уроки //Радянська Житомирщина. — 1992. — 11 квітня. — С. 1; У Ніжині, де пройшли дитячі роки С. П. Корольова, теж чимало зробили для увічнення його пам'яті; Жив просто і чесно //Ніжинський вісник. — 1992. — 11 квітня. — С. 1; Уточкін став моїм ідеалом. Сторінки історії //Чернігівський вісник. — 1992. — 10 квітня. — С. 2; Космічний музей у школі //Деснянська правда. — 1992. — 18 квітня. С. 1; Рідня Корольова. Ніжинське коріння Головного конструктора //Чернігівські відомості. — 1992. — 12—18 червня. С. 4; Жити просто так не можна, треба жити із захопленням //Трибуна. К. 1992. — № 10. — С. 37—38; Корольовські сторінки. — 1993. — 8 квітня. — С. 3; Наш край у житті С. П. Корольова //Чернігівські відомості. — 1993. — 9 квітня. С. 4; Космос починався з Чернігівщини //Чернігівські відомості. — 1994. — 4 березня. — С. 3; Велике бачиться на відстані //Ніжинський вісник. — 1994. — 16 березня. — С. 3; Ніжинська орбіта Корольова //Демократична Україна. — 1994. — 12 квітня.

2. Лазаренко Олександр. Віхи на великому шляху. //Слово про Корольова. Серія біографічних творів. Життя славетних. Випуск 10. — К., Молодь. — 1970. — С. 48—49. Далі посилання на цю книгу.

3. Баланина-Москаленко Марія. Мій син //Слово про Корольова. — С. 5—18.

4 5. Філіал Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині Ф — 217. оп. од. 35. с. 12.

6. Справа Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині про студента Інституту Павла Корольова. № 22. Початок 13 серпня 1901 р. Закінчена 3 серпня 1905 р. Філіал Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині.

7. Спогади В. В. Данилова.
8. З виступу Н. С. Корольової, присвяченого 1000-літтю Ніжина, 17 вересня 1993 року.
9. Спогади Л. М. Грінфельд //Слово про Корольова. — С. 52—54.
10. Бровко Іван. Космос беден без поетов. — К.; Знання. — 1986. — № 16. — С. 8—48. Серія 8. Нове в науці, техніці, виробництві.
11. Бровко Іван. Чайки зоряних мрій. Ера космонавтики //Україна. К. — 1986. — № 14. — С. 11. Далі посилання на статтю.
12. Плачинда С. Корольови читають Коцюбинського //Літературна Україна. — 1978. — 6 жовтня.
13. Лазаренко Олександр //Слово про Корольова. — С. 70.— 71.
14. Бровко Іван. Чайки зоряних мрій //Україна. — 1986. — № 14. — С. 11.
15. Див. про це детально в книгах Г. В. Самойленка «Ніжинська філологічна школа. — Ніжин, 1993», «Вчені-філологи Ніжинської вищої школи. — Ніжин, 1994».

НІЖИНСЬКА НАУКОВО-ДОСЛІДНА КАФЕДРА ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ І МОВИ В ІСТОРИЧНОМУ КОНТЕКСТІ 20—30-Х РР.

Відродження традицій, повернення до джерел, відновлення історичної пам'яті — магістральні шляхи духовного оновлення суспільства. Слід зазначити, що підхід до першооснов, щоб бути ефективним, має бути ґрунтовним, творчим, динамічним. Саме тому мета, яку ставить перед собою автор дослідження, полягає не у простому зборі і узагальненні статистично-хронологічного фактажу, що стосується діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри (далі — НДК) історії, культури і мови у певний історичний період. Вектор пошуку спрямований на спробу побачити найменшу ланку вузівської науки — кафедру — у історичному контексті, прослідкувати шлях еволюції (багато у чому типовий) провінційного інтелектуального центру, визначити чинники трансформацій, виявити тенденції і характерні риси його розвитку в умовах таких неоднозначних, взаємопротилежних процесів, як нова економічна політика і становлення тоталітарного режиму.

Спочатку невелика історична довідка про НДК, еволюцію її структури, динаміку особового складу.

Ніжинська НДК — одна з ланок системи НДК, що була створена в Україні у 1922—1923 рр. У цю систему входило 55 НДК, з яких 39 функціонувало у Харкові, 11 — у Катеринославі — 3 у Кам'янці-Подільському, 1 — у Києві, 1 — у Ніжині. Кафедр історичного профілю було лише 4, причому у Харкові, Кам'янці-Подільському та Катеринославі функціонували кафедри історії України, і лише у Ніжині завдяки існуванню тут сильної когорти античних істориків було утворено унікальну кафедру історії, культури і мови (І, оп. 1, спр. 281, арк. 9—12).

Відповідно до рішення колегії Укрголовпрофосу від 17-II.1922 року, НДК при Ніжинському інституті народної освіти почала роботу у складі трьох секцій: 1) української та російської історії (керівник — проф. В. Г. Ляскоронський, дійсні члени — проф. М. М. Бережков, Г. А. Максимович); 2) української та російської літератури і мови (керівник — проф. В. І. Резанов, дійсний член — проф. О. С. Грузинський); 3) античної культури (керівник — проф. П. В. Тихоміров, дійсні члени — проф. І. Г. Турцевич, І. І. Семенов). Першим керівником кафедри був проф. П. В. Тихоміров.

У 1926 р. постановою Президії Укрнауки до Ніжинської НДК було приєднано педолого-педагогічну секцію Харківської НДК педагогіки. А через рік окремою ланкою НДК стає секція української літератури та мови (керівник — проф. Є. А. Рихлик).

Склад кафедри не був постійним, хоча основне ядро збереглося протягом майже усього періоду її функціонування. У 1922 р., відпрацювавши лише декілька місяців завідуючим кафедрою, від'їжджає до Одеси проф. П. В. Тихоміров; на його місце обирають проф. В. І. Резанова, який і очолював кафедру до моменту її закриття. Того ж

року припинив свою службу в Ніжині і проф. В. Г. Ляскоронський (слід зазначити, що керівником секції він був лише формально: на жодному засіданні кафедри він не був присутнім і фактично участі у роботі кафедри не брав). Саме тому рішенням Наукового комітету від 20 лютого 1923 року В. Г. Ляскоронського офіційно усунено з посади.

У 1924 р. проф. Г. А. Максимович переїжджає до Сімферополя для роботи у Кримському університеті. Цього ж року помирає проф. І. І. Семенов. У 1926 р. вийшли у відставку проф. М. М. Березжков та І. Г. Турцевич. Але були не тільки втрати: до складу кафедри у різні роки увійшли О. І. Покровський (1922 р.), Я. М. Колубовський, Є. А. Рихлик (1925 р.) О. О. Карпеко (1922 р.), К. Ф. Штепа (1924 р.), М. Н. Петровський, А. Г. Ершов (1925 р.), М. Г. Куїс, В. В. Кукаркін (1927 р.) та ін.

Які ж завдання ставились перед НДК? Згідно резолюції II Всеукраїнської педагогічної конференції від 22—28 липня 1923. та Положення про науково-дослідницькі кафедри від 18 лютого 1924 р., ці завдання зводились до чотирьох директив: 1) ґрунтовне дослідження наукових проблем, залучення співробітників кафедри до педагогічної праці; 2) підготовка через аспірантуру кваліфікованих спеціалістів (на цьому завданні робився особливий акцент, бо в період «радянського будівництва вищої школи це (підготовка аспірантів — О. Б.) поруч науково-дослідчої праці основне завдання»); 3) участь співробітників кафедри у «широкому громадянському житті» країни; 4) «допомога у національно-культурному будівництві», формування НДК як «центрів української науки і культури» (1, оп. 1, спр. 310, арк. 62 зв., 63).

Маючи значний науковий потенціал, Ніжинська НДК внесла вагомий доробок у розвиток історичної та філологічної наук в Україні. Наукові інтереси членів кафедри мали надзвичайно широкий спектр: від вивчення старовинної української драматургії (В. І. Резанов) та історії України XVII—XVIII ст. (М. Н. Петровський, А. Г. Ершов) до дослідження античної історії та культури (О. І. Покровський, І. І. Семенов, І. Г. Турцевич, К. Ф. Штепа).

З результатами своїх студій вчені знайомили колег на засіданнях кафедри. Наукові доповіді були, з одного боку, своєрідними апробаціями перших дослідницьких пошуків аспірантів, з іншого — творчою лабораторією визнаних вчених. За період з 1924 до 1927 р. на засіданнях кафедри було заслухано 86 наукових доповідей, більш як 30 з них згодом опубліковано на сторінках періодичних наукових видань (1, оп. 1, спр. 379, арк. 119—121). Всього ж з 1922 до 1927 р. члени кафедри опублікували більше 100 наукових робіт. Звичайно, напрацьовано було значно більше, але надрукувати результати своїх досліджень через брак коштів було надзвичайно важко. У червні 1923 р. Ніжинська НДК просить в Укрглавпрофосу 10 мільярдів карбованців на видання «Бюлетня» НДК обсягом хоча б у 5 друкованих аркушів» (1, оп. 2, спр. 189, арк. 55 зв.); просить, зазначаючи, що «без коштів на друкування кафедра позбавлена можливості обміну-

ватися науковою думкою та науковими результатами, до яких вона приходить у своїх роботах, з іншими вченими» (І, оп. 2, спр. 189, арк. 46 зв.). Саме нестаток коштів став причиною надрукування лише одного випуску «Бюлетня» — № 1—2 за 1924 р. (2); в подальшому наукові праці членів НДК друкувалися у «Записках Ніжинського Інституту народної освіти» та виданнях Української Академії наук.

Авторитет вчених Ніжинської НДК був досить високим у наукових колах. Всесоюзна та Українська Академії наук широко і охоче залучали їх до роботи у своїх комітетах, асоціаціях та комісіях, до виконання окремих доручень. Так. В. І. Резанов був членом-кореспондентом Всесоюзної Академії наук, членом комітету вивчення історії російського театру при відділі теорії та історії театру Державного інституту історії мистецтв у Ленінграді, входив до комісії по підготовці матеріалів до «Большой советской энциклопедии», редагував видання УАН «Драма українська: Старовинний театр український»; О. І. Покровський був дійсним членом Київської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства; Є. А. Рихлик — член етнологічної комісії заходознавства при УАН, виконував обов'язки керівника кабінету дослідження національних меншостей при етнографічній комісії УАН; М. Н. Петровський — науковий співробітник кафедри історії України при УАН, науковий співробітник комісії Лівобережної України при УАН; К. Т. Штепа — науковий співробітник культурно-історичної комісії УАН; А. Г. Ершов — науковий співробітник комісії Лівобережної України при УАН; Г. П. Алексеев — науковий співробітник наукового інституту книгознавства.

Значний науковий потенціал Ніжинської НДК, висока кваліфікація її вчених дозволила з моменту відкриття кафедри заснувати при ній аспірантуру. Заняття з аспірантами проводили ведучі науковці кафедри: Я. М. Колубовський, В. І. Резанов, Є. А. Рихлик, І. Г. Турцевич та ін. Висока вимогливість, ґрунтовність підготовки були характерними рисами роботи наукових керівників зі своїми підопічними. «Мета керівника, — підкреслював проф. Г. А. Максимович, — виробити з аспіранта вченого дослідника... При підготовці аспірантів потрібно звертати головну увагу не на засвоєння ними фактичних знань, а на оволодіння... науковим апаратом та методом» (І, оп. 2, спр. 189, арк. 7, 48 зв.). З 1922 до 1929 рр. в аспірантурі навчалося близько 30 осіб, з різних причин не всім їм вдалося закінчити повний курс. 18 колишніх аспірантів Ніжинської НДК працювали професорами та викладачами вузів Дніпропетровська, Києва, Луганська, Миколаєва, Ніжина, Харкова (І, оп. 1, спр. 379, арк. 118 зв., спр. 415, арк. 11).

Як же вписувалась кафедра у контекст історії? Як змінювалось її обличчя під впливом таких неоднозначних, суперечливих процесів, як нова економічна політика та становлення командно-адміністративної системи?

Ніжинська НДК створювалась як автономна наукова одиниця (на першому організаційному засіданні було прийнято рішення виготовити навіть власні штамп і печатку; кафедра мала свого секретаря і

бухгалтера — ним за сумісництвом був проф. І. І. Семенов), що, на думку автора, відповідало духові часу, адже НДК створювалась на початку реалізації нової економічної політики. Але незабаром дедалі більше почала виявлятися зворотня сторона автономності НДК — її незахищеність від адміністративної сваволі, оскільки ця автономність ґрунтувалась на цільовому фінансуванні наукової роботи Укрглавпрофосом. Хто платить, той і замовляє музику...

30 липня 1923 р. президія Укрглавпрофосу приймає рішення про те, що, «враховуючи малу актуальність проблем, поставлених Ніжинською науково-дослідною кафедрою, ця кафедра тимчасово знімається з державного забезпечення» (І, оп. 2, спр. 189, арк. 62). У чому ж справа? Очевидно, формальним приводом такого рішення стала тема дослідження аспіранта К. Ф. Штепи «Віра у демонів в античному суспільстві II ст. християнської ери». К. Ф. Штепу було відраховано з аспірантури через те, що він розробляв «зовсім непотрібні для пролетарської держави питання» (І, оп. 2, спр. 189, арк. 69 зв.).

Виключено аспіранта, кафедру знято з державного забезпечення — це вже був початок серйозного адміністративного пресингу, кінцевою метою якого була тотальна уніфікація, витіснення чистої науки і втиснення науковців у рамки потрібних і дозволених тем, поглядів, теорій.

Керівництво НДК чудово розуміло діалектику подій і тому, борючись за виживання кафедри, ще у червні 1923 р. намагалось якщо не випередити, то хоча б пом'якшити очікуваний удар керівництва: на черговому засіданні обговорюється питання про утворення при кафедрі секції марксознавства і приймається рішення про осучаснену назву НДК — тепер вона мала називатись кафедрою історії, культури, мови і марксознавства (ця назва так і залишилась лише на папері) (І, оп. 2, спр. 189, арк. 56, 56 зв.). Коли ж це упередження не спрацювало, довелось спочатку писати вірнопідданого листа на адресу президії Укрглавпрофосу, лейтмотивом якого були слова: «Члени Ніжинської кафедри прикладають всі зусилля для того, щоб по можливості бути у курсі справи і вести свою наукову роботу таким чином, щоб вона сприяла уточненню, обґрунтуванню і закріпленню сучасних поглядів, наукових методів, тенденцій і напрямлень в галузі історії, культури та мови» (І, оп. 1, спр. 291, арк. 7). А згодом і самому В. І. Резанову довелось їхати до Харкова і переконувати освітянських чиновників. Цікавими були результати цієї поїздки. Разом з обіцянкою поновити державне забезпечення кафедри В. І. Резанов отримав «директиви»: «...завдання кафедри — готувати майбутніх червоних професорів, у цьому напрямку повинні йти заняття аспірантів як у виборі тем, так і у висвітленні їх. Самі професори можуть займатися темами на їх розсуд, але бажано, щоб точка зору їх відповідала сучасним поглядам на трактування історичних фактів» (І, оп. 2, спр. 189, арк. 64 зв.).

Як бачимо, непівські плюралістичні настрої все ще лишають професорам старої школи досить широкі рамки для вибору тем дослід-

ницької роботи, але вже з'являється слово «бажано» у підході до трактування цих тем, яке зовсім скоро переросте у звичне бюрократичне «необхідно». Слід підкреслити: те, що для професорів тільки «бажано», аспіранти вже зараз відповідно до директив робити «повинні».

За цією «повинністю» слідували дуже пильно — вже наприкінці 1924 р. пройшов перегляд (фактично чистка) особового складу науково-дослідницьких кафедр України. Особливу увагу звертали саме на аспірантів. Як зазначалось у постанові Укрглавпрофосу, під час перевірки необхідно було виявити стулінь виконання аспірантами «завдання стати науковими робітниками по своїй спеціальності в радянському вузі і наскільки вони освідомилися в цих завданнях з боку проблем революційного марксизму, вимог нашої революції і українського радянського будівництва» (I, оп. I, спр. 320, арк. 128).

Цілком закономірно, що під час реалізації цієї постанови голова комісії — інспектор народної освіти Ніжинського округу Заблоцький — приділив значну увагу розгляду питання про розвиток політичних поглядів відновленого у аспірантурі К. Ф. Штепи. З останнього було видавлене зізнання, що «цей розвиток йшов у нього від поклоніння чистій науці і переконання в «аполітичності» науки до протилежного цьому переконання в тому, що ...наука повинна служити інтересам життя, інтересам класів...» (I, оп. I, спр. 320, арк. 129 зв.).

Адміністративна політизація дедалі більше починає проникати у наукове життя, звужуючи рамки автономності кафедри. Все більше орієнтуючи її роботу на практику соціалістичного будівництва. Так, у грудні 1923 р. при плануванні наукової роботи на перше півріччя 1924 р., відповідно до директив, членам кафедри вже необхідно було вказати науково-теоретичне і практичне значення своїх досліджень. У відповідь на цю вимогу проф. О. І. Покровський заявив, що робити це «він вважає зайвим і не знаходить можливим» (I, оп. 2, спр. 189, арк. 74 зв.). Але треба сказати, що відкритих виступів проти адміністрування, політизації, власне кажучи, не було. Нейприйняття цих процесів було прихованим, утаємниченим і дуже рідко звучало вголос.

Більшість професорів Ніжинської НДК на початку 20-х р. підкреслено уникали всілякої «політики». Показовими і до деякої міри типовими є роздуми і погляди М. М. Березкова. «Професор російської історії, — вважав він, — має право бути «сам по собі»; для нього будь-яка з партій не є досить підходящою». Не дивно, що у роки громадянської війни вчений пережив гостру світоглядну кризу. Черемогу більшовиків він сприйняв без ентузіазму, але від співробітництва з новою владою не відмовився. Своє кредо М. М. Березков сформулював таким чином: «Жити і померти за роботою. Добре...» (З, с. 104—105).

Але просто жити і працювати старій професурі не давали, її діяльність постійно намагались спрямовувати у «потрібне» русло. І це закономірно — новій владі конче потрібно було опанувати «командними висотами» у всіх сферах, а особливо — у духовній, яка у той час ще не була під повним всеоглядним контролем. «Цілим фрон-

том постало для нас питання боротьби проти буржуазної ідеології, — підкреслював у 1922 р. відомий партійний діяч України Д. З. Лебідь. — Шляхи визначено: потрібні засоби і практика для того, щоб зменшити розкладаючий вплив гнилої буржуазної культури, що намагається зараз, спираючись на неп, знову облутувати психологію робітників і селян. На цьому фронті партія повинна поглибити розмах роботи як з живими провідниками ворожої нам ідеології, так і з неживими; антирадянські партії, різні ліберальствующі вчені та інтелігенція мають бути поставлені на таку відстань від робітників і селян, з якої вони могли б робити тільки те, що їм наказує влада» (4, с. 40).

Поруч з адміністративними (зняття з фінансування, виключення з аспірантури) з'являються організаційні методи ідеологічного тиску на наукову інтелігенцію — розширення складу працівників кафедри за рахунок комуністів. У вересні 1927 р. Ніжинська НДК приймає рішення: «...у зв'язку з нагальною потребою підсилити марксистський ґрунт наукової роботи кафедри зберегти науковими співробітниками кафедри комуністів М. Г. Куїса (ректора інституту) та В. В. Кукаркіна (І, оп. I, спр. 106, арк. 15—16). Вони і стають на кафедрі основними провідниками офіційних поглядів. У травні 1928 р. на засіданні НДК М. Г. Куїс висловлює думку про те, «що кафедра у наступному році повинна звернути увагу на сприяння широкій популяризації найновіших технічних досягнень, бути агітатором за індустріалізацію країни». Розуміючи, що гуманітарній кафедрі таке завдання буде, м'яко кажучи, не під силу, він пропонує «притягати до цього і не членів кафедри, спеціалістів з точних дисциплін» (I, оп. I, спр. 106, арк. 40).

Того ж 1928 р. М. Г. Куїс став ініціатором обговорення питання «про потрібність вивчення пролетарської культури». У своєму виступі він особливо підкреслив думку про те, що «життя вимагає від кафедри ведення масової роботи, ознайомлення мас з висновками науки... Через це треба поставити на чергу дня вивчення нової літератури, мистецтва, науки, питань нового побуту». Згодом рішенням кафедри було утворено комісію з проблем пролетарської культури; до складу якої увійшли М. Г. Куїс, В. В. Кукаркін, В. І. Резанов, Є. А. Рихлик, К. Т. Штепа, П. Т. Кліміша, Я. М. Колубовський (I, оп. I, спр. 106, арк. 33 зв., 40 зв.). З цього моменту слова «клас», «класовий», «класовість» все частіше звучать на засіданнях кафедри.

Слід зазначити, що наростаюча ідеологізація наукового життя НДК була лише першим кроком, другим — стала вимога перетворення членів кафедри на пропагандистів офіційної державної ідеології у масах. Показовою у цьому плані є доповідь В. В. Кукаркіна на тему «Культурна революція», що була зачитана на засіданні НДК у березні 1929 р. У своєму виступі він вказує на конкретні шляхи участі кафедри у культурному будівництві: «1) ведення антирелігійної пропаганди: 2) зв'язок з учительством і задоволення його ідеологічних потреб... те ж з Червоною Армією, те ж із студентськими організаціями» (I, оп. I, спр. 106, арк. 57).

Яскравим прикладом тотальної ідеологізації є запитання професора і відповідь на нього аспіранта, що прозвучали на одному з аспірантських колоквиумів у 1929 р.: «В. І. Резанов: Що таке соціальне літературне замовлення? — Морачевський: Дача певної теми; письменник мусить брати те, що найбільш цікавить клас, з якого походить» (І, оп. І, спр. 425, арк. 37).

Різка зміна акцентів у житті суспільства що була наслідком відмови від непу, демократизму у політиці, викликала не тільки посилення ідеологізації та політизації духовної сфери, а й появу невід'ємної риси будь-якої тоталітарної держави — уніфікацію. XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.) ухвалив постанову про необхідність уніфікації системи навчання у СРСР. Того ж року питання про єдину структуру освіти в країні обговорювалось на I Всесоюзному з'їзді працівників освіти (5, с. 238). Тому, на думку автора, цілком закономірно, що саме у травні 1929 р. К. Т. Штепа на засіданні кафедри робить заяву: «Надалі треба вести роботу так щоб перетворити секцію античної культури на секцію історії європейської культури, бо ніхто зараз не вивчає Ізольовано історію античного світу». Виступаючи у дебатах, проф. Є. А. Рихлик був категорично проти такого «перетворення», зазначаючи, що «секція античної культури є єдиною на Україні, і в цьому її цінність...». Але кафедра приймає рішення все ж таки про «поступове перетворення» (І, оп. I спр. 106, арк. 60, 61).

Варто зазначити, що для подібного «уніфікаторського» рішення у кафедри, крім офіційних настанов, були серйозні підстави, адже прискорений курс навчання вихідців із робітничо-селянського середовища не давав їм можливості оволодіти достатнім обсягом знань, багатовіковими народними культурно-історичними традиціями. Аргументуючи свою позицію, К. Т. Штепа підкреслював: «...секція має готувати аспірантів, а «до сучасних абітурієнтів не можна прикладати попередніх вимог» (там же). Справді, не можна, бо у 1922 р. вступнику до аспірантури при НДК необхідно було знати, крім польської, ще дві іноземні мови.

І ось у цих умовах адміністративного тиску, тотального контролю, ідеологізації, уніфікації, часто йдучи на компроміси, вчені кафедри все ж таки намагались зберегти високий рівень і ґрунтовність наукових досліджень культуру наукового мислення.

У травні 1928 р. на засіданні НДК було поставлене питання про зарахування науковим співробітником кафедри ректора Чернігівського ІНО М. К. Щербакова, який досліджував проблему революційного руху на Чернігівщині. Декілька разів, на думку автора, не випадково, кафедра відкладала розгляд цієї справи, і лише в жовтні була заслухана рецензія М. Н. Петровського та прийнято остаточне рішення. Рецензент дуже тактовно, але ґрунтовно і критично підійшов до аналізу наукового доробку претендента. З позитивного відзначено лише використання архівного матеріалу та те, що «в галузі вивчення революційного руху на Чернігівщині ми поки що маємо мало дослідів», а праці М. Н. Щербакова — перші кроки у цьому напрямку. Разом

з тим М. Н. Петровський вказує на «деякі недоліки». І хоча рецензент підкреслює, що вони «незначні... і не можуть усунути позитивного значення праць», це фактично вирок науковій компетентності претендента: «Студіюючи праці т. Щербакова важко встановити, чи знайомий їх автор з методологією історії... Так, наприклад, критики джерел... в його працях не помітно... Крім того дуже часто т. Щербаков не зазначає зовсім і джерел, з яких бере свої відомості, що утруднює перевірку його висновків. Загальне ж враження від праць т. Щербакова таке: ...бажає працювати в галузі історії і, як видно, багато працює, але брак належного керівництва дуже шкодить його праці». Рішення кафедри: «...Приймаючи до уваги довгу педагогічну діяльність та ректорство... праці т. Щербакова обрати науковим співробітником (показово, що праці стоять останнім у цьому переліку — О. Б.Г. Обрано одноголосно» (І, оп. I, спр. 106, арк. 40 зв., 46, 46 зв.). Цей епізод із життя кафедри досить показовий. У ньому яскраво видно характерну для того часу тенденцію — вчені НДК з усіх сил намагалися високо втримати планку рівня наукових досліджень, але при певному адміністративному тиску чи загрозі закриття кафедри, як це було у 1923 р., йдуть на поступки.

Але конформістська позиція влаштовувала далеко не всіх. Час від часу наукова істина вимагала хай дуже обережно, але виступити проти офіційної ідеологічної одноманітності, що дедалі більше стверджувалась не тільки у суспільстві, а й у науковій думці. У 1929 р., коли адміністративний тиск на науку, її політизація йшли бурхливими темпами. «магіканин античного класицизму» (так його назвав академік Д. І. Багалій) І. Г. Турцевич у відзиві на наукову роботу аспіранта писав: «...я радив би звернути більше уваги на знайомство з історіографією та філософією історії, вважаючи, що це необхідно для історика, якою б частиною історії він не займався. ...з історичним матеріалізмом та діалектичним методом в теперешній час легко ознайомитись, навіть майже неможливо не ознайомитись, але для ґрунтовного судження про них для критики і виправлення їх необхідно ...ознайомитись і з багатьма іншими спробами минулого осмислення історичного процесу» (І, оп. I, спр. 425, арк. 142). Подібні виступи у кінці 20-х — на початку 30-х років звучали все рідше. Щоб мати змогу займатися улюбленою справою — наукою, щоб не випасти з контексту історії, кафедра все частіше в цей період намагається продемонструвати свою дояльність до офіційного політичного курсу, але це її не врятує.

У вересні 1930 р. до інституту надходить розпорядження, в якому зазначалось: «Сектор науки НКО повідомляє, що згідно з резолюцією РНК, Ніжинська н/д к-ра історії української культури (назва вказана помилково — О. Б.) ліквідується. Аспіранти переводяться до Києва і Харкова, а керівний склад залишається на роботі у Ніжинському інституті» (І, оп. I, спр. 170 арк. 114); у енциклопедичному словнику «Чернігівщина» (К., 1990) помилково вказано, що кафедра припинила діяльність у 1933 р.).

У своєму розвитку Ніжинська НДК, на думку автора, пройшла ряд етапів. З 1922 по 1924 рр. — організаційний етап: формуються секції, визначаються напрямки їх роботи, стабілізується склад

кафедри. З 1925 р. по рубіж 1928/1929 рр. — найбільш плідний етап розвитку кафедри у науковому плані, цьому сприяють плюралізм думок, який ще дозволявся, збереження певної автономності кафедри, відсутність адміністративного тиску на кафедру зсередини (директор інституту політкомісар А. А. Карпеко хоч і став членом кафедри у 1922 р., але позиції жорстокого адміністратора, як свідчать документи, не займав, навпаки, ставився до членів кафедри з особливим пієтетом, оскільки свого часу був їх студентом) (7, с. 95—97).

Період з рубежу 1928/1929 рр. по вересень 1930 р. — це період ідеологізації політизації всього життя кафедри. Причин цих процесів багато. Це і зміна офіційної державної політики — згорання непу і фюрсоване будівництво соціалізму. Це й ідеологічний та адміністративний тиск на кафедру зсередини, що посилювався у зв'язку з офіційним затвердженням науковими співробітниками НДК нового ректора інституту М. Г. Куїса та В. В. Кукаркіна. Це і серйозне послаблення секції античної культури, яка була своєрідним центром незалежності думки, плюралістичного розуміння суспільних процесів (тут далися раники від'їзт П. В. Тихомірова, смерть І. І. Семенової, вихід у відставку І. Г. Тющевича, результати цькування К. Ф. Штепи, певний конформізм О. І. Покровського, котрий став дійсним членом Київської науково-дослідної кафедри марксистсько-ленинського при УАН (1, оп. 1, спр. 425, арк. 257).

Таким чином, за період свого короткого існування Ніжинська НДК пройшла складний і неоднозначний шлях, пережила суттєву еволюцію в рамках таких протилежних процесів, як нова економічна політика і утвердження тоталітарного режиму. Вона не завжди вписувалась в контекст історії, інколи випадала із загальної тенденції розвитку, але під тиском обставин, йдучи на компроміс знову появлялась у її лоні. Проте попри все, Ніжинська НДК залишила свій слід в історії яскравими особистостями, науковим добробком, вихованими кадрами, багатими традиціями.

Використані джерела та література:

1. Ніжинський філіал державного архіву Чернігівської області. Ф. 427, оп. 1, опр. 106, 170, 281, 291, 310, 320, 379, 415, 425; оп. 2, спр. 189.
2. Бюллетень Нежинской научно-исследовательской кафедры. — 1924 — № 1—2.
3. Коваленко А. Б., М. Н. Бережков — историк и краевед // Література та культура Полісся. — Ніжин 1990. — Вип. 1. — С. 104—105.
4. Лебелъ Д. Украинская организация КП(б)У к 5-й годовщине // Изв. ЦК КП(б)У. — 1922. — № 10—11.
5. Дачиленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20—30 роки. — К., 1991.
6. Чернігівщина. Енциклопедичний словник. — К., 1990.
7. Карпеко А. А. Из воспоминаний о Нежинском институте 20-х // Література та культура Полісся. — Ніжин. 1990. — Вип. 1. — С. 95—102.

ДІСВІД ТА УРОКИ ДІЯЛЬНОСТІ НИЖИНСЬКОЇ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ, КУЛЬТУРИ І МОВИ ПО ЗДІЙСНЕННЮ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ

Після закінчення громадянської війни проблема міжнаціональних стосунків, національно-культурного будівництва залишалася однією з найгостріших. Щоб привернути на бік Радянської влади широкі прошарки національної інтелігенції, селянства, необхідно було надати народам Росії, об'єднаним у єдину державу, своєрідну «культурно-національну автономію» — реальну можливість розвивати свої національні культури та мови. Ці ідеї і були покладені в основу рішень XII з'їзду РКП (б), на якому було сформульовано основні положення політики коренізації. Адаптована до умов України, коренізація стала називатись політикою українізації. Вона була спрямована на підготовку, виховання та висування кадрів корінної національності, урахування національних факторів при формуванні партійного та державного апарату, організації мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи на мовах корінних національностей. У діяльності по здійсненню політики коренізації чітко виділяються два аспекти: українізація та створення необхідних політичних та економічних умов для розвитку національних меншостей (2, с. 41).

Загальносоюзний курс на коренізацію сприяв процесу національно-культурного відродження в Україні. Саме тому цікаво простежити, як вписувалась у цей процес Ніжинська науково-дослідна кафедра (далі — НДК) історії, культури і мови, яка вже в самій своїй назві містила три ключові першооснови національного відродження: крім цього, період її функціонування (1923—1930 рр.) хронологічно майже збігається з часом здійснення українізації.

Слід зазначити, що, відповідно до резолюції II Всеукраїнської педагогічної конференції від 22—28 липня 1923 р. та Положення про науково-дослідницькі кафедри від 18 лютого 1924 р., одним із центральних завдань кафедри була «допомога у національно-культурному будівництві», формування НДК як «центрів української науки і культури» (1, оп. 1, спр. 310, арк. 62 зв., 63).

Як же реалізовувалось Ніжинською НДК це завдання?

Тематика наукових досліджень кафедри переконливо свідчить, що політика коренізації і її різновиду — українізації надала могутнього імпульсу цілому спектру наукового пошуку. В першу чергу це стосується поглибленого вивчення історії України. Так, у цей період А. Г. Ершов займався майже не розробленою темою про цехи на Лівобережній Україні у XVII—XVIII ст., М. М. Бережків працював над узагальнюючим нарисом про становище України у 2-ій половині XVII ст., М. П. Петровський написав відому працю, присвячену аналізу літопису Самовидця. Навіть античник К. Ф. Штепа працював над проблемою «Українські перекази про створення першої людини» (1, оп. 1, спр. 379, арк. 119—122).

Значна увага приділялась історичному краєзнавству. Тут в першу чергу слід відзначити праці М. М. Бережкова, який досліджував проблеми: «Іван Ржевський — ніжинський воєвода», «Про земляні і дерев'яні укріплення м. Ніжина XVII—XVIII ст.» Одним з перших М. М. Бережков почав вивчення шляхів розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині. Його перу належать дослідження про місцевих істориків кінця XVIII — початку XIX ст. Шафонського і Маркова. М. П. Петровський вивчав питання надання Магдебурзького права м. Ніжину 1625 р. Поверненню до народних джерел сприяло дослідження І. Я. Павловського «Весільні обряди і звичаї Ніжинщини» (1, оп. 1, спр. 379, арк. 120; 4, с. 103—104; 5, с. 104—105).

Аналіз тематики досліджень з літератури, на думку авторів, переконливо свідчить, що центральною проблемою в них була проблема взаємолії, взаємопроникнення, взаємовпливу не тільки літератур, а й в цілому культур різних народів. Така проблематика наукових студій була викликана не стільки офіційною політикою коренізації, скільки реально існуючими культурними процесами, повз які не міг пройти жоден серйозний науковець. Саме питанню взаємодії літератур і культур присвячена підсумкова синтетична робота В. І. Резанова «До історії літературних стилів: Поетика ренесансу на терені України і Росії», у якій дається новаторське трактування багатьох проблем становлення нової російської і української літератури (3, с. 94—95). Ця ж ідея спадкоємності і впливу досліджується науковцем у творчій, багато в чому пошуковій науковій доповіді «Леся Українка і античність», виголошеній на засіданні кафедри з приводу 15-річчя смерті письменниці (1, оп. 1, спр. 106, арк. 53 зв.) У цьому ж напрямку працює і Є. А. Рихлик, про що переконливо свідчить тематика його досліджень: «Юлій Словацький і «українська школа» у польському письменстві», «Чеська література на Радянській Україні». Навіть античник І. Г. Турцевич підготував наукову доповідь «Обвідій та Шевченко» (1, оп. 1, спр. 379, арк. 120; оп. 2, спр. 189, арк. 91 зв., 92).

Здійснення політики українізації відбувалось неоднозначно, складно і суперечливо. Особливої гостроти набула проблема розширення сфери вживання української мови у вищій школі. 5 вересня 1924 р. було написано перший протокол засідання Ніжинської НДК українською мовою — це своєрідна точка відліку, свідчення того, що процес пішов. Майже через рік, у листопаді 1925 р., розглядалось питання стану українізації кафедри і було прийнято таку ухвалу: «Повідомити, що усі дійсні члени кафедри (в загальній кількості 4 осіб) пишуть на українській мові пишуть і викладають — 1. Наукові співробітники усі (в кількості 4 осіб) пишуть та викладають, аспіранти усі (в кількості 4) пишуть, проводять заняття українською мовою. Повна українізація буде проведена у найближчий час. Для прискорення українізації вся лідова переписка, протоколи і т. п. проводиться українською мовою. Взагалі українізація проводиться нормально» (1, оп. 2, спр. 189, арк. 35 зв., 36).

У звіті про науково-дослідну роботу НДК за 1925—1926 рр. зазначається, що на кафедрі 11 дійсних членів і наукових співробіт-

ників та 14 аспірантів, з яких тільки читають — 3 (усі завідувачі секціями), читає і пише — 1, читають, пишуть, розмовляють — 21 чоловік. Про завідувачого кафедри В. І. Резанова написано: «...читає, пише, почав розмовляти» (1, оп. 1, спр. 379 арк. 14). Оце «почав розмовляти», що, погодьтесь, досить кумедно звучить у контексті, бо стосується не просто відомого вченого, а члена-кореспондента Всесоюзної Академії наук: давалось дуже важко викладачем вищої школи в Україні. «Проблема полягала в тому, — зазначає канадський історик О. Субтельний. — що росіяни (а вони становили більшість викладачів вузів) часто відмовлялися користуватися «селянською» мовою. Типовим у цьому плані був вислів професора Толстого з Одеси: «Я вважаю... всіх товаришів, котрі перейшли на читання лекцій українською мовою, ренегатами» (6, с. 339).

Такого різкого неприйняття української мови у членів Нижинської НДК не було, хоча серед старої професури і була поширеною думка про те, що процес вивчення і засвоєння мови відволікає від наукових досліджень. Типовими і показовими у цьому плані є роздуми проф. І. Г. Турцевича, який писав у своєму відзиві на роботі аспіранта Ф. П. Алексєєва: «Відволікало його від головної роботи і вивчення української мови; воно йому, звичайно, дуже стало у пригоді і у майбутньому ще більше знадобиться, але воно спочатку все ж таки відволікало від головної роботи — по спеціальності, вимагало теж виділення енергії!» (1, оп. 1, спр. 425. с. 142).

Аналіз документів кафедри, на жаль, підтверджує висновок сучасних істориків про те, що «в українізації на перший план поступово висувалися формальні показники» (7, с. 255). Так, зокрема, у листопаді 1928 р. на засіданні кафедри розглядається заява О. А. Кирилової про зарахування її аспіранткою педолого-педагогічної секції. Під час обговорення ніяких серйозних зауважень з приводу рівня наукової підготовленості претендентки висловлено не було; разом з тим співробітник кафедри ректор Інституту М. Г. Куїс окремо підкреслив, що при винесенні остаточного рішення «треба рахуватись з формальною стороною прийому». Було прийнято таке рішення: «Питання про зарахування т. Кирилової О. А. до аспірантури відкласти до виявлення її знань української мови перед комісією...» (1, оп. 1, спр. 106, арк. 49, 49 зв.).

На думку авторів, жорсткий формалізований підхід до розширення сфери вживання української мови у ряді випадків завдає значної шкоди процесові національного відродження, оскільки може лишити поза рамками цього процесу значний інтелектуальний потенціал тих, хто у даний момент мовою не володіє, — це по-перше. По-друге, форсована українізація на непідготовленому ґрунті без урахування реального стану справ може тільки дискредитувати плідну ідею. Нагадаємо, що на початку 1925 р. з 27 викладачів інституту 33% викладали українською мовою, до кінця року до них мало приєднатись ще 11%. Виходячи з аналізу документів, (можна стверджувати, що це були реальні цифри. Але надалі керівництво інституту взяло курс на форсовану українізацію з тим, щоб на початок 1926—1927 н. р. інституту «було українізовано на 100%» (1, оп. 1, спр. 288, арк. 22).

Звісно, що це було нереально. До того ж сам процес мав досить слабе організаційне підкріплення. Певну роль у цьому підкріпленні відіграла НДК. Так, у грудні 1925 р. при кафедрі було створено термінологічну комісію, яку очолив професор Є. А. Рихлик. До її складу увійшли В. І. Резанов, Я. М. Колубовський, М. Н. Петровський та ін. (1, оп. 1, спр. 189, арк. 38). Але, на жаль, значної ролі у процесі розширення сфери вживання української мови вона не відіграла. Аналізуючи причини такого стану справ, проф. Є. А. Рихлик зазначав у лютому 1928 р.: «Термінологічну комісію... було організовано... стихійно, не проробивши питання про доцільність, про умови, не маючи уявлення про завдання. До складу комісії увійшли члени, інтереси яких далекі від мовознавства. Робота набула ухил практичний: погоджувати вживані терміни, допомагати їх відшукувати у словниках і т. д. ...Йти далі — редагувати «Записки» і різну писанину НІНО члени комісії не захотіли. ...У 1926—1927 рр. комісія не відновила своєї роботи...» (1, оп. 1, спр. 106, арк. 29 зв.).

Активізації ролі Ніжинської НДК у процесі українізації сприяла організаційна перебудова кафедри і виділення у 1927 р. окремою ланкою секції української літератури та мови (керівник — проф. Є. А. Рихлик). Саме ця секція відіграла значну роль під час проведення тримісячника української культури у 1928 р. на Ніжинщині. Професор Є. А. Рихлик, аспіранти І. Я. Павловський і П. В. Одарченко прочитали низку доповідей і лекцій про сучасну українську пролетарську літературу у клубах РТС, будівельників, медсанпраці, осередках ЛКСМУ, в будинках робітників освіти, сельбулі та ін. Члени секції українського письменства брали активну участь у популяризації державного українського правопису прочитавши лекції для студентів (проф. Є. А. Рихлик), для членів секції наукових робітників (П. В. Одарченко), у профшколах (І. Я. Павловський, М. Є. Ладухін) (1, оп. 1, спр. 425, арк. 256). Цікаво, що керівник секції проф. Є. А. Рихлик не обмежувався цариною українізації, а йшов далі, намагаючись бодай у рамках Ніжинщини, по можливості, реалізовувати завдання більш широкого процесу — коєнізації. Саме з його ініціативи у листопаді 1929 р. було утворено семінар для вивчення національних меншостей України (1, оп. 1, спр. 106, арк. 67). Згодом при кафедрі організовано підсекцію для вивчення національних меншостей на Україні, яка стала ініціатором зустрічі в квітні 1930 р. зі співробітником Київського інституту єврейської культури проф. Лібербергом (1, оп. 1, спр. 106, арк. 71 зв., 72).

Секція української літератури та мови у жовтні 1929 р. у своєму плані роботи на наступний рік вказує на необхідність «поглиблення українізації НІНО» (1, оп. 1, спр. 106, арк. 65), проте ці слова так і залишились на папері, оскільки восени 1930 р. Ніжинську НДК було закрито, а українізація все більше почала здавати позиції під тиском міцніючої командно-адміністративної системи, у рамки якої вона не вписувалась.

Згодом, як зазначають сучасні історики, українізація стала тим підґрунтям, на якому сталінізм формував міф про «націоналізм» та «націонал-ухильництво». Вона дала змогу «виявити» величезну ар-

мію «українських буржуазних націоналістів». Тим самим створювалася безмежна соціальна база для масового терору (7, с. 265).

1933 р. — це не тільки рік голодомору в Україні, це рік апогею кампанії по роздуванню міфа про «націонал-ухильництво» наркома освіти республіки М. О. Скрипника; це фактично рік, протягом якого було покладено край процесу українізації. Символічно, що цей рік у Ніжинському інституті пройшов під знаком шельмування і цькування талановитого вченого проф. М. Н. Петровського, якого було звинувачено у націоналізмі. Серед тих, хто «припускався великих хиб у своїх наукових працях або вміщував низької якості наукові статті» у «Записках» інституту, названі колишні колеги М. Н. Петровського по НДК В. І. Резанов, І. Я. Павловський, М. Є. Ладухін, К. Ф. Штепа, М. А. Рябко.

Посилення адміністративного тиску, згорання українізації, масові репресії серед української інтелігенції у 30-і роки сприяли розвитку асиміляційних тенденцій та поглибленню національного нігілізму, на багато років загальмували процес національно-культурного відродження звузили його і деформували.

У сучасних умовах досвід та уроки українізації 20-х років становлять значний інтерес. Деякі напрямки і форми роботи Ніжинської НДК, спрямовані на реалізацію ідей і завдань коренізації та українізації (грунтовне вивчення вітчизняної історії, значна увага до питань історичного краєзнавства, акцент на дослідження взаємовпливу національних літератур і культур, популяризація історичних знань і рідної мови серед населення, творчий підхід до вивчення проблем розвитку національних меншостей на Україні та ін.), актуальні і сьогодні. Разом з тим досвід минулого свідчить не тільки про недопустимість насильницької українізації, але й про дискредитаційну роль форсованої українізації на непідготовленому ґрунті. До речі, підготовка цього ґрунту має бути науковою, проводиться фахівцями не шляхом окремих кампаній, а планомірною і систематичною роботою.

Таким чином, аналіз здійснення Ніжинською НДК політики українізації сьогодні може бути корисним не тільки для того, щоб взяти на озброєння конкретний позитивний досвід пропаганди української історії, культури та мови, але й для того, щоб піднятися до більш широких узагальнень з метою уникнення допущених у ході українізації перегинів і помилок, виключення можливості реанімації авторитарних методів у керівництві культурним процесом.

Використані джерела та література:

1. Ніжинський філіал державного архіву Чернігівської області. Ф. 527. оп. 1, спр. 106, 288, 310, 379, 425; оп. 2, спр. 189.
2. Проблеми національно-державного будівництва на Україні в 20-і роки // Місце України у світовій історії та особливості вивчення даної проблеми у педагогічному вузі. — К., 1992. — С. 40-43.
3. Смирнов А. А. Профессор Нежинского института В. И. Резанов (1867—1936) как историк литературы // Література та культура Полісся. — Ніжин, 1990. — Вип. 1. — С. 94—95.
4. Ткаченко В. В. Краєзнавча діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури й мови у 20-х рр. // Там же. — С. 103—104.
5. Коваленко А. Б. М. Н. Бережков — историк и краевед // Там же — С. 104—105.
6. Субтельний О. Україна: історія. — К., 1991.
7. Даниленко В. М., Касьянов Г. Б., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20—30 роки. — К., 1991.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПЕТРА ОДАРЧЕНКА

Серед української діаспори було і є чимало видатних діячів, котрі чи то походженням, чи місцем освіти або праці так чи інакше пов'язані з Ніжином та Ніжинщиною.

З-поміж представників першої, так званої «уенерівської» еміграції (я називатиму лише тих, кого знаю або знав особисто) це — насамперед артистка Наталя Дорошенко, дружина відомого історика. Далі згадаю земляка з Носівки — Спиридона Довгала, політичного діяча, економіста й публіциста. В роки війни він редагував дозволений німцями журнальчик «Дозвілля» після війни — часопис «Слово».

В колах другої еміграції ніжинців було значно більше. В енциклопедичному довіднику «Чернігівщина» в числі професорів Ніжинського педінституту названо Ф. Д. Великохатька (він був іхтіолог і орнітолог). Педінститут закінчили (дехто — в ті часи, коли він звався ІНО) літератори Анатоль Калиновський, Петро Одарченко, Іван Кошелівець, Ольга Мак. Дворічний учительський інститут закінчив поет Леонід Полтава.

Чи не найтяжчий життєвий шлях — з-поміж усіх тут згаданих — випав на долю Петра Васильовича Одарченка.

Народився він 20 серпня 1903 р. в с. Римарівці Гадяцького повіту на Полтавщині. Його батько — з малоземельних селян, працював «смогрителем» у богадільні.

1913 року, після закінчення сільської школи, Петро Одарченко вступив до Гадяцької гімназії. В роках 1919—1920 йому довелося мешкати в будинку Драгоманових, де в цей час жила Олена Пчілка, яка звернула увагу на здібного гімназиста.

Припускаю, що саме особисте знайомство з Оленою Пчілкою зумовило спрямування майбутніх літературознавчих досліджень Петра Васильовича в царину — дозволу собі вжити такий термін — «лесезнавства»: адже перша його друкована праця називалася «Ткачі» Г. Гайне в перекладі Лесі Українки («Записки Ніжинського ІНО, 1927»), а одна з останніх — «Леся Українка і Шекспір» (Українська шекспіріана на Заході. Едмонтон, 1990, кн. 2); на п'ятсот п'ятдесят (беручи округло) позицій у біобібліографічних показниках праць П. Одарченка на теми, пов'язані з Лесею Українкою, припадає шістдесят п'ять позицій, а якщо додати статті й розвідки про Олену Пчілку, Ольгу Косач-Кривинюк, Ісидору Косач-Борисову та Драгоманових, то кількість «лесезнавчих» позицій дійде майже до ста...

Не забуваймо, що й капітальна монографія Ольги Косач-Кривинюк «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» (Нью-Йорк, 1970) побачила світ за редакцією Петра Одарченка.

Але повернімося до його молодечих років... 1920 року П. Одарченко закінчив одночасно гімназію та дворічні педагогічні курси, після цього деякий час учителював, півроку вчився в Полтаві, де був тоді відділ історико-філологічного факультету Харківського університету, але через хворобу повернувся до вчительської праці на рідному хуторі.

1923 року Петро Васильович одержав від профспілки вчителів спрямування до Ніжинського Інституту Народної Освіти. Курс навчання був тоді трирічний. 1926 року Петро Одарченко закінчив ІНО і був залишений в аспірантурі: під керівництвом професора Є. А. Рихлика (в 30-х роках репресованого — І. К.) він писав працю про стиль Лесі Українки. Одночасно займався етнографією. З 1928 року він уже викладав окремі курси в Ніжинському ІНО, а наступного року, під час наукової командировки до Києва, мав нагоду користатися вказівками Сергія Єфремова, Миколи Зерова, Павла Филиповича, Бориса Якубовського. Знайомство із Зеровим дало Одарченкові матеріал для написання спогаду «Під знаком Зерова» (збірник «Безсмертя», Мюнхен, 1963), і ця формула, на мою думку, найкраще відтворює не якісь зовнішньо-формальні ознаки культурного процесу двадцятих років, а саму глибину сутність цього процесу...

Аспірантуру Перто Одарченко успішно закінчив у серпні 1929 року і дістав призначення на посаду викладача Ніжинського ІНО. Але...

Далі наводжу уривок з біографічної розповіді самого Одарченка: «1 жовтня 1929 року вдосвіта мене арештували агенти ГПУ. У Ніжинській в'язниці мене тримали півроку. Офіційне обвинувачення було сформульоване такими словами: «П. В. Одарченко обвиняється в приналежності к контрреволюционной організації, ставящей своей целью свержение советской власти и восстановление Самостийной України»...

Слідство закінчилося вироком: заслання в Алма-Ату на три роки. Етап, під час якого Одарченкові довелося ознайомитися з тюрмами Києва, Калуги, Тули, Ташкента та Алма-Ати, тривав три місяці. В Алма-Аті Одарченко довго і тяжко хворів, після видужання працював головою в місцевих бібліотеках, а коли прибув уповноважений з України для проведення українізації районів з українським поселенням, Петро Васильович став писати статті для україномовних радіопередач. Українізація протривала недовго: її зупинено за наказом Кагановича, а уповноваженого Наркомосу, за чутками, розстріляно. 6 грудня 1933 року українці, які закінчили строк заслання, дістали паспорти і на radoщах, що стали вільними людьми, влаштували вечірку. «Але воля була надто коротка, — зазначає Одарченко, — над'їхав «чорний ворон» і всіх учасників вечірки заарештовано. Петра Васильовича не було серед гостей: його заарештували на два тижні пізніше. Ще шість місяців ув'язнення за звинуваченням у приналежності до «націоналістичної української організації», і знову вирок: трирічне заслання в Уральськ.

Там він пропрацював у заочному відділі педагогічного інституту до весни 1937 року, коли закінчився термін заслання і йому видали паспорт. Та водночас він дістав повідомлення про звільнення з праці, і його попередили, щоб негайно виїжджав з Уральська, бо мають заарештувати втретє...

Тоді він з дружиною й сином (одружився він іще в Алма-Аті) повернувся до рідної Римарівки — у батьківську хату. Але й на селах шли безнастанні арешти. Не затримуючись в селі, Петро Одарченко виїхав у пошуках праці, якої ніде не знаходив, як ко-

лишній засланець. Якийсь час ночував у Курську на вокзалі, згодом знайшов помешкання в одного залізничника і таки влаштувався на працю, підносячись дедалі вище зі щабля на щабель. Врешті — дістав посаду доцента в Курському пединституті (від тих часів я його й пам'ятаю — І. К.).

Коли восени 1941 року інститут евакуювався в Сарапул, Одарченко якось зумів залишитися в Курську, а страшною зими 1941—1942 рр. через Берестя-Київ повернувся до сім'ї на Полтаву. Та невдовго зміг він прожити на Батьківщині..

За моїм підрахунком, понад два десятки українських літераторів (поетів, прозаїків, літературознавців та публіцистів), котрим довелося вже побувати в сталінських концтаборах чи в'язницях, змушені були податися на Захід — у невідоме... Ми, з Наддніпрянщини, виїздили (або відходили пішки, як автор цих рядків) у серпні-вересні 1943 року, а галичани — на рік пізніше..

Петро Васильович, з дружиною й синами, залишив рідне село у день свого народження — 20 серпня 1943 року.

Жив якийсь час у Варшаві, у Відні, наприкінці війни потрапив до Баварії, де протягом перших повоєнних років було українське літературне й культурне життя: виходили книжки, газети, журнали, працювали середні й вищі навчальні заклади. Петро Одарченко був тоді доцентом Православної Української Академії в Мюнхені, читав лекції (про Лесю Українку) в Українському Вільному Університеті, викладав історію в українській гімназії.

Наприкінці сорокових років почався масовий виїзд українських «скитальців» (як нас тоді звали), до заморських країн. У травні 1950 р. родина Одарченків прибула до Сполучених Штатів.

А тепер надамо слово самому Петру Васильовичу:

«Три місяці я взагалі не міг знайти ніякої праці. Потім працював на фабриці мідних гудзиків у жахливих антисанітарних умовах. Коли я скалічив палець на лівій руці, мене звільнили з праці. Пізніше я працював портером у готелі... прибиральником на залізничному вокзалі... Зі мною разом працював тоді і Тодось Осьмачка...» (Одарченко Петро. Біобібліографія. — Торонто-Едмонтон, 1983, с. 26).

Проте невдовзі справи обернулися на краще: 1952 року Петро Васильович уже працює у Вашингтоні, в Бібліотеці Конгресу, а з 1955 року — в українському відділі «Голосу Америки». Згодом, у зв'язку зі скороченням українського відділу, його перевели до російського, де він пропрацював до осені 1973, коли вийшов на пенсію.

Звісно, його науково-дослідницька діяльність у царині українського літературо- й мовознавства тоді не припинялася. Варто згадати, що П. Одарченко є дійсним членом Української Вільної Академії Наук та Наукового товариства ім. Шевченка, а також об'єднання письменників «Слово».

А поруч із «лесезнавством» головні його зацікавлення — це Шевченко і мова нашої діаспори.

ДОЦЕНТ І. Я. ПАВЛОВСЬКИЙ: ЖИТТЯ ТА ДОЛЯ

Трагічна і драматична доля цієї людини, як і всієї української інтелігенції, що працювала у 30-х роках ХХ століття в період сталінського свавілля і репресій.

Іван Якович народився в с. Дорогінці на Ніжинщині в селянській родині. Змалечку у нього проявилась жадоба до знань, але в батьків не було коштів, щоб віддати його на навчання до гімназії. 1897 р. він поступив навчатись у Ніжинське міське 4-х класне училище, але через матеріальні нестатки не зміг далі продовжити навчання. Шляхом самоосвіти він у 1902 році склав екзамени на народного вчителя. (1. арк. 1).

З 1904 року І. Я. Павловський працював учителем на Київщині, а у 1906 році його призвали в армію (у кавалерійські частини), де він прослужив 3 роки, мріючи скласти іспити на атестат зрілості і поступити в інститут.

Війна 1914 року перервала ці мрії. І. Я. Павловського відправили на фронт, де він прослужив до листопада 1917 року. Після демобілізації розпочав працювати учителем у Дубенському повіті на Волині, а в 1919 році склав іспит на атестат зрілості і поступив у 1920 році в Ніжинський інститут народної освіти. Після завершення навчання його залишили працювати в інституті при Ніжинській науково-дослідній кафедрі викладачем української і російської мов на секції українського і російського письменства (1. арк. 2).

У 1927 році І. Я. Павловський став аспірантом. Наукову роботу проводив під керівництвом професорів В. І. Резанова, Є. А. Рихлика і О. С. Грузинського. (1, арк. 3). Перебуваючи в аспірантурі, він написав наукові роботи: «Слово о полку Ігоревім і народна словесність», «Польсько-українські взаємовідносини XVII ст. в польській літературі», «Питання про початок української мови і про становище її в слав'янській родині».

Підготував та зачитав на кафедрі реферати: «Життя і творчість В. Чумака», «Календар фольклору Ніжинщини», «Весільні пісні Ніжинщини і Борзнянщини та їх стиль» (1, арк. 19).

Навчаючись в аспірантурі, Іван Якович вів значну громадську роботу. Брав участь у місячниках української культури в клубах Ніжина, в популяризації державного українського правопису та ювілейних вечорах Т. Г. Шевченка, М. М. Коцюбинського. (1, арк. 5, 7, 18).

У 1930 році він завершив навчання в аспірантурі, і його обрали на посаду викладача методики російської та української мови. З січня 1931 року І. Я. Павловський керує кафедрою мовознавства. Цю посаду він обіймав по 1933 рік. Кваліфікаційною комісією Народного Комісаріату Освіти 23 квітня 1931 року йому було присвоєно учене звання доцента (1, арк. 26).

Керуючи кафедрою, він вів значну науково-дослідну роботу. Написав і надрукував у «Наукових записках НІНО» та журналах такі праці: «З життя і творчості В. Чумака», «Ще один з ненадрукованих творів В. Чумака», «Зміни у весільних обрядах Ніжинщини у ХХ ст.», «Л. М. Толстой на Ніжинщині», «Спроба вивчення стану орфографічної граматики учнів 21 Ніжинської трудової школи» (1, арк. 11).

І. Я. Павловський успішно керував кафедрою, блискуче читав лекції, був у нього і значний науковий доробок. Але не так склалася його доля, як хотілося. Коли розпочався на Україні масовий голодомор і чорною косою смерті мільйонами косив український народ, керівництво України, щоб відвернути увагу від цієї «чуми» ХХ століття, наносить удари по інтелігенції, причому обирає найбільш талановитих її представників. Спочатку вийшла постанова листопадового пленуму ЦК КП(б)У 1933 року, яка закликала до боротьби з українськими буржуазними націоналістами. Коли її обговорювали в інституті, то в рішенні зборів зазначили, що «кафедра мовознавства (зав. каф. І. Я. Павловський) підійшла до викриття буржуазно-націоналістичних проявів у старому правописі формально, по-бюрократичному, обмежившись лише заявою, що раніше був старий правопис, а зараз новий». Це рішення ще було тільки початком травлі І. Я. Павловського. На основі постанови ЦК КП(б)У Ніжинський РК КП(б)У у грудні 1933 року прийняв рішення «Про рішуче очищення працівників інституту від націоналістичних елементів». Головний удар у цій постанові наносився професорові М. Н. Петровському, але тут же згадувалися і прізвища «тих, що припустили великих хиб у своїх наукових працях, або вміщували низької якості наукові статті» (Резанов, Забарвний, Павловський, Ладухин, Штепа, Богдан, Іванов та інші). (2, арк. 124, 125). Для того, щоб остаточно розвінчати цього «буржуазного націоналіста», було організовано декілька комісій, членами яких в основному були представники кафедри діамату. На основі цих опусів директор інституту видав наказ в грудні 1933 року, в якому без переконливих аргументів і фактів прямо говорилось, що «перевірка роботи кафедри мовознавства показала, що керівник Павловський, являється буржуазним націоналістом.. Дирекція Ніжинського педінституту складені Павловським програми з методики та історичного курсу мовознавства зняла, як побудовані на буржуазно-націоналістичних позиціях» (1, арк. 28).

В резолюції партійних зборів, що відбулися 20 грудня 1933 року теж відзначалося, що «буржуазний націоналіст Павловський намагався свої позиції звести до окремих помилок».

Іван Якович зрозумів ще влітку 1933 року, що розпочалося масове цькування його як керівника кафедри мовознавства, і подав заяву про звільнення з цієї посади. Але його не звільнили і продовжували безпідставне знущання і травлю аж до кінця 1933 року.

У Ніжин прибула спеціальна комісія Наркомату Освіти і Всеукраїнської Академії наук, яка проявила «революційну пильність» і виявила, що «Павловський більше відвів у програмі на українську мову, чим на російську». Це не відповідало дійсності. І. Я. Павлов-

ський якраз і відстоював рівноправність обох мов. Але великодержавних шовіністів і це не задовольняло. Свідченнями цього є заборона НКО надрукувати його статтю «Про рівнобічне викладання двох мов» (Г, арк. 32).

На основі перевірок багаточисленних комісій директор Інституту видав наказ № 324 від 26 грудня 1933 року, згідно якого І. Я. Павловського звільнили з роботи у Ніжинській вищій школі як «буржуазного націоналіста» (Г, арк. 29).

У 1934 році він був репресований і висланий на поселення в Узбекистан. У повоєнні роки був звільнений і працював в педінституті в Фергані. Але він завжди мріяв повернутися на Україну, в рідні краї. В 60-ті роки вийшов на пенсію і поселився в Ніжині. Помер у 1975 році. Похований на Грецькому кладовищі.

Таке життя і доля цієї чудової людини, вченого, патріота України. Його наукові праці, особливо з краєзнавства і народознавства, не втратили актуальності і зараз.

Основні джерела:

1. Філіал Чернігівського обласного архіву в Ніжині. Фонд 427, оп. 1, од. зб. 3330.

2. Там же, оп. 2, од. зб. 189.

З КОГОРТИ НЕСКОРЕНИХ

Кримінальна справа за № 9959, яку в 1931 році завело ДПУ на професора Є. Рихлика, пролежала в архівах НКВС-КДБ 61 рік. Чим більше я вчитувався в неї, тим більше впевнювався, що переді мною документи, які свідчать не лише про сумну долю ніжинського професора, але й про трагедію чеської інтелігенції на Україні.

Чеські колонії з'явилися на Україні давно. Рятуючись від австро-угорського гніту, чехи знайшли на нашій землі свою другу батьківщину. Український народ, який повною мірою на собі відчув імперські блага «єдиної і неделимої», з розумінням ставився до сподівань чехів. У їх колоніях збереглися мова, культура, національні традиції, ніколи не припинялися зв'язки з батьківщиною. Село Вільшанка — чеське поселення на Волині — батьківщина Є. Рихлика. Народився у 1888 році в сім'ї селянина. На допитах у ДПУ він згадує про своє далеке дитинство: «...Початкову освіту одержував російською мовою, але мама мене навчила читати і писати по-чеськи. У 1890 році мене відправили до родичів у Чехію, там я ще більше проїнявся чеськими настроями». Повернувшись на Україну, Євген Анатолійович навчається у Київському університеті, де спеціалізується з етнографії, слов'янських мов та літератур. Тоді ж видає свою першу наукову працю з історії відродження чеської національної літератури початку ХХ століття, за яку був удостоєний золотої медалі.

Після закінчення університету Є. Рихлика залишають на кафедрі стипендіатом для підготовки до професорського звання. В 1914 році починається перша світова війна, разом з нею поживаються чеський національний рух, в тому числі й на Україні — чехи небезпідставно пов'язують надії, на відродження своєї держави з розгромом Австро-Угорської імперії. У Києві формуються бойові дружини чеських добровольців, а своєрідним національним центром стає чеська школа на околиці Києва-Шулявці, директор Боучек. Є. Рихлик видає в цей час дві брошури під загальною назвою «Життя слов'ян». Він сам визначає їх зміст як «слов'янофільський». Тим часом настав 1917 рік. На допитах у ДПУ Євген Анатолійович так пояснив своє ставлення до бурхливих подій того року: «Лютневу революцію я зустрів з радістю. Я завжди належав до молоді передової, яка добувала собі шматок хліба власною працею... Я брав активну участь в організації і роботі «Вечірнього народного університету». Жовтневу революцію я спочатку абсолютно не зрозумів; не виступав проти неї, не саботував, але по суті не розумів» (1).

Є. Рихлик не бере участі в громадянській війні. Викладає в Самарському педагогічному інституті, а в 1919 році, уже професором, повертається в Київ. Кінець громадянської застає його на батьківщині — в селі Вільшанка, де повільно видужує після тяжкої хвороби, не припиняючи, однак, своєї наукової діяльності й уроків чеської мови для сільських дітей. У 1921 році Є. Рихлик бере участь у «З'їзді трудящих чехів» у Житомирі. Це був час великих надій, яким не судилося збутися. У своїй доповіді на з'їзді Євген

Анатолійович закликав своїх земляків зміцнювати і розвивати національну школу, мову, традиції, культуру. «Ця промова мала значний успіх, звернула на мене увагу тих колоній, з яких були представники, принесла мені велику популярність» (2). — відзначає він під час одного із допитів у харківському слідчому ізоляторі.

У рідній Вільшанці професор організує національну школу і стає першим її директором. Його подвижництво помічають у Чехословаччині. На батьківщині журналістка Мартинкова опублікувала в одній із празьких газет замітку про діяльність Євгена Анатолійовича. У 1920 році чекісти по-своєму специфічно оцінили цей факт: «Похвала класового ворога — доказ шкідницької роботи» (3).

У 1923 році відбувся черговий XII з'їзд РКП(б), на якому прийняли ряд позитивних рішень з національного питання.

У рішеннях з'їзду декларується одне, а на практиці робиться зовсім інше. Більшовики й національне питання вирішують з класових позицій. У чеських селах відбирають землю в «куркулів» і це задовго до початку загальної колективізації. Євген Анатолійович все це бачив на власні очі і не міг, звичайно, погодитися з беззаконням. Він знову переїжджає до Києва, де викладає в школі на Шулявці. В той час, коли у радянській школі з навчального процесу викидали все «буржуазне», класово чуже пролетаріату, в чеській школі все залишалося по-старому. Ця відносна незалежність гарантувалася тим, що школу фінансувала чеська дипломатична місія.

Однак у цьому, як стане ясно згодом, крилася головна небезпека для чеської школи. «Пильні чекісти» мають можливість у будь-який час оголосити її «шпигунським центром світового капіталу». Є. Рихлик один із небагатьох добре це розумів і шукав способи захистити школу і педагогів. Він підпорядкував школу Київському відділу народної освіти, умовив керівника Празької місії Дантера не відвідувати її під час свого візиту в Київ. Далеко не всі розуміють дії Євгена Анатолійовича, від нього відчужуються земляки.

У Празі 1925 року, під час осінньої передвиборчої кампанії — криваві зіткнення між робітниками і поліцією. Як свідчать документи із кримінальної справи Рихлика, події були інсценовані із Москви по лінії Комінтерну. Радянська преса ганьбить «буржуазний уряд Массарика» і тим самим викликає обурення чехів на Україні, для яких Массарик — видатний політичний діяч, що відродив національну державу. Вони, звичайно, не поділяють ленінської оцінки діяльності Массарика. Хіба міг підозрювати Євген Анатолійович і його друзі, що події тієї трагічної празької осені 1925 року зіграють фатальну роль у їхній долі?

Але це в недалекому майбутньому, а поки що Є. Рихлик переїжджає до Ніжина, де викладає в педагогічному інституті і одночасно займається наукою. Саме тут виходить його брошура «Село Вільшанка в світлі лексики», яку безкоштовно поширює серед учителів-чехів. При цьому переконливо просить їх допомогти зібрати етнографічний матеріал чеських поселень на Україні. Однак, на цей заклик (як і на попередні) майже ніхто не відгукнувся. Пізніше професор зрозуміє цю дивну реакцію.

У 1929 році при Академії наук України організують Кабінет національних меншостей України, керувати якими пропонують Є. Рихлику. Вибір не випадковий. На допитах він так пояснить своє призначення: «Мабуть, врахували, що я знаю десять мов, успішно займаюся етнографією» (4). Блиснула ще одна надія, але й вона швидко згасла. Під керівництвом Євгена Анатолійовича розробили наукову програму поглибленого вивчення життя національних меншостей України. Є. Рихлик відвідує чеські колонії. Це — вже 1929 рік Сталінська колективізація як усезнищуючий смерч пожирає села, в тому числі і чеські. Євген Анатолійович на власні очі бачить, як руйнується все те, чому він присвятив своє життя й наукову діяльність — національна основа чехів, їх культура, самобутне господарство, мова. Він не приховує свого обурення, виступає на сільських сходах і потрапляє під пильну увагу ДПУ. У цьому закладі добре знали про закордонні наукові зв'язки Є. Рихлика, стосунки з празькими вченими, насамперед, із академіком Поливком, професором Іраскою, директором Інституту національних меншостей у Чехословаччині Анерганом і боялися, висловлюючись чекістською мовою, «витоку інформації» про справжнє життя чеських колоній на Україні. Над Є. Рихликом нависає загроза.

Після осінніх подій у Празі 1925 року більшовики зрозуміли, що треба скомпроментувати і знищити Іллека, колишнього Генерального секретаря КПЧ і його товаришів, які не підкоряються Сталіну. Фабрикуючи кримінальну справу на Іллека, ДПУ вирішило заодно розправитися й із представниками чеської інтелігенції на Україні. Так була створена (в кабінетах ДПУ) міфічна «чеська шпигунська організація».

У 1930 році в Житомирі заарештували Водседалека — активіста секції КПЧ в Комінтерні, друга і товариша Іллека. Із нього вибили «зінання»: «Іллек втягнув мене вдруге (у 1925 році) в партійну роботу. Його ж завербувала, як я пізніше дізнався, празька поліція через члена КПЧ Божену Калах. Калах брала участь у відницькій роботі на 'користь КПЧ під моїм керівництвом взимку 1924—1925 років... Вона знала і про мою роботу в Празькій радянській місії...» (5). Яке ж відношення до цих політичних інтриг мав професор Є. Рихлик? Успішно «викривши» Іллека, який нібито мав вбити Массарика, чекісти взялися за його «шпигунську мережу» на Україні. Наступним на допитах «зіннався» Яковлев: «Водседалек за планом Радеховського (к-т чеської контррозвідки), намітив такі плани шпигунства, поділивши територіальний шпіонаж на 5 частин:

1. Керівний центр — Житомир, філіали: Черняхов (Чижик), Пулін (Яковлев), Мархлевська.
2. Київська агентура (Боучек—Безднек), філіали: Вишегрея, ферма Бобров (Когоут).
3. Південна агентура — Мелітополь (Іонна), Чеховград (Зозуля), Сімферополь (Жуцбал, Зуб).
4. Прикордонна агентура — Шелетівка, філіали: Дідова Гора (Вольф), Олексіївка (Готвольд), Севастополь (Болта).

5. Агенти зв'язку — Бердичів (жінка), Ольшанка, Кужель (Панцер), Коростень (Панцер, Криж), Ніжин (Рихлик) (6).

Отже, Євгену Анатолійовичу фантасти із ДПУ відвели роль резидента у цій «шпигунській мережі».

Із показань Водседалека від 14.12.1930 року: «Радеховський уже в 1925 році просив мене використати Рихлика, який ще раніше був зв'язаний з чеською місією. Таким чином, він був зв'язаний з чеською контррозвідкою з 1924 р. (7).

Євген Анатолійович з першого допиту зрозумів, у яку біду його втягло ДПУ. Чинив опір, як міг, спростовуючи звинувачення у шпигунстві, хоча й частково «визнав» за собою «ведення націоналістичної пропаганди». Підвести його під «розстріл» так і не зуміли. Вирок «трійки» — 10 років таборів. У страшних північних умовах професор Є. Рихлик зумів зберегти хоча б маленьку надію на справедливість. Після першого року ув'язнення він пише заяву Генеральному прокурору України, в якій просить переглянути справу. Там є такі рядки: «...В кінці я повинен заявити, що під час слідства я зробив неприпустимі перебільшення в характеристиці своїх вчинків через наполегливість слідчого» (8).

Тепер ми добре знаємо, що означала «наполегливість слідчого». П'ять років розглядають заяву і, нарешті, в 1937 році на ній ставлять останню резолюцію: «Досрочное освобождение не желательно» (9). Цей удар винести не було сил і Євген Анатолійович через кілька місяців помер.

У 1958 році син вченого Ростислав Рихлик домогся посмертної реабілітації батька. Де могила Євгена Анатолійовича — невідомо, але пам'ять про цього видатного вченого, великого українського чеха повинна жити серед нас. І буде жити!

ДОКУМЕНТИ:

1. Кримінальна справа № 9959, стор. 16.
2. Там же, стор. 19.
3. Там же, стор. 24.
4. Там же, стор. 27.
5. Там же, стор. 62.
6. Там же, стор. 72.
7. Там же, стор. 74.
8. Там же, стор. 84.
9. Там же, стор. 87.

МУЗЕЙ РІДКІСНОЇ КНИГИ ім. Г. П. ВАСИЛЬКІВСЬКОГО

Музей рідкісної книги ім. Г. П. Васильківського створено на основі багатих книжкових фондів бібліотеки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя.

Історія фондів відноситься до 1820 р. і пов'язана з іменами братів О. А. та І. А. Безбородьків — засновників Гімназії вищих наук та їх онука О. Г. Кушельова-Безбородька. У 1820 р. графом О. Г. Кушельовим-Безбородьком почесним попечителем Гімназії, було подаровано частину фамільної бібліотеки — 1877 томів XVII—XVIII ст., переважно класичних творів французької літератури.

Музей рідкісної книги носить ім'я Г. П. Васильківського, вченого-філолога в минулому доцента інституту, краєзнавця. Працюючи з 1943 р. в інституті, він добре знав багаті раритетами книжкові фонди бібліотеки. Останні роки життя він присвятив краєзнавству, досконало знав історію Ніжинщини. Надав він велику допомогу і у створенні Музею рідкісної книги. Консультації з відбору книг, допомога у створенні експозиції — все це робота Григорія Петровича. Після смерті Г. П. Васильківського музею присвоєно його ім'я.

Вперше для відвідувачів музей було відкрито у вересні 1985 р. У його двох невеликих залах експонується більше 2000 книг. Відвідувачі потрапляють у світ стародруків, погляд їх зупиняється на золочених обкладинках, на непідйомних фоліантах, вишуканих невеличких томиках. Їх чарує і полонить світ рідкісних та цінних книг, багато з яких пов'язані з пам'ятними подіями та іменами.

Світ музею дарує не тільки естетичну насолоду: книги, зібрані тут, — величезна духовна і культурна спадщина. Недарма експозиція першого залу музею розпочинається з розділу «Історія книги та книгодрукування». Тут зібрані матеріали про видавничу діяльність І. Федорова, з історії книгодрукування на Україні, а також зразки книг.

Ось невеличкі витончені томики французькою мовою з серії «Библиотека для дам», видані протягом 1783—1787 років. Тут вміщені твори французьких драматургів XVII—XVIII століть. Далі факсимільне видання «Изборника великого князя Святослава Ярославича. 1073», виконане у 1880 році, книга римського історика Апіана Александрійського «Історія країн, підвладних Риму» грецькою мовою (155Г) та інш.

У експозиції першого залу музею широко представлені книги історичної тематики, і розпочинається вона з «Історії України». На полицях розміщені українські літописи, зокрема «Летопись событий юго-западной России в XVII веке (Сост. С. Величко, бывший канцелярист канцелярии войска запорожского)» (К., 1848), що обіймає час 1648—1700 рр. Це наймонументальніший твір у давній українській історіографії. «Літопис Самовидця» (К., 1878) розповідає про визвольну війну 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, викладаються інші історичні події. Існує думка, що автором «Літопису Самовидця» є Роман Ракушка-Романовський, уродженець Ніжина, котрий займав високі посади і був безпосереднім учасником багатьох подій. Тут же експонуються перевидання «Історії

Русів» (К., 1991) та «Літопису руського» (К., 1989). «Історія Русів — найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця XVII ст. До його створення, як свідчать багато дослідників цієї пам'ятки, причетний О. А. Безбородько.

Першим фундаментальним виданням з історії України є «Історія Малої Росії» Д. Бантиша-Каменського (М., 1822). В експозиції також 5-ти томне видання М. Маркевича «Історія Малоросії» (М., 1842—1843); «Записки о Южной Росии» у 2 томах П. Куліша видані у 1856—1857 роках; «Исторические монографии и исследования» (1868) М. Костомарова та інш.

Великий інтерес відвідувачів музею викликає монументальна праця першого президента Української республіки, найвизначнішого історика М. Грушевського «Історія України-Русі» (2-е вид. Львів, 1904—1928), що складається з 12 книг і охоплює історію від археологічної доби до Хмельниччини включно.

Дуже цікава експозиція «Історія українського козацтва». На вітрині книга «енциклопедиста козаччини» Д. І. Яворницького «Історія запорожских козаков» Т. 1—3 (1895), яка справила величезний вплив на формування української історичної науки. Тут же твори М. Костомарова «Руїна» (1882), «Богдан Хмельницький» (1884), «Історія Новой Сечи» (Одесса, 1846) О. Скальковського. Крім наукових праць, тут еспонуються і художні твори про українське козацтво: історичний роман Є. П. Гребінки «Нежинский полковник Золотаренко», поема Д. Байрона «Мазепа», роман П. Куліша «Чорна Рада» (Спб., 1857) та інш.

Великий інтерес для відвідувачів музею представляють експозиції краєзнавчої тематики «Історія Чернігівщини» та «Історія Ніжинщини». Тут експонується багато цінних видань, що відтворюють сторінки історії нашого краю з стародавнього часу. Серед них книги О. Русова «Описание Черниговской губернии». Т. 1—2. (Чернігів, 1898). «Нежинский уезд. Статистическо-экономическое описание» (К., 1880); М. Бережкова «Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников» (Нежин, 1895), «Нежинские предания, относящиеся к 1709 Полтавскому году» (Нежин 1909), а також книги «Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729—1730 гг.» (Чернігів, 1901); «Грамота Стефана Яворського Нежинскому Благовещенскому монастырю 1717 г.» (К., 1914) С. И. Маслова; «Материалы из архива Нежинских греческих братства и магистрата». Вып. 1. (Нежин, 1908); «Акты греческого нежинского братства» (К., 1884) та багато інших.

Широко представлені в музеї і твори російських істориків. Тут «История Российская» В. М. Татищева, видана у 1848 році, «История Государства Российского» в 12-ти т. (Спб., 1818—1824) М. Карамзіна, книги з історії царювання Петра I, Єлизавети Петрівни, Катерини II, Миколи II та інш.

Цікава й експозиція, присвячена декабристам, що також розміщена у першому залі музею. З Чернігівщиною пов'язані імена декабристів І. І. Горбачевського, А. І. Якубовича, М. О. Мозгалевського, тут останні роки життя прожили О. В. Поджію, С. Г. Волконський та його дружина М. М. Волконська. До речі, Волконські залишили

цікаві спогади про заслання до Сибіру, які експонуються в музеї: «Записки С. Г. Волконского» (Спб., 1901), «Записки княгини Марии Николаевны Волконской» (Спб., 1904). На вітрині також матеріали Центрархіву «Восстание декабристов» у 8-ми томах, видані у 1925—1926 роках та багато інших цікавих видань.

Широко представлена у музеї література про історію Ніжинського педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя. Одне з найкращих видань «Лицей князя Безбородко» (Спб., 1859) було здійснене М. Гербелем та почесним попечителем Гімназії графом О. Г. Кушелевим-Безбородьком. Серед інших видань можна назвати «Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко» (Спб., 1881); Лавровський М. «Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820—1832)» (К., 1879); Петухов Є. В. «Гимназия высших наук князя Безбородко. Исторический очерк» (Спб., 1895); Петухов Є. В. «Заметки о некоторых рукописях, хранящихся в библиотеке Историко-филологического института кн. Безбородко»; Савва В. І. «К истории о вольнодумстве в Гимназии высших наук кн. Безбородко» (Харьков, 1908) та багато інших.

З 1875 року Ніжин стає цитаделлю славістики на Україні. В експозиції праці таких відомих вчених як В. В. Качановський, М. Н. Сперанський, А. С. Будилевич, К. Ф. Радченко, Г. А. Ільїнський, Є. В. Петухов та інші та випускників Історико-філологічного інституту — Є. Ф. Карського, М. С. Державіна, В. І. Резанова, В. В. Данилова та інші.

Експонуються і деякі випуски друкованого органу Історико-філологічного інституту — «Известия Нежинского Историко-филологического института кн. Безбородко», який виходив протягом 45 років і, очевидно, ще довго зберігатиме своє значення для філологічної науки.

Широко розгорнута у першому залі музею літературна експозиція. На вітринах — цікаві рідкісні видання творів українських, російських та зарубіжних письменників.

Окрасою музею є один із раритетів бібліотеки — пам'ятка давньоруської літератури «Слово о полку Игоревім» першого видання (М., 1800). На титульній сторінці цієї книги — автограф професора Московського університету С. П. Шевирьова, чия бібліотека у 1875 році була придбана Ніжинським історико-філологічним інститутом. Тут же представлені переклади «Слова»: М. Максимович «Песнь о полку Игореве...» (Спб., 1837), «Песнь Игорю Святославичу, удельному князю Новгорода Северского» (К., 1837), поема М. Гербеля «Игорь, князь Северский» (Спб., 1855). Подані тут і видання поеми та матеріалів про неї більш пізнього часу.

Гордістю музею — експозиція книг кириличного друку. На полицях — книга засновника Києво-Могилянської академії П. Могили «Православное исповедание веры» (1696), твір Чернігівського та Новгород-Сіверського архієпископа Лазара Барановича «Трубы словес проповедных...» (1674). З Черніговом також пов'язане життя письменника, оратора А. Радивиловського. Цю книгу проповідей «Венец Христовый» (1688) відзначає пильна увага до гострих сус-

пільно-політичних проблем на Україні XVII ст. В Києво-Печерській Лаврі віддруковано фундаментальну працю С. Яворського «Камень вери» (1730). Як відомо, цей церковний діяч дитячі роки провів у Ніжині, згодом він тут побудував на власні кошти Благовіщенський монастир, якому подарував рідкісну на той час бібліотеку.

В експозиції — «Українська усна народна творчість». У цьому розділі представлені рідкісні видання видатних українських фольклористів: М. Максимовича «Украинские народные песни». Кн. 1—3 (М., 1834); О. Марковича «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (Спб., 1864); М. Маркевича «Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян» (К., 1860), О. Малинки «Родины и хрестины. Материал собран в Мрине Нежинского уезда» (К., 1898), його ж «Сборник материалов по малорусскому фольклору» (Чернігів, 1902); М. Драгоманова «Розвідки про українську народну словесність і письменство» (1899—1907) у 4-х томах та інш.

Не менш цікава й експозиція «Українська література». На полицях — унікальні видання творів українських письменників: Г. С. Сковороди, І. Котляревського, П. Гулана-Артемовського Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Т. Г. Шевченка, М. Вовчок, П. Грабовського, М. Драгоманова, О. Пчілки, М. Коцюбинського, Л. Українки, І. Франка, М. Рильського, М. Бажана, В. Сосюри та інш. Серед експонатів немало першодруків.

Багата цінними виданнями «Шевченкіана». В експозиції «Кобзар», виданий у Празі 1876 року; «Кобзарь» (1890) в перекладах російських письменників. В Чернігові видано переклади Т. Г. Шевченка із «Слова о полку Ігоревім» — «Плач Ярославни» та «Бій з половцями», що також подані на вітрині. Експонується книга директора юридичного лицю в Ніжині, одного з перших біографів Т. Г. Шевченка М. К. Чалого «Тарас Шевченко. Жизнь и произведения» (К., 1882).

Значна частина експозиції присвячена літературній діяльності письменників — випускників Гімназії вищих наук кн. Безбородька. На вітринах — твори Є. П. Гребінки Л. Глбова, О. Афанасьєва-Чужбинського, Н. Кукольника, М. В. Гербеля, В. Забіли, видані в різні часи.

Окрема експозиція присвячена літературі про життявий та творчий шлях М. В. Гоголя. Тут зібрані книги про роки навчання М. Гоголя в Гімназії вищих наук. Його професорів і наставників, шанування пам'яті великого письменника в Ніжині: Авенаріус В. «Гоголь-студент (1897); Заболотський П. «Самое раннее нежинское письмо Гоголя» (Спб., 1911), «О влияниях, под которыми слагались личность и творчество Гоголя» (1902); Сперанский М. «Один из учителей Гоголя (И. Г. Кулжинский)» (Ніжин, 1906); «4 сентября 1804 года в Нежине. Открытие памятника Н. В. Гоголю» (К., 1882); Снебницький І. «Материалы для биографии Н. В. Гоголя. Из архива Гимназии высших наук» та інш.

В музеї широко представлені також видання М. В. Гоголя на мовах народів світу.

В експозиціях музею подані також цікаві дореволюційні видання творів російських письменників XVIII — початку XX століття.

Російська література XVIII століття представлена рідкісними

прижиттєвими виданнями творів А. Кантеміра, В. Тредіаковського, А. П. Сумарокова, Г. Державіна, М. Новикова, М. Карамзіна, М. Ломоносова, М. Радіцева, І. Крилова та інш.

Захоплює відвідувачів і вітрина книг з автографами їх авторів. Тут видання з дарчими написами видатних громадських діячів, вчених, письменників, діячів мистецтва і культури, діяльність багатьох з них була пов'язана з Ніжинською вищою школою. Цікаво й те, що дарунки від приватних осіб почали надходити до бібліотеки відразу ж після відкриття Гімназії вищих наук кн. Безбородька в Ніжині. Ось один з них: «Мнения нравоучительныя на разные случаи с правилами и рассуждениями господина графа Оксенштирна». Ч. I. (М., 1792). На титульній сторінці читаємо: «Сию книгу подарил в библиотеку Гимназии высших наук князя Безбородка нежинский купец Спиридонов». І таких дарунків — безцінних реліквій — на вітринах музею багато.

Літературна експозиція продовжується у другому залі музею. Тут широко представлена зарубіжна література. Бібліотека має значний фонд дореволюційних видань на всіх європейських, особливо на грецькій та латинській мовах. Серед раритетів можна назвати знамениту Французьку енциклопедію у 35 томах, яку видавав Д. Дідро з одним думцями у 1751 році.

Цікава й експозиція «Історія культури». Тут представлені «Біблія» у 2-х томах на німецькій мові (ілюстрована репродукціями з картин західноєвропейських художників), чудово оформлене Євангеліє, видане в ХІХ ст., «Життя святих», «История христианской церкви» та інш.

Вражає уяву відвідувачів музею великоформатне «Євангеліє» (1689), яке належало Ніжинському Благовіщенському монастиреві.

Бібліотека має багато видань навчальної літератури, починаючи з Петровського часу. Деякі з них експонуються в музеї: «Арифметика» Л. Магницького (1704), «География генеральная» Б. Вареничуса (1718), «Учение и практика артиллерии» І. З. Бухнера (1710), «Календарь Бюуса» з гороскопами та інш. Характерною рисою всіх цих видань є дуже красиво гравірована титульна сторінка, часто з різними алегоричними зображеннями.

Пишається бібліотека і колекцією палеотипів — книг на грецькій та латинській мовах першої половини ХVІ століття (1501—1550 рр.), що також експонуються в музеї. Ці книги надійшли з Ніжинського Олександрівського грецького училища. Перехоплює подих відвідувачів, коли вони розглядають ці книги. Адже багатьом з них майже по півтисячоліття! Твори Плутарха, Арістофана, Горация, Феокрита, Гомера становлять зміст цих книг. Оправа книг здебільшого дерев'яна, обтягнута орнаментованою шкірою або пергаментом. Експонується і найстаріше видання, що зберігається в бібліотеці — твори Платона 1517 року видання на грецькій мові. Все це гордість бібліотеки Ніжинського педагогічного інституту ім. М. Гоголя, а також міста.

МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ НІЖИНА.

РОЗВИТОК МИСТЕЦТВА В НІЖИНІ В ХVІІІ СТОЛІТТІ

У середині 18 століття Ніжин являвся крупним торговим та культурним центром Лівобережної України. Починаючи з середини 17 ст., тричі на рік в Ніжині збирались ярмарки — Троїцька, Покровська та Всеїдна. Особливо багатолюдними вони були після 1757 р., коли було ліквідовано митні кордони між Україною та Росією. В 80-х роках 18 ст. річний оборот трьох ніжинських ярмарків складав 1800 тис. карбованців. Кушці, що приїздили сюди, привозили різноманітні товари з Турції, балканських країн, Гданська, Лейпцига, Венеції, Сибіру, Астрахані тощо. Ніжинські купці, в свою чергу, їздили в інші країни і закуповували великі партії товарів. Значну роль в торгівлі займали греки, які в 1675 р. заснували в Ніжині свою колонію.

Продовжувало розвиватись ремісництво. Паралельно існували цехи та мануфактури. Так, у 80-х роках 18 ст. в Ніжині діяло 8 ремісничих цехів (1) та декілька мануфактур по виробництву шовку. Якщо в 60-х роках в ремісничих цехах нараховувалось 480 чоловік, то в 80-х роках — 657 (2). Особливим попитом користувались вироби ніжинських золотарів, сріблярів та кушнірів.

У 50-х роках 18 ст. у Ніжині нараховувалось приблизно 5,5 тис. жителів, у 1770 р. — 9634, а у 1790 р. — 9980 жителів (2).

У 18 ст. Ніжин продовжував користуватись магдебурзьким правом (4). В Ніжині 18 ст. розвивалась освіта та мистецтво. Діяло 10 парафіяльних шкіл, грецька школа, приватний пансіон (з 1762 р.), повітове училище (з 1789 р.), музичний цех (у 1779 р. об'єднував 13 музикантів) та полковий оркестр. Особливо високого розвитку досягло у 18 ст. монументальне мистецтво Ніжина.

Стародавнє місто Ніжин надзвичайно багате красивою та своєрідною архітектурою. Як свідчать дослідники, воно було містом високої будівельної культури. Якщо в 16—17 ст. тут переважали дерев'яні будівлі (в тому числі і культові), то у 18 ст. йде поступовий процес перебудови дерев'яних будівель культового призначення на кам'яні (муровані). З'являються муровані приміщення адміністративного призначення. Про це свідчать архівні документи (5). Але значна більшість житлових будинків Ніжина в 18 ст. залишилася дерев'яними.

Ще в першій чверті 17 ст. на основі фортифікаційних укріплень часів Київської Русі на лівому рівнинному березі р. Остер було збудовано замок (цитадель), в якому дислокувався спочатку шляхетський арнізон, з 1648 р. — ніжинський полк, а з 1667 р. — російський гарнізон на чолі з воеводою (з 1708 р. — комендантом). У 1665 р. замок, обнесений земляним валом, захищало 11 веж, на яких було встановлено гармати. Зовні місто оперізував високий земляний вал, зміцнений частоколом з Київською, Чернігівською та Крупляпільською брамами. Протягом другої половини 17 — поч. 18 ст. замок багато разів ремонтувався, а 1745—49 рр. був цілком перебудований під керівництвом французького інженера Д. де Боскета (6). Замку було

надано геометрично правильних об'єктів — витягнутого понад річкою п'ятикутника. На кутах споруджено 5 бастионів. До замку прибудовано форт, який тримав під прицілом південно-східну, південну, південно-західну ділянки прилеглої місцевості. Межі замку проходили лівим берегом Остра від моста проти сучасної вулиці Московської на Сході, далі вул. Подвойського, 50-річчя Жовтня і вул. Московської до Остра («вилазка», згодом — Водяні ворота). На території замку розміщувались полюва канцелярія, два муровані порохові погребі, 2 провіантські комори, гауптвахта, житлові будинки і Богоявленська (Замкова) церква. За даними 1765 р. близько 60 житлових будинків розташовувалися на двох вулицях у середині замку.

Шафонський, описуючи Ніжин у 1786 р., ділить його на 4 частини (7). Перша частина знаходиться на лівому березі р. Остер (сучасний центр міста). Тут знаходилися: вулиця Московська, торговельна площа (горб), цехові, церковні, міські будинки; муровані церкви — Миколаївська, Успенська, Покровська, Троїцька, Михайлівська, Богоявленська, Іоанно-Богословська та Благовіщенський монастир; 7 приходських шкіл та аптека.

Друга частина, на правому березі Остра, складалася з так званого передмістя Нове місто та Магерок, які з'єднувались з першою частиною («старим», «справжнім» містом) Міським мостом (Спаським, тепер виходить на вул. Московську), спорудженим проти Московської брами, і Міською греблею, між містом та Магерками.

Нове місто, що виникло на поч. 17 ст. внаслідок розширення меж міста, було обведене оборонним валом і ровом, які дугою охоплювали все передмістя від Міської греблі (тепер тут міст на вул. Леніна) і тягнулися вздовж сучасної Чернігівської вулиці на Північ, потім на Схід вздовж Редькінської вулиці і в кінці її повертали на Південь і виходили до р. Остра біля мосту на сучасній вул. Подвойського (8). Тут була торгова площа, Преображенська церква і парафіяльна школа при ній, 486 житлових будинків, 6 цегельних заводів, 4 кузні, 2 броварні, 5 постійних дворів, 2 лавки, цирульня, шпиталь. Грецька тріумфальна брама, яка була збудована грецькою общиною в 1786 р. на знак проїзду Катерини II через Ніжин.

Передмістя Магерки (за назвою вовняних, подібних до брилів, капелюхів з заокругленими полями, що вироблялися тут) починалось від Чернігівського шляху і міської греблі, і простягалось на Захід по течії р. Остра до Овдівської греблі. В цьому районі розміщувалась Христо-Воздвиженська церква, школа при ній, цегельня та 9 в'їзків.

Третя частина, Овдівська, знаходилась на лівому березі Остра, в західній частині міста (в офіційних документах XVIII ст. — форштадт). Вона починалася від Київської брами на Київській вулиці давнього міста (сучасна вул. Шевченка) і простягалась вздовж Остра на Захід до Ветхоріздвяного Георгієвського монастиря, тобто до урочища Ветхого. Район почав заселятися у 17 ст. і отримав назву від імені першого мешканця. У кінці 18 ст. тут налічувалось 346 житлових будинків, 10 заїжджих дворів, 10 лавок, цирульня, 8 ку-

зень, водяні млини на Овдівській греблі. Тут же розміщувались Введенський жіночий монастир, Вознесенська церква з народною школою при ній та Петропавловський католицький костюл.

Четверта частина розміщувалась на лівому березі р. Остра і складалась з передмість Ковалівка, Лихокутівка та Мигалівка.

Ковалівка розташовувалась у південній частині міста, починаючись від Київської брами, і простягалась ліворуч від Київського шляху. З 29 ніжинських кузень 18 ст. тут містилось 13 (звідси і назва району).

За Введенським монастирем знаходилась Лихокутівка, яка отримала свою назву від словосполучення «лихі люди» (втікачі), що були першими поселенцями цієї місцевості. В 18 ст. тут почали селитися ремісники, зокрема, чинбарі, бондарі, теслярі.

Мигалівка — район Ніжина, заселений у 17—18 ст. Її територія межувала на Заході з Ковалівкою, на Півночі — з валом (тепер вул. Б. Хмельницького), на Сході — з полем, а на Півдні — з озером Ніжин. По вул. Роменській (сучасна вул. Василівська) містилась Церква Василя Великого та парафіяльна школа.

Коротко проаналізувавши загальний архітектурний вигляд Ніжина у 18 ст., зупинимось на окремих, найбільш визначних пам'ятниках архітектури.

Справжньою прикрасою міста були збудовані протягом 18 ст. муровані храми. «Не много найдется у нас в России, а тем более в Малороссии уездных городов, которые бы могли поспорить с Нежином по обилию святых храмов, в нем находящихся. С какой бы стороны вы не подъезжали к Нежину, храмы эти открываются взорам в иных местах за верст 10—15 и более, поражая своей численностью и благолепием» (9), — писав А. Хойнацький.

Одним з найдавніших архітектурних пам'ятників Ніжина є Миколаївський собор. Кам'яний храм збудовано на місці дерев'яного у 1668 р. Рік побудови дерев'яної церкви точно не встановлено. В соборі збереглося Євангеліє, надруковане в Вільне в 1644 р. з написом: «Сие евангелие украсил раб божий Василий Ничипорович Золотаренко до храму Св. Николая — року божого 1658», а також хрест, який стояв на престолі і мав дарчий напис Волоховичевої 1606 р. на польській мові (10). Звідси видно, що дерев'яний храм існував ще на початку 17 ст. Собор був свідком багатьох історичних подій. На старовинному соборному майдані у січні 1654 р. давали присягу на вірність Росії козаки Ніжинського полку. В 1663 р. після сумнозвісної Чорної ради тут присягав обраний гетьман Брюховецький тощо.

Миколаївський собор вражає красою своєї композиції. Він має п'ятикутну, хрестоподібну форму. Це одна з ранніх пам'яток п'ятибанної хрещатої композиції на Лівобережній Україні. Церква п'ятикупольна, дев'ятидільна. Її об'єм відзначається пірамідальністю, підкресленою тим, що вбудовані по кутах об'єми нижчі від основного масиву. Це створює ступінчасту композицію, розвинуту пірамідальною постановкою барабанів та бань. За винятком барабанів у соборі

немає округлих м'яких ліній, всі зовнішні об'єми й підкупольні барабани гранчасті (восьмигранні). Це надає споруді особливої кристалоподібної форми і є одним з улюблених українськими будівничими прийомів (11).

Цікаве рішення внутрішнього простору собору. В західній частині влаштовано по одній нижній та по дві верхні камери, які мають відкриті в бік вітваря аркові отвори. Це перетворює камери в своєрідні ложі для заможніх відвідувачів храму. Цей принцип знаходить подальший розвиток в ряді інших культових споруд України 18 ст. (собор Гусятинського монастиря, Вознесенський Переяславський собор) (12).

Миколаївський собор вражає своєю величністю. Простір між центральними куполами, могутніми стовпами, що підтримують його, та товстими стінами заповнює світло. Воно проникає у храм через напівциркулярні вікна і створює загадкову і таємничу гру тіней.

Раніше собор був прикрашений рельєфними деталями у вигляді бусинок, напівколонок тощо. Під обвалинами штукатурки помітні сліди цього декору.

Собор неодноразово горів (1754, 1773, 1793). Перебудовувався у другій половині 19 ст., внаслідок чого втратив цегляний декор; центральний купол грушеподібної форми був перебудований на більш видовжений (це бачимо на старих фотографіях собору). У 18—19 ст. навколо Миколаївського собору формувався архітектурний ансамбль. Поряд була збудована дзвіниця (не збереглася), а з південного боку — на місці пошкодженої внаслідок пожежі 1792 р. церкви Св. Варвари — тепла церква Св. Іоанна з «пределами» (боковими вітварями) Св. Варвари та Св. Митрофана (1842 р., тепер — міський будинок культури) (13). На початку 30-х років собор було закрито і перетворено на підсобне приміщення. Лише у 1957—1966 рр. чернігівські реставратори на чолі з М. Говденком підготували необхідну документацію для реставрації храму, яка розпочалася у 80-х роках. В результаті відновлено барочні куполи за зразком Троїцького Густинського собору, на них встановлено золочені хрести. Була проведена величезна робота по відбудові храму, по відновленню кам'яного мережива на стінах.

У соборі був різний, позолочений іконостас, прекрасно виконаний ніжинським майстром Василем Реклінським у 1734 р. Про це свідчив напис на одній з ікон: «Ісписася іконостас сей Василием Реклинским року 1734 м-ца юня 11 дня». Інший напис свідчив про те, що іконостас відновлено київськими майстрами братами Григорієм та Іваном Шатровими 28 серпня 1888 р. (14). За свідченням сучасників, він був не гіршим від іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври. На жаль, все внутрішнє оформлення Миколаївського собору, в тому числі іконостас, не збереглося. За характером цей живопис належав до сорочинсько-березнянського кола (15). Його (іконостас) було грубо перемальовано. Проте, як видно з фотографії (16), «Деїсус» у центрі апостольного ряду довгий час зберігав свій первісний вигляд, який дуже близький аналогічним іконам у сорочинському та березнянському іконостасах (Вознесенська церква в м. Березні, Спасо-Преображенська в Сорочинцях).

Миколаївський собор у Ніжині — це яскравий приклад раннього

українського барокко, в якому чудово поєднуються традиційні форми народного «зодчества» України і різноманітність рельєфного декору, в якій відчувається вплив російського барокко (17).

Ще однією перлиною архітектурного мистецтва у м. Ніжині є Благовіщенський собор, будівництво якого здійснювалось протягом 14 років (1702—1716) на кошти митрополита Стефана Яворського при безпосередній участі його брата протопопа Павла І. Чернов у своїй роботі «Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом» (1815) наводить листи митрополита до брата, де він просить купити у ніжинських міщан місце для будівництва храму, який повинен був покласти початок Благовіщенському монастиреві. Є деякі відомості, що в будівництві храму допомагав і гетьман Іван Мазепа.

Стефан Яворський склав угоду з московським зодчим Григорієм Івановичем Устиновим, який за 7 тис. карбованців зобов'язався спорудити собор. Про авторство Устинова свідчить його чолобитна Петру І від 17 грудня 1705 р. В одному з листів Яворський характеризує Устинова як майстра «подлинно певного и в малярном деле и архитектуре искусного» (18).

Як свідчать дослідники, композиція собору являється незвичайною і єдиною в своєму роді. Це п'ятибанна, чотирирохтовпна, дев'ятидільна будова. Зовнішні маси нероздільні, вони являють собою єдиний масив. Склепіння собору спираються на чотири стовпи. У східній парі стовпів вмонтовані сходи, які ведуть у приміщення над вівтарем. Незвичайність проявляється і в тому, що яруси розташовані як в західній, так і в східній частині храму. Немає вже тієї пірамідальності, яку ми бачимо у Миколаївському соборі. Бані розміщуються по діагональній осі, а не по поздовжній чи поперечній, що характерно для культових споруд України. Більше того, чотири малі бані розміщені не хрестопоібно, як це робилося за традицією українського будівництва, а на рогах (кутових об'ємах), що нагадує давньоруські храми з трьома нефами. Незвичним є і двох'ярусне розміщення вікон з наличниками, які типові для громадських будівель. Композиція храму не характерна для української архітектури епохи барокко. Безпечно, що Благовіщенський собор увібрив у себе і окремі риси російської архітектури (у плані він нагадує собор Донського монастиря в Москві).

Собор зазнав значних пошкоджень під час пожеж 1750, 1757, і особливо 1797 р., коли згоріли 5 куполів і дах. Його було відбудовано у 1798—1799 роках. Але найбільших змін зазнав храм після перебудови у 1814 році під керівництвом «каменного мастера и рядчика графа Ильи Андреевича Петухова» (19). Були перероблені верхні частини стін, замість фронтонів з'явилися трьохкутні щіпці, були розтесані вікна, побудовані нові лави з шпильями, характерні для епохи класицизму.

Під час будівництва собору відбулася важлива суспільно-політична подія — перемога російських військ під Полтавою у 1709 р. Тому С. Яворський проголосив собор пам'ятником славної перемози. У листі до брата Павла він писав: «Віднині хай буде пам'ятник у Ніжинському монастирі про перемогу, Богом даровану Всеросійсько-

му самодержцю Петру Великому над шведським королем Карлом XII під Полтавою у 1709» (20).

Ще за життя С. Яворського собор був розписаний. Той факт, що в Україні працювало багато обдарованих художників та різьбярів, дав змогу збудувати грандіозний за своїми розмірами і водночас чудовий за майстерністю іконостас. Він складався з семи ярусів і представляв собою монументально-декоративну стіну. Багатством орнаменту і розміщенням деталей він нагадував і ні в чому не поступався іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври. Іконостас Благовіщенського собору був розписаний ієромонахом і германом.

На характері живопису Благовіщенського собору, виконаного у 18 ст., відчутно вплив київської школи (21). Про це свідчать стилістичні особливості уцілілих фрагментів розпису. Стіни північного вівтаря займали сцени «Ветхого завіту», а саме синайське законодавство, пророцтво Ізекеїля, херувими. В південному вівтарі розміщувались сцени «Нагірної проповіді», «Зішестя Св. Духа на апостолів», «Потопаючого апостола Петра», які доповнювали сцени «страстей Христових», зображених у центральній частині вівтаря. Розписи в трьох вівтарях становлять певний цикл. Перша частина циклу — північний вівтар із зображенням «Старого завіту», головний вівтар присвячено страсній та свхаристній темам, а південний — темі віри та релігійного переконання. Всі вівтарні розписи пізніше перемальовувалися. Лише деякі частини живопису головного вівтаря (напр., «Ессе Номо»), що були закриті іконостасом, залишились у своєму первісному вигляді і мають як у композиції, так і в колориті характерні ознаки живопису початку 18 ст. (22).

З ікон, що знаходилися у соборі в 18 ст., відзначимо: чудотворну ікону Божої Матері Корсунської, яку написав київський митрополит Рафаїл Заборовський у 1725—1731 рр. (23) чудотворну ікону Великомученика Григорія, яка була створена ще раніше ніж попередня; ікону Каплунівської Божої Матері, дерев'яну ікону «Успенія» (першої пречистої), написану в Римі в 1435 р. та інші (24). На жаль, їх подальша доля невідома.

У 1812—1818 роках собор відбудували і тоді ж розписали. Розпис виконано олійними фарбами. Він складається з великих композицій, що суцільно вкривають стіни споруди. Відбудову храму і його розпис сучасники оцінювали, як велику подію свого часу, якою всі пишалися. Тому деякі виконавці цих робіт залишили нам свої прізвища. На одній із ікон є напис: «...Іконостас відновив і позолотив маляр Андрій Воскобойников з синами Василем та Андрієм, різьбу полагодив Василь Беденков. Церкву ж усю розписали в поряді Флор Степановський, Цехновецький, Яків Левенець та інші іконописці міста...» (25).

Майстерність виконання розписів нерівноцінна. Величезний обсяг роботи (живописом було вкрито близько 2500 квадратних метрів) потребував зусиль багатьох майстрів, кожен з яких мав свій індивідуальний хист і обдарування. Проте, як вважають мистецтвознавці (Цапенко, Горбенко, Жолтовський), монументальний живопис собору загалом виконано на високому художньому рівні і добре по-

в'язано з архітектурою споруди. Особливої своєрідності розписам надає тут використання майстрами традицій українського народного мистецтва.

Розписи Благовіщенського собору можна вважати лебединою піснею староукраїнського наддніпрянського монументального живопису. Розпис розміщено на дуже дрібних і архітектурно-складних площинах стіна та двох пілонах. Складається він з циклів, що частково належать до кола київської догматично-катехізісної програми, а частково пов'язані з тими релігійними течіями, що набули поширення в Росії на початку 18 ст.

Найкращими вважають ті зображення, що розміщені на парусах собору. В них відтворено перебування Адама і Єви в раю, їх спокушення і вигнання з раю. Постаті Адама та Єви написані реалістично, зі знанням анатомії людського тіла. Райський пейзаж зображено з пишною соковитою рослинністю. Розписи виконано в холодній гамі блакитно-сірих, зелених та коричнювато-зелених відтінків.

Стіни центральної та південної апсид і прилегли до них пілони займають композиції, в яких подано сцени народження, стрітання, хрещення, розп'ята, покладення в труну Христа. Серед них найсильніше враження має композиція розп'яття.

Серед циклу розписів, присвячених біблійним мотивам, особливу увагу приділено зображенню всесвітнього потопу та страшного суду. Великі композиції на тему «потопу» займають південну та північну стіни собору. На західній стіні розміщено композицію «Страшного суду». Під склепінням і між вікнами на тлі блакитного неба намальовано ангелів і архангелів в українському вбранні. Зображення пекла займає верхню частину арки над головним входом. У драматичних, реалістично вирішених композиціях «Потоп» і «Страшний суд» темпераментно, з великою експресією подано народний типаж, а традиційні релігійні сюжети трактовано в дусі народного їх розуміння. Окремі образи виділяються наївністю їх трактування (26). Деякі розписи «страшного суду» оригінальні за своїм задумом і не мають ніяких традиційних рис. Зміст їх цілком залежить від таких ідей «духовного християнства», які були так поширені в тогочасному масонстві і в містичних течіях релігійної думки.

В багатьох розписах Благовіщенського собору значне місце займають реалістично написані краєвиди. Часто в пейзажах зображено стіни фортець, шатрові башти й інші оригінальні споруди. В деяких композиціях показано класицистичні інтер'єри з колонадами, арками й високими склепіннями. Такі розписи немов би перегукуються з величезним інтер'єром собору. На пілястрах і пілонах намальовано святих і преподібних. На увігнутій поверхні пілонів і склепінні розміщено шість композицій з сюжетами Вселенських соборів. Перша з них — на західній частині оловної нави. Тут відтворено портрети конкретних історичних осіб, що брали активну участь у зведенні й відбудові собору — С. Яворського, В. Черняєва (настоятель монастиря у 1803—1823 рр., визначний діяч чорногорської та української культури, під керівництвом якого було збудовано теплу Петропавлівську церкву з 8-гранною дзвіницею, ігуменний корпус та роз-

писано собору) (27), митрополита Філарета та інших. Портрети історичних осіб написано й на стінах собору. На пілястрі північної стіни розміщено один під одним портрети князя Володимира, Петра I, Павла I, Олександра I, Дмитра Ростовського та інших визначних діячів російської та української історії. В портретах Павла I та Олександра I добре передано індивідуальні риси портретованих. Усі портрети трактовано реалістично, що посилює світський характер розпису. В цілому в розписах собору переважають сіро-сині тони, в чому відчувається дух класицизму.

На думку відомого українського мистецтвознавця П. М. Жолтовського, «головна цінність розпису Благовіщенського собору в його іконографічному змісті. На ньому налічується близько 50 великих композицій, в яких ще певною мірою відчуваються активні пропагандистські засади, так характерні для київських настінних розписів 18 ст.» (28). Жолтовський спирається на фотографії, які зроблені ним у 40-х роках 20 ст. і вміщені в його книзі «Монументальний живопис на Україні 17—18 ст.» (29). Автор відзначає, що собор було значно пошкоджено в роки Великої Вітчизняної війни і настінні розписи знаходяться в поганому стані. Але з того часу розпис був ще більше пошкоджений. Оглянувши внутрішній інтер'єр собору, можна прийти до висновку, що з кожним днем ситуація все гіршає. Вважаємо, що потрібно поставити питання про відновлення та реставрацію Благовіщенського собору у Ніжині і збереження його живопису. Хоча, на превеликий жаль, надій на це мало.

Приблизно в п'яти верстах від Благовіщенського собору, в урочищі Ветхе, знаходився Ветхоріздвяний Георгіївський монастир (Красноостровський), який засвоєно в першій половині 17 ст. (так вважає більшість дослідників). Хоча під час перебудови монастиря у 1817 р. Віктор Черняєв знайшов напис, що свідчив про те, що монастир існував ще в 14 ст., коли в Ніжині не було жодної православної церкви. З цим погоджується і Філарет (Гумілевський) (30). Монастир згадується в документах 17 ст. (універсал Б. Хмельницького 1654 р., грамота царя Олексія Михайловича 1660 р. та ін.).

На початку 18 ст. під час підпорядкування цього монастиря Благовіщенському, йому належало три храми: Церква Георгія Побідоносця (кам'яна), церква Різдва Богородиці і церква Іоанна Хрестителя (дерев'яні). За свідченням Хойнацького (31) усі вони існували на початку 20 ст. У 1929 р. Георгіївська церква була розібрана на цеглу, інші 2 церквitez не збереглися. Поруч з Георгіївською церквою було декілька цікавих могил. Тут поховано першого директора Ніжинської гімназії вищих наук В. Г. Кукольника, дядька героя війни 1812 р. князя Петра Багратіона — Івана, деяких відомих церковних та військових діячів Ніжина 18—19 ст.

Самобутнім пам'ятником архітектури є Богоявленська церква, яку збудовано в 1721 р. (32) (автор будівлі невідомий). Її ще називають Замковою церквою, бо вона збудована на території колишнього замку. Храм був спочатку прямокутним у плані з одним «приделом» (боковим вівтарем) Тихвінської Богоматері.

У 1826 р. збудовано купол (баню), з Заходу — дзвіницю, а біля бокових входів — колонні портики, які не збереглися. Церква була

огорожена кам'яним муром (розташована на території сучасного колгоспного ринку). Серед ікон, що знаходились у церкві в 18 ст., відома ікона Богоявлення з написом «1702 року квітня 2 дня цей образ приклав у верхньому місці Ніжині в соборну церкву Богоявлення Господня Микита Іванович Акінтов» (33).

Значний внесок у будівництво Ніжина внесли грецькі купці, які проживали у місті. У 1679 р. священник грецького братства Христофор (Христодул) Дмитрієв, який прибув у Ніжин в 1677 р., звернувся до духовної влади з проханням дозволити побудувати у Ніжині свою церкву, так як греки не розуміли «русского набожества», тобто церковно-слов'янської мови, а тому не можуть місцевим священникам «виразне исповедати грехи свои». Такий дозвіл у 1680 р. був даний Константинопольським патріархом Іяковом та архієпископом Чернігівським та Новгород-Сіверським Лазарем Барановичем (34).

Через сім років була побудована дерев'яна церква Архангелів Михайла та Гавриїла. Поруч з нею пізніше з'явилась дерев'яна Всіхсвятська церква (1692).

Активну роль у будівництві грецьких храмів зіграв священник Христофор, який не тільки використовував пожертвування грецьких купців, а й їздив до Москви. Документи засвідчують, що у 1686 р. він одержав за царським наказом «на церковное строение 30 рублей из нежинских доходов», а у 1691 р. йому було видано «Великих государей жалованья на строение в те же выстроенные церкви иконостасов из Сибирского приказа на 50 руб.» (35). У 1696 р. будівництво та внутрішнє оздоблення двох церков — Михайлівської та Всіхсвятської — було завершено.

У 1719—1729 рр. на місці дерев'яної церкви з дозволу гетьмана І. Скоропадського була збудована кам'яна Михайлівська церква, яка збереглася до нашого часу. У 1731 р. вона була освячена митрополитом Київським та Галицьким Рафаїлом Заборовським.

Пам'ятник відноситься до одного з варіантів давнього типу однокупольної церкви з апсидами-криласами. Давнім по типології прикладам кам'яного зодчества. Конструкція храму незвичайна для Лівобережної України.

Церква має хрестоподібну форму з гранчастим центром, а також винесеними в південній та східній частинах, гранованими вітками, напівкруглою апсидою та подовженою у західній частині віткою. Декоративне оздоблення дуже просте: карниз, над прямокутними без лекоу вікнами прямокутні ніші. В центрі розташований світовий барабан з куполом. На північному боці вівтарної стіни вміщено мармурові написи з текстами на грецькій мові.

Всіхсвятська церква була збудована у кінці 80-х років 18 ст. на місці Михайлівської дерев'яної церкви 1692 р. та першої мурованої Всіхсвятської церкви. Вона зведена в стилі близькому до класицизму, має хрестоподібну форму з розвинутою заокругленою апсидою на Сході, продовженим притвором та боковими вітками. З північної, південної та західної сторін фасаду розміщені 8-колонні портики з спареними колонами тосканського (дорійського) ордеру, які мають

трикутні фронтони (добудова кінця 19 ст.). Великий круглий світовий барабан з напівколоннами несе позолочену баню. Храм стоїть на підвалі, склепіння якого спираються посередині на стовпи. В західній частині знаходяться хори, які спираються на спарені колони. Загорожі хорів прикрашають лінії гірлянди квітів.

Всіхсвятська церква є варіантом архаїчного типу однокупольної церкви з апсидами-криласами, поширеною на Буковині та Балканах (36). Михайлівська та Всіхсвятська церкви збудовані у візантійському стилі.

Поряд з Михайлівською церквою була збудована у 19 ст. триярусна дзвіниця, яка мала пілястри на другому та колони на 3-му ярусі. Завершував будівлю високий шпиль, ознака класицизму. У 50-х роках 20 ст. дзвіницю було зруйновано.

У 1727—1733 роках на місці згорілої дерев'яної церкви збудовано муровану Троїцьку церкву у барочному стилі, але з характерними рисами (архітектурна форма, декор) «Історизму» (неокласици). Вона має хрестоподібну форму з продовженням по осі у західно-східній частині. З західного боку виситься притвір з дзвіницею, на першому поверсі якої — головний вхід. Будівля увінчується куполом на циліндричному барабані. Церква однобанна, безстовпна. У 18 ст. при церкві діяв шпиль.

У кінці 19 ст. церква була перебудована. В зв'язку з цим, був прибудований поетик, добудований третій ярус дзвіниці, споруджений четве́рик барабану, змінені первісні оформлення двірних та віконних прорізів, зрубані пілястри і первісний карниз, закладені фігурні ніші з південного боку добудовано різний дерев'яний тамбур (37).

Надбудована дзвіниця, яка має витончені декоративні деталі, завершується куполом. Все це являється рисами неокласицизму. У церкві збереглися олійні розписи, як були зроблені на поверхні попередніх в кінці 19 ст. В цілому такий тип однобанної церкви був поширеним у 18 ст. на Україні.

Всіхсвятська, Михайлівська та Троїцька церкви разом утворюють єдиний історико-архітектурний комплекс 18 ст., що міститься на вул. Гребінки (№ 31, 29, 35).

Значну роль у культурному житті Ніжина кінця 18 — поч. 19 ст. відігравали брати-греки Анастасій та Микола Зосимади, які прибули у Ніжин біля 1785 р. Анастасій розпочав будівництво церкви Костянтина та Олени біля Грецького кладовища, але 18 січня 1819 р. він помер і був похований біля вівтаря храму. Церква була добудована його братом Миколою. Вшановуючи пам'ять братів Зосималів, вул. Поліську у сучасному м. Ніжині було перейменовано на вул. братів Зосимів.

У 1751 (1752) (38) році на місці дерев'яної 1619 р. була збудована мурована церква Іоанна Богослова: однобанна, за типом — хрещата з короткими раменами (Будівництвом керував піжинський полковник Петро Розумовський) Це унікальна для української архітектури споруда. На поч. 18 ст. на Україні широке розповсюдження отримала церква тетраконхового типу будівництва. Але поряд з прачитним тетраконхом з'являються і варіанти цього типу. За новою схемою збудовані церкви Іоанна Богослова і Введенська, які мають виключно пропорційну злагодженість (39).

Церква Іоанна Богослова цікава і тим, що стоїть на високій підкладці російського зразка. Вона має два поверхи: на першому розташована тепла церква, а на другому — холодна.

У зв'язку з тим, що будівництво церкви проходило в період зміни стилів, вона поєднала в собі характерні риси пізнього барокко і класицизму. В рисах барокко відчутний вплив Растреллі і одного з його послідовників Григоровича-Барського, почерк якого особливо відчутний у архітектоніці Іоанно-Богословської церкви (40).

Форми церкви відзначаються елегантністю і хорошими пропорціями. Перший поверх оформлено стримано: рустовані пілястри і лаконічно оброблені віконні прорізи, ніші, тяги, замки тощо. Верхній поверх світлий, розписаний живописом.

Будував церкву Іоанна Богослова визначний майстер. Завдяки завершеності пропорцій і цілосної композиції, цей архітектурний пам'ятник є однією з кращих будівель барокко на Україні.

Церква Іоанна Богослова збереглася у первісному вигляді (вул. Гоголя, 4). Реставрувалась у 1954—1955 роках. В інтер'єрі частково зберігся олійний розпис 18 та 19 ст. Цікаво, що у 1787—1804 роках священником церкви був батько вітчизняного мореплавця Ю. Ф. Лисянського.

У 1775 р. було збудовано мурований, у стилі українського барокко типу тетракону Введенський собор, як частину Введенського монастиря, який був заснований не пізніше 1660 року вдовою стародубського полковника Ганною Бреславською в передмісті Ніжина Овдіївці (41). (вул. Овдіївська, № 46). На території монастиря було дві церкви — Введенська та Іллінська. У 1756 р. під час пожежі згоріли не тільки церкви, а й келії. Поступово монастир відновлювався.

Введенський собор має п'ятидільну форму з прямокутними північними та південними викавами, а також двома екседрами з східної та західної сторін. Увінчувався собор грушеподібною банею на 8-гранному барабані з 2-ярусним профільованим карнизом. Пам'ятник безстовпний: пілястри, карнизи, лучковоопілібні фронтони збагачували будівлю. Собор Введенського монастиря дещо приземлений, хоч виконаний у тому ж стилі, що й церква Іоанна Богослова. В інтер'єрі збереглися залишки розпису.

У 1814 р. було зведено дзвіницю, Іллінську церкву та трапезну. Обнесли монастир у 1848 р. мурованою огорожею. На території монастиря після 1857 р. було побудовано 2-поверхові келії. У 1860 р. під час ремонту Введенського собору була змінена профілювання обломів карнизу. Під час Великої Вітчизняної війни пам'ятник був пошкоджений. До цього часу не реставрований, хоча і являє собою унікальне архітектурне явище. У 19 ст. на території монастиря діяла майстерня для навчання живопису та різьбленню по дереву (42).

У 1757—1765 роках на місці дерев'яної церкви 1636 р. була збудована мурована Покровська церква (вул. Подвойського, № 23) у стилі барокко за типом тетраконх. Ще раніше (з 1620 р.) на цьому ж місці знаходилась дерев'яна церква Різдва Богородиці (43). Центральний об'єм був перекритий куполом на циліндричному барабані. До центрального об'єму кубічної форми примикають з 4-х боків напівциркульні екседри нижчі від основного об'єму. Фасадні стіни не мають ніякого декору, тільки пілястри фіксують роги основного об'єму.

Вікна прямокутні, обрамлені вухатими наличниками. У середині церкви зберігся живопис кінця 18 ст.

У 1-й половині 19 ст. була прибудована цегляна 2 ярусна дзвіниця в стилі ампір. На першому поверсі фасаду сгруповані по три трьохквартні колони доричного ордеру. Це ж повторюється і на верхньому поверсі, але тут замість колон розміщені пілястри. Завершується дзвіниця невеликим барабаном. У порівнянні з Покровською церквою дзвіниця оформлена багатше. Стиль ампір дає про себе знати. Як свідчить опис 1765 року, при Покровській церкві знаходилась у 17—18 ст. дерев'яна церква Костянтина та Олени. Але на плані Румянцева вона вже не показана (44).

Поруч з Покровською церквою знаходиться тепла кам'яна Миколаївська церква 18 ст. (вул. Подвійського, № 23-а), яка перебувала протягом 19 ст. (у 1873 р. — за проектом інженера Л. Садовського). Церква безстовпна, безапсидна; первісно мала декоративну главку. З західної сторони добудовано тамбур. Храм прямокутний у плані. Східна частина — глуха, бокові фасади декоровані пілястрами, які ритмічно розміщені у простінках між вікнами. Вікна напівциркулярні з профільованими наличниками. Інтер'єр представляє собою нічим не розділений прямокутний об'єм, що розкривається в глибину. В цілому Миколаївська церква представляє собою характерний зразок культової споруди періоду історизму. Пам'ятник майже не досліджено.

На вул. Московській розміщувалась Спасо-Преображенська церква, збудована у 1748—1757 роках при священнику Федорі Савицькому на місці дерев'яного храму, що містився трохи лівіше. В основі — хрестоподібна композиція — але кутні криволінійно окреслені камери перетворюють план в квадрат з заокругленими кутами. Значну роль у композиції будівлі відіграють грачасті притвори з Півдня та Півночі. Храм декоровано колонками, нішами, пілястрами в традиціях архітектури Лівобережної України. Своєрідно вирішений простір будівлі. На 4 пілоні спираються підпружні арки стрільчатої форми, які несуть підбарабанне кільце центрального куполу. Висотне розкриття внутрішнього простору, відкриті арки хорів визначають характер інтер'єра (45). Ця 4-стовпна, одноапсидна трьохглава церква відноситься до стилю барокко. Пам'ятник являється рідкісним прикладом поєднання хрещатого об'єму і традиційного триверхового завершення — розміщення бань на осі Схід—Захід. Пам'ятник зберіг основні первісні об'єми по нашого часу (вул. Московська, № 14), але знаходиться в поганому стані і потребує реставрації.

Іконостас Спасо-Преображенської церкви був розписаний у 2-й пол. 18 ст. ніжинським малярем, значковим товаришем Ніжинського полку Іваном Дем'яновичем Веснівським на кошти сліпого грека Павла Артенова (про це свідчив напис, що містився у церкві) (46). У 1852 р. усі розписи були повністю переписані Фомою Кононовим, про це свідчив напис на мічній дошці у вівтарі (з матеріалів Ф. Л. Ельста 1923 р.).

У 1775 р. в районі Магерок була збудована на місці дерев'яної церкви Петра і Павла (1620) на кошти ніжинського полковника П. І. Розумовського мурована Хресто-Воздвиженська церква (зараз вул. Воздвиженська, № 21). За формою — це одностовпна будова,

за типом — різновид тетраконху. У 1860 р. з західної сторони була добудована за проектом повітового землеміра Фаловича тепла церква, яка мала двох'ярусну дзвіницю.

Серед інших церков Ніжина нині існують Вознесенська церква, що знаходиться по вул. Овдівській (у 1805 р. була побудована кам'яна церква на місці дерев'яної 17 ст.) (47) і Василівська церква (вул. Василівська).

Василівська церква з «пределом» на честь Пантелеймона була збудована на місці двох храмів — Василівського (дерев'яного) та Пантелеймонівського (мурованого). Василівська церква з 1958 р. була єдиним діючим православним храмом у Ніжині.

На превеликий жаль не збереглися дві чудові культові споруди м. Ніжина, що існували у 18 ст. Це Успенська церква та Петропавловський католицький костюл.

Муровану одноверху Успенську церкву було збудовано на місці згорілої дерев'яної у 1760—1761 роках на громадські кошти (більшість коштів на будівництво церкви вніс російський купець Алісов). У 1740 р. на цвинтарі дерев'яної церкви «Успения» було збудовано теплий дерев'яний храм Кузьми і Даміана. На плані Ніжина 18 ст., який створено за генеральним описом Лівоберезної України («Румянцевським описом Малоросії») у 1765—1769 роках, він ще значиться (48), але через деякий час церкву Кузьми та Даміана було розібрано. Цікаво, що у середині 19 ст. священником Успенської церкви був Ф. Бордонос — батько майбутньої дружини Л. І. Глібова, з якою він обвінчався у цій церкві.

Церкву частково було розібрано в 30-х роках 20 ст., остаточно — після Великої Вітчизняної війни. Містилась вона на вул. Успенській на місці сучасного будинку побуту.

Перший католицький костюл у Ніжині існував у замку, де пізніше було збудовано Богоявленську церкву. Перші документальні дані про дерев'яний католицький Петропавловський костюл стосуються поч. 18 ст. Храм було збудовано для офіцерів-католиків, переважно німецького походження, які служили в ландміліцьких полках Української лінії, заснованої Петром I для оборони кордонів Росії. Дослідник 18 ст. Шафонський вказує, що ця церква заснована з приводу перебування на Україні ген.-аншефа фон Вейсбаха та ген.-поручика фон Ганфа. Він також повідомляє, що з 1746 р. костюл містився в мурованому будинку якогось вірменина-католика Богдана за Київськими воротами на Овдівській вулиці (49). В 19 ст. на тому ж місці зведено новий, невеликий костюл у готичному стилі. Цей варіант костюлу був справжньою окрасою центру міста (фото костюлу поч. 20 ст. приводиться у довіднику «Чернігівщина», с. 621). На жаль, цю прекрасну будівлю було розібрано на цеглу в кінці 50-х років 20 ст.

Представники грецької колонії зробили значний внесок не тільки в культове, але й в адміністративне та побутове будівництво. У 1785 р. Катерина II підтвердила дарчі грамоти, які були підписані Петром I 11 березня 1710 р. (50) та іншими царями про надання ніжинським грекам відповідних пільг, але перейменувала назву суду братства в Ніжинський грецький магістрат. Судді були названі бургомістрами. В зв'язку з цим постало питання про побудову спеці-

ального приміщення для магістрату. Ця рідкісна двоповерхова будівля грецької мурованої архітектури 18 ст. виконана у стилі барокко. Будівля прямокутного плану з прибудовою для сходів з боку двору. Її фасади діляться пояском на два яруси. На нижньому поверсі вікна квадратні, на верхньому — прямокутної форми. Наличники мають барочне оформлення, яке було характерне для будівель Ніжина того часу. Після того, як частина греків залишила місто, будинок купив Чернов, тому інколи можна почути назву «дім Чернова» або «купецький дім», насправді ж це будинок грецького магістрату. Будівля збереглася в первісному вигляді (вул. Гребінки, № 21).

Протягом 17—18 ст. діяла грецька школа, яка містилася у дерев'яному будинку поряд з Михайлівською церквою — вул. Гребінки, № 18, 20).

Серед інших будівель 18 ст., які збереглися до нашого часу, слід назвати два одноповерхові будинки поштової контори (70-і роки 18 ст.), що виходили фасадами на вул. Поштову № 5, будинок Ніжинського народного училища на вул. Судейській № 2, 4 (тепер вул. Гребінки), мідноливарний завод братів Чернових (вул. Студентська, № 7) відомий з 1791 р. та інші. Окремо виділимо будинок міської думи, зведений у кінці 18 ст. Це мурована, двоповерхова, прямокутна у плані будівля з характерними рисами провінційного класицизму. Перший поверх відділяється від другого декоративним пояском. Розчленування карнизу, трактування пілястр віконні прорізи з замковими мурами відбивають віяння класицизму.

Для оздоблення будинків зодчі 17 ст. використовували різні засоби. Поширеним було декоративне ліплення фронтонів, барабанів куполів і самого куполу, інколи стін. Воно майже не збереглося на ніжинських будівлях, але безперечно мало місце.

Поряд з ліпленням значне місце у художньому вбранні будов належить орнаменталії з цегли, яка була поширена в російській архітектурі 17—18 ст. Нарядний декор з цегли зустрічаємо і на будинках Ніжина.

Значне місце в оздобленні будівель займає використання українськими зодчими способів декорування стін за допомогою ніш незначного поглиблення. Такі ніші-філенки використовувались як зовні, так і в середині. Вони мали різні форми: прямокутні, ромбовидні, хрестоподібні тощо. Інколи в ніші робились поглиблення, випуклення, що створювало пластичний ефект. Зразком вмілого використання фігурних ніш для прикрас є Миколаївський собор.

Нарядність будівлям надають також віконні наличники та дверні портали. Якщо в російських будовах вікна були маленькі, а основним декоративним елементом виступали красиві дверні портали, то на Україні оформлення вікон і дверних прорізів мало найрізноманітніший характер. Техніка прикрас була двох видів: відтісування цеглин з подальшим накладенням штукатурки тонким шаром, або за допомогою ліплення чи нанесення орнаменту по вологій (сирій) штукатурці. Саме за допомогою ліпки українські майстри створювали, як зазначають дослідники, неперевершені шедеври орнаментального вбрання будівель. Відтісування цеглин було характерним для споруд 17 — початку 18 ст. У пізніший час використовується

декоративне ліплення. Віконні прорізи теж мали різну форму: прямокутну, арочну, хрестоподібну, шестикутну фігурну, круглу. Частіше всього використовувалися арочні прорізи, а також шестикутові («національні») вікна. Дверні отвори мали простішу арочну форму. Майже всі будівлі 18 ст. були склепистими, а це і визначало характер декору. Особлива увага приділялась і оформленню декором фронтонів та куполів. На фронтонах зображувались «сонця», піраміди, зірки, Тікколи вводився живопис.

У кінці 18 ст. на Україні поширилися різні види скульптури, міський монумент, меморіальна, садово-паркова і монументально-декоративна скульптура, а також складний скульптурний портрет. Велике значення в розвитку декоративної скульптури мали народні традиції різьбярства, особливо на дереві. Народні скульптори здебільшого працювали як різьбярі іконостасів, але виготовляли й статуї для парків та садів, які були близькі до іконостасних декоративних творів того часу. На Україні працювала значна плеяда народних майстрів скульптури. Серед них відомо ім'я одного майстра з Ніжина — це Кіндрат Орловський. Творчість народних майстрів мало досліджена, хоч вони виконали чимало скульптур для оздоблення церков, монастирів, маєтків та садів. Переважно це були твори декоративної рельєфної пластики, органічно пов'язані з архітектурою будівель. Нерідко в орнаментальне оздоблення у вигляді гілок, листя і квітів майстри пластично вкомпонували горельєфні, а інколи й круглі скульптури ангелів, святих, царів. Часто своїм творам автори надавали світського характеру (51).

Великим художнім осередком різьбярства та іконостасного живопису був Ніжин (вище вже приводилися деякі приклади іконостасів, зроблених ніжинськими майстрами). В багатьох містах і селах височіли споруди з першокласними пам'ятниками різьблення. До них належать іконостаси в Борзні, Березині, Лохвиці, Прилуках, Козельці та інших містах. Хто створював ці чудові вівтарі, невідомо, але є підстави вважати, що саме ніжинські майстри, художні принципи яких мають спільні риси з творчістю митців Галичини. Ніжин 17 ст. заселяли головним чином українці-втікачі з західних земель України (52).

Ніжинські митці були обізнані з європейською культурою, про це свідчить, зокрема, оздоблення іконостаса собору Благовіщенського монастиря у Ніжині. Картини іконостаса близькі до західноєвропейського живопису, на деяких є написи латинськими літерами, але виконали їх, без сумніву, місцеві майстри. З початку 18 ст. є конкретні відомості про незвичайно плідну діяльність ніжинських майстрів, у тому числі й різьбярів, на великій території навколо Ніжина. В це коло входив навіть Чернігів. Так, наприклад, іконостас Спаського собору в Чернігові виконали ніжинські майстри-різьбярі Волощенко і Білопольський, церкву Вознесіння в Березні збудував у 1761 р. ніжинський майстер Панас Шолудько. Чи був він і автором великого іконостаса цієї церкви — невідомо (53).

Крім вже названих ніжинських майстрів-живописців відомо імена монаха Віссаріона — іконописця (народився в Ніжині в 1751 р.), який з 1787 протягом 13 років навчався в малярні Києво-Печерської лаври; ієромонаха Іоанна — іконописця уродженця Ніжина,

автора відомого портрета Дмитра Ростовського початку 18 ст.; Миколи Степановича Каменського — ніжинського маляра, який у 1746 р. був першим учителем у живописному класі при Троїце-Сергіївій лаврі.

Таким чином, Ніжин поряд з Києвом, Стародубом, Черніговом, Переяславом та Новгород-Сіверським був одним з центрів розвитку монументального мистецтва на Лівобережній Україні у 18 ст.

Литература.

1. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... в Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — С. 477.
2. Український історичний журнал. — 1980. — № 9. — С. 93.
3. Русов А. А. Нежинский уезд: статистико-экономическое описание. — К., 1880. — С. 58—59.
4. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 159.
5. Центральний державний історичний архів України, ф. 834, оп. 2, од. зб. 2445.
6. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 515.
7. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... в Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — С. 449—466.
8. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С. 553.
9. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории нежинского Благовещенского монастыря. — Нежин, 1906. — С. 55.
10. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. — Чернигов, 1874. — С. 373—374.
11. Історія українського мистецтва: В 6-ти т. Т. 3. — К., 1968.
12. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. — Чернигов, 1874. — С. 373—374.
13. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. — М., 1967. — С. 152.
14. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. — Чернигов, 1874. — С. 382.
15. Там же — С. 373.
16. Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII століть. — К., 1978. — С. 72.
17. Логвин Г. По Україні. — К., 1968. — С. 142.
18. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. — К., 1986.
19. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории нежинского Благовещенского монастыря. — Нежин, 1906. — С. 11.
20. Там же. — С. 39.
21. Чернов Н. Краткая история построения нежинского Благовещенского монастыря. — М., 1815. — С. 14.
22. Історія українського мистецтва: В 6-ти т. Т. 3. — К., 1968. — С. 175.

22. Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII століть. — К., 1978.
23. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 3. — С. 187.
24. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории нежинского Благовещенского монастыря — Нежин, 1906. — С. 60—63.
25. Там же. — С. 58.
26. Історія українського мистецтва: В 6-ти т. Т. 4. — К., 1969. — С. 181—182.
27. Белоусович Л. Архимандрит Виктор, настоятель Нежинского Благовещенского монастыря //Черниговские епархиальные известия. 1867^{7/8}.
28. Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні. — К., 1988. — С. 48—49.
29. Там же. — С. 48—53.
30. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии Кн. 3. — Чернигов, 1873. — С. 167—168.
31. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории нежинского Благовещенского монастыря. — Нежин, 1906. — С. 93—95.
32. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... в Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — С. 466.
33. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. — Чернигов, 1874. — С. 167—172.
34. Харлампович К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині. — Ніжин, 1928.
35. Морозов О., Костенко І. П. Грецькі храми. //Ніжинський вісник. — 1992. — 9 вересня.
36. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. — К., 1986. — С. 283.
37. Там же. — С. 288.
38. В ніжинському архіві збереглися документи, що стосуються церкви Іоанна Богослова. В церковних відомостях 1868—1891 років вказується дата побудови храму — 1752 р., а в документах за 1893—1916 роки — вже 1751 р. Можливо, це просто механічна помилка, але скоріше — уточнення. (Філіал Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині, ф. 1249, оп. 1., од. зб. 233, л. 70).
39. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII—XVIII веков. — М., 1967. — С. 163.
40. Украина и Молдавия. Памятники искусства Советского Союза. — М., 1982. — С. 434.
41. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 4 — Чернигов, 1873. — С. 2.
42. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. К., 1990. — С. 106.
43. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... в Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — С. 466.
44. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. — Чернигов, 1874. — С. 390.
45. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 4. — К., 1986. — С. 288.
46. Архів Києво-Печерської лаври, ф. 128, оп. 1, воч. спр. 84.

47. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. — Чернигов, 1874. — С. 413.

48. Лазаревский А. М. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. 2 полк Киевский и Нежинской. — Чернигов, 1867.

49. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание... в Чернигове, 1786 года. — К., 1851. — С. 466.

50. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. — СПб., 1881.

51. Історія українського мистецтва: В 6-ти т. Т. 4. — К., 1969. — С. 55.

52. Єршов А. Ніжинські цехи в п. п. 18 ст. //Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 318; Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році. //Там же. — С. 301; Владимирский-Будаков Т. Передвижение южнорусского населения в эпоху Б. Хмельницкого. //Киевская старина. — 1888. — № 7. — С. 79, 113.

53. Филарет (Гумилевский). Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX-вековой ее истории. — К., 1911. — С. 110, 132; Він же. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. — Чернигов, 1874. — С. 373—374.

ПОБУТУВАННЯ ВЕСІЛЬНОГО ОБРЯДУ В МІСТІ НІЖИНІ

Народна музична творчість — одна із важливих галузей художньої культури кожної країни, народу. З давніх часів складали люди пісні, намагаючись виразити свої думки про навколишню дійсність, свої душевні переживання в прекрасних поетичних і музичних образах. Це наша дзвінка історія, творча спадщина багатьох поколінь.

Народна творчість як вияв духовної культури народу не може зникнути взагалі. І зараз складаються нові пісні, виникають жанри. Але багато цінних старовинних зразків поступово йдуть від нас, забуваються. Тому дуже важливо зібрати і вивчити те, що було широко розповсюджено тисячі років тому, що стало основою для більш пізніх жанрів, а згодом і для творчості композиторів-професіоналів.

Багата своїми піснями традиціями Чернігівщина. Межуючи з багатьма областями України і частиною Білорусії, пісенність цієї землі увібрала кращі інтонації українських і білоруських пісень. Проте робота П. Данилова «Пісні с. Андреевки Нежинского уезда» поки що єдина в Ніжинському районі.

Ніжин — дзвінкоголосе, різнобарвне містечко. Як і в багатьох містах і селах тут збереглися пам'ятки стародавніх народних пісень. Матеріалом цієї роботи стали зразки народної пісенної творчості, які були зібрані під час фольклорної експедиції у місті Ніжині 9, 16 жовтня 1981 року та 26 січня 1983 року під керівництвом викладача педінституту Тонкаль Т. В. Пісні записані з уст жінок-старожилів міста Ніжина, які проживають по вул. Фрунзе, Пархоменко Акулини Степанівни, Пархоменко Аксенії Анісімівни, Дворник Ганни Харитонівни, Чіпової Марії Іванівни, Куть Ганни Карпівни, Киличок Марії Харитонівни, для яких пісня стала частиною їх життя. Вся молодість, зрілість пройшла для них разом з піснею. Вони не уявляють собі весілля без весільних приспівок, Новий рік — без щедрівок і колядок, весну — без веснянок, літа — без петрівок, обжиночних пісень. Найстарший з них на той час було 87 років (Пархоменко А. С.).

У Ніжині співають побутові пісні, календарні, обрядові, ігрові, але найбільшого розповсюдження і популярності набули весільні пісні.

Виникнення весільного співу, нерозривно пов'язаного з розвитком сімейних відносин українського народу, сягає в глибину віків. Здавна співові на весіллі і тематиці пісень надавалося магічного значення. Весільний обряд виконував одну із важливих функцій — закріплення нових сімейних відносин, проголошення нової сім'ї. Народна мудрість каже: «Чоловік тричі дивний буває: як родиться, жениться і вмирає». Людське життя за народним світоглядом ділиться на три основних етапи, які мовою обряду називаються родини, весілля і похорони. Таким чином, весілля виступає кульмінаційною вершиною життя: людина досягає повноліття, зрілості і вступає в шлюб, щоб створити сім'ю як основну ланку продовження роду, людства.

Весільні пісні завжди органічно пов'язувались з конкретним етапом обряду весілля і несли в собі важливу ідейно-естетичну функцію. Протягом віків в них утілювалися морально-етичні, естетичні та соціально-побутові ідеали народу, його мудрість, духовне багатство. Не випадково кращі весільні пісні, переходячи із уст в уста з глибини історії, дійшли аж до наших днів і мають широке побутування. Незважаючи на те, що весілля та весільні пісні виникли багато століть тому, в дохристиянські часи, їх записи і осмислення почалися порівняно недавно. Лише окремі згадки про них зустрічаються в деяких літописах. Перша писемна згадка про весільні пісні датується 1096 роком.

Що ж являє собою весільний обряд, який був записаний у місці Ніжині? Сам по собі обряд є розширеною театральною дією з чітким розподілом ролей. Головні вивуватці всього, що проходить, як не дивно, стають на другий план. Наречений і наречена не беруть активної участі в обряді. Основна роль відводиться змаганням між представниками обох сторін — родин молодого і молодої. А змагаються вони у дотепності, винахідливості. Зі сторони молодого такими гострословами виступали свашки, бояри світилки, зі сторони молодої — дружки і свашки.

Весілля у Ніжині проходило три дні.

У п'ятницю молода ходить з дружками запрошувати на весілля. В цей час жінки ліплять шишки. Пісні, які співають під час дійства з тістом, наповнені життєдайною силою, жартом:

Наші пічки регочуть,
Короваю хочуть.
Перепічки усміхаються,
Короваю сподіваються.

Основна дія весілля проходить у суботу. Це кульмінація всього обряду.

Молодий збирає весільний поїзд іти по молоду. До нього входять бояри, свахи, світилки, сват. І обов'язково дорога до двору супроводжується дзвінкою веселою піснею («Сокілонько з бору вилітає»).

Біля двору молодої розпочинається змагання між родинами молодого і молодої:

Чи сюда ми да потрапили?
Оце тая, що ми сватали?
Ми сватали з кіньми, з волами
Галочку з морними бровами.

Свати просяться в хату:

Пусти, свате, в хату —
Нас тут небагато:
Сім раз да по семеро
Свату хату перевернемо.

Але родина молодої, а особливо її брат, не хочуть віддати наречену нізащо. Брат вимагає за сестру викуп:

Ти, братику, да невіснику,
Сядь же ти да на присмику.
Не продаває сестри за руб. за чотири,
За два золоті.

Врешті-решт «молоду продано». Але, якщо викупу не хотілося сватам давати, то в хід ішла й сила.

Далі події розгортаються ще з більшою насиченістю. У свої ролі вступають свашки. Сваха від сторони нареченого викликає сваху молодої:

Вийди, вийди, свашечко, проти нас
Да винеси свічечку.
Є і в нас.
Зведемо свічечки до купи,
Зведемо діточок до любові.

Свашки підводять молодого до молодої. Наречена в знак вірності і любові пришиває до сорочки нареченого квітку:

Приїхала швачка зі Львова
Не з нашого дома
Мачку пришивати,
Даром не давати,
Два рублика брати. (квітка для молодого — мачка).

Мати молодої проводить дітей до шлюбу. При виході з хати молодих обсипають житом і дрібними грішми на злагоду, любов, вірність, на багате життя.

Після шлюбу батьки запрошують гостей за весільні столи. Ось тут і починається змагання між дійовими особами в дотепності, гострослів'ї, хитрощах, Дострається першим друзкам:

Тобі, дружко, та не дружкувати,
Тобі, дружко, свиней пасти
З довгою да ломакою,
З чорною да собакою.
Старша дружка маленька,
Як жаба рябенька,
По дому стрибає,
Всіх бояр лякає.
Старша дружка коса
Наїлася проса.
Сюди-туди повертається,
З неї просо висипається.

У відповідь дружечки жартують над боярами і світилками:

Старший боярин патлатий
До стола прип'ятий,
Гвоздочком прибитий,
Щоб не бути битий.

Старша світилка, як сова,
В неї сорочка не своя,
В неї сорочка сестрина.
Прийшла сестра, торкає,
«Скинь сорочку», — смикає.

Динамічно і яскраво, насичено гумором і жартом проходить змагання між сватами:

Ой казали свати багаті,
Геть вони да й убогіі.
У них коні да й безногіі.
Вони пішки йшли,
Молодого да й у мішку несли.
Босі ноги теліпалися,
Ген собаки оглядалися.
А свахи в корзині,
Щоб не з'їли свині.

Так у жартах і веселоцах проходить основний день весілля. У цьому районі Ніжина характерна така особливість. кожній дружці і боярину наречена дає попробувати спеціальний напій «молодецтво», яке символізує молодість, здоров'я і побажання щастя і найшвидшого одруження.

Ввечері суботнього дня брат проводить сестрицю до свекра:

Місяць доріженьку посвітив,
Да щоб брат сестрицю випроводив.
Ще й воріточка поодчиняв,
Ще й доріженьку показав.
Оце тобі, сестрице дорога,
Йди до свекорка здорова,
Ой будь здорова, як вода,
Ой будь багата, як земля,
Ой будь пригожа, як рожа.

А в неділю вранці дружки несуть молодій снідати, супроводжуючи свої дії піснею:

Ой весело, Галочко, весело
Ми тобі снідати несемо.
Що й у тебе матінка чужая,
Вона тобі й снідати не дала.

У цей день усіх гостей частують весільним коравасм, який обов'язково ділить старший боярин (дружко):

Дружко коровай несе,
Аж кудрями трясе.
Хоч тряси не тряси —
Нам короваю даси.

Таким чином, кожний момент весілля супроводжується піснею. В обрядових весільних піснях існує два наспіви: мажорний (основ-

ний), який побудовано на основі мажорного тетра хорду, і мінорний, який використовується лише в піснях, які співаються перед шлюбом дівчині-сироті. Жарт, гумор підтримується у весільних обрядових піснях світлою, пружною мелодією. Весільний наспів простий, з чіткою ритмічною структурою, легко запам'ятовується. На цей наспів виконуються майже всі тексти обряду.

Тип мелодики весільних пісень, який незмінний протягом багатьох десятиліть, обертальний. Для розвитку мелодії притаманні повторення інтонацій, ступенів, постійне спадання до нижнього опорного тону. У весільні пісні Ніжина настійно проникає багатоголосся, особливо повторювання акустичних інтервалів. Під час сприймання таких пісень складається враження смакування виконавцями цих інтервалів, особливо терції.

Побутування цих двох наспівів обрядових пісень ще раз підтверджує їх загальнонаціональну, загальнослов'янську типовість.

Проведене дослідження побутування весільного обряду в місті Ніжині свідчить про розмаїття, багатство музично-поетичного матеріалу, який зберігся до нашого часу. Необхідно донести до свідомості кожної людини ці перлини душі народної, особливо в тяжкий час відновлення української національної культури.

ВЕЛИКОЕ ДОСТОЯНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ

Картинная галерея в Нежинском педагогическом институте им. Н. В. Гоголя, в которой представлены значительные художественные произведения XIV—XIX веков, имеет интересную историю. Однако она до сих пор не исследована. Кроме статьи И. Турцевича «Заметка о картинной галерее института князя Безбородко в Нежине», напечатанной в 1895 году, и небольшого сообщения в книге Г. П. Васильковского «Нежинский педагогический институт» об этом уникальном собрании картин ничего не написано.

В данной работе попытаемся хотя бы частично восполнить этот пробел, воссоздать историю галереи и кратко охарактеризовать ярчайшие полотна различных художественных школ Западной Европы.

В задачи работы не входит выяснение подлинности произведений, их принадлежности кисти того или иного живописца. Это требует особой подготовки и под силу лишь специалистам высокого уровня. К сожалению, неизвестна подробная история приобретения картин, как, например, у полотен, принадлежащих Эрмитажу.

Во второй части работы, где речь пойдет о картинах, их авторах, направлениях и школах, представленных в картинной галерее института, мы будем опираться в основном на каталог, который был передан вместе с коллекцией в 1845 г.

Картинная галерея была подарена Нежинскому лицейу князя Безбородко его основателем и почетным попечителем графом Александром Григорьевичем Кушелевым-Безбородко 4 сентября 1845 года в честь 25-летия открытия этого учебного заведения.

Каталог, официально закрепляющий передачу собрания картин лицейу, сохранился до сих пор и находится сейчас в музее имени Н. В. Гоголя в Нежинском педагогическом институте. Он свидетельствует, что дар А. Г. Кушелева-Безбородко представлял собой собрание полотен как западноевропейской живописи XIV—XVIII вв. (168 картин), так и русской школы (7 картин).

В письме министру народного просвещения П. А. Ширинскому-Шихматову от 15 августа 1845 года А. Г. Кушелев-Безбородко сообщал:

«Я дарю лицейу картинную галерею, которую я приобрел в разных городах Италии и Европы и которая состоит: из 10 картин итальянских школ до XVI века, флорентийской — 9 картин, римской — 12, ломбардской — 13, венецианской — 12, неаполитанской — 5, генуэзской — 16, испанской — 5, французской — 20, немецкой — 20, фламандской — 46, новорусской — 7. Всего 175 картин в позолоченных рамках, с условием, чтобы картины эти были размещены в свободных залах здания лицейа и служили развитию хорошего вкуса и оставались всегда собственностью этого учебного заведения» (1).

Из приведенного документа можно сделать вывод, что изначально не было замысла создавать именно картинную галерею. И это объяснимо. По традиции того времени во многих особняках знатных людей, а также в культурно-просветительских учреждениях кар-

тины известных мастеров являлись как элементами интерьера, так и показателями хорошего художественного вкуса владельцев.

Так и в Нежине на протяжении почти всей II-й половины XIX века соборание картин не представляло собственно того, что обыкновенно принято называть картинной галереей. Она не имела специального помещения. Картины хранились в разных местах: значительная часть их была развешена по стенам аудиторий, часть в библиотеке (тогда она находилась в северном крыле здания лицея), часть — в зале торжественных собраний (теперь читальный зал, 212 аудитория), в комнате почетного попечителя и других местах.

Значительная часть картин находилась в лицейской Свято-Александровской церкви. В архиве сохранился список картин, которые использовались в церкви как иконы, составленный 14 февраля 1873 г.

В нем значится 23 произведения.

Воспроизводим здесь этот список.

- I. 1. Богородица, Спаситель и Иоанн.
2. Богородица, Спаситель и Иоанн.
3. Благовещение Божьей матери.
4. Богородица (на холсте).
5. Иродиада или усекновение главы Предтечи.
6. Истязание Спасителя.
7. Элиазар и Рахиль.
8. Несение креста Спасителем.
9. Спаситель на кресте.
10. Поклонение пастырей.
11. Поклонение волхвов.
12. Поклонение пастырей.
13. Богородица и Спаситель.
14. Благовещение.
15. Сотворение мира.

(Все эти картины получены из физического кабинета).

- II. Иконы прежде бывшие в церкви.
16. Спаситель и Богоматерь.
17. Богородица со Спасителем, епископом.
18. Святой, раздающий милостыню.
19. Младенец рисует в яслях.
20. Святой Себастьян.
21. Поклонение волхвов.
22. Святой Иосиф, проповедующий в пустыне.
23. Богоматерь, Спаситель и Иоанн.

К сожалению, в архивном документе не указывается, кисти какого художника принадлежит та или иная икона. По названиям судить о принадлежности их кому-либо трудно, поскольку все они написаны на популярные сюжеты из Библии, многие имеют тождественные названия.

Профессор И. Турцевич в своей статье «Заметка о картинной галерее института кн. Безбородко в Нежине» свидетельствует о том, что картины к 1895 г. находились в разрозненном виде в различных помещениях,

В 1875 году в связи с открытием Нежинского историко-филологического института кн. Безбородко картины перешли в ведение этого учебного заведения.

В 1895 году Правлением института во главе с его директором Ф. Гельбке были приняты меры к усиленной по средствам института реставрации картин и к размещению их в отдельном помещении. Однако мало было сделано для восстановления полотен, лишь некоторые из них были покрыты лаком. Такое отношение к большинству художественных произведений объясняется, на наш взгляд, тем, что основательная реставрация картин, значительно пострадавших от времени и по другим причинам, требовала от института больших материальных затрат.

К сожалению, не удалось установить, было ли выполнено решение Правления института по предоставлению отдельного помещения галерее, которое отвечало бы своему назначению по величине, освещению, температуре воздуха и другим показателям.

Собрание картин, подаренных лицезу, являлось частью полной, неразрозненной картинной галереи графа А. Г. Кушелева-Безбородко, значительная часть которой находилась в Императорской Академии Художеств в Санкт-Петербурге. Об этом свидетельствуют черные номера на обратной стороне каждого холста или доски, под которыми они значились в полной коллекции Кушелева-Безбородко. Красные номера, стоящие рядом с черными, соответствуют записи картин в каталоге, который был напечатан как дарственный акт графа лицезу в одном экземпляре.

Картины пережили вместе со страной трагические годы революций и гражданской войны. К сожалению, ничего не известно о существовании произведений в это время. Да и вообще в истории коллекции советского периода не меньше темных пятен, чем в дореволюционной.

С точностью известно, что в 1932 году картины из коллекции Кушелева-Безбородко, принадлежавшие Нежинскому педагогическому институту, были переданы в Киевский Государственный музей Западного и Восточного искусства, где и хранились до 1946 года.

На основании приказа Комитета по делам искусств при Совете Министров УССР и распоряжения директора ГМЗВИ В. Ф. Овчинникова от 12 апреля 1946 года картины были возвращены Нежинскому пединституту 1 июля 1946 года.

Было передано 139 полотен. 134 картины из коллекции А. Г. Кушелева-Безбородко; 5 картин, очевидно из тех, которые поступили в коллекцию после 1845 года.

Нельзя с точностью говорить о том, сколько художественных произведений и какие, из переданных в ГМЗВИ в 1932 году, не были возвращены, поскольку копия акта передачи, хранившаяся в Нежинском пединституте, погибла вместе с архивом института во время эвакуации: эшелон с документами был разбомблен немецкой авиацией возле станции Конотоп. В киевском музее также не сохранилось никаких документов.

В ответе на запрос института от 17 мая 1956 года директор ГМЗВИ Овчинников сообщил, что в фондах музея нет больше полотен, принадлежавших институту. В письме также говорится о том, что часть экспонатов музея была похищена немецко-фашистскими

захватчиками при отступлении из Киева, а поэтому не исключена возможность исчезновения и картин из нежинской коллекции. Так, собрание картин, принадлежавших институту, уменьшилось со 186 до 134.

Киевским музеем не были возвращены также старинные рамы. По всей видимости, они до сих пор используются в залах ГМЗВИ.

К большому сожалению, после передачи картин в Нежин, они более 10 лет хранились в подвале в штабелях. Трудно найти объяснения такому небрежному отношению к произведениям живописи известных художников Западной Европы XIV—XVIII вв. Это привело к тому, что часть картин утратила свой первоначальный вид и дошла до нас в плохом состоянии.

В 1955 году возникла идея восстановления картин и создания в институте художественной галереи. Инициатива шла от старшего сотрудника музея им. Н. В. Гоголя Булах (Гулак) А. Н. и черниговского художника Шкурко. Она была поддержана директором института Поводом М. И. Распоряжением от 29 сентября 1955 года им была создана комиссия, которая в период с 1 по 10 января 1956 года занималась изучением полотен из коллекции Кушелева-Везбородко. Была произведена экспертиза всех картин. Установлено, что 111 из них вполне пригодны для экспонирования, а 12 картин пришли в полную негодность, требуют списания и полного уничтожения. Вот список этих картин:

1. «Пейзаж с фигурами» — школы Антония Мациери.
2. «Дом и охотник» — школы Сестри.
3. «Св. Иероним» — школы Риберы.
4. «Мост, скала и прочее» — школы Сестри.
5. «Поклонение волхвов» — Алоиза Кано.
6. «Вид в Италии» — копия с Веронезе.
7. «Акрополь в Афинах» — неизвестного художника.
8. «Триумфальная арка императора Тита в Риме» — неизв. художника.
9. «Термы Каракаллы» — неизв. художника.
10. «Св. Иероним» — копия с Корреджио.
11. «Морской пейзаж» — Корнелиуса Вена.
12. «Пастух и стадо» — Карла Джуардена.

По свидетельству члена комиссии Гулак А. Н., картины были непригодны к реставрации, изображение было неразборчиво. Судьба этих картин неизвестна. Скорее всего значительная часть их была уничтожена. К счастью, 3 картины, стоящие последними в приведенном выше списке, сохранились. «Св. Иероним» представлен сейчас в галерее, а «Пастух и стадо» и «Морской пейзаж» находятся еще в запасниках музея им. Н. В. Гоголя.

Комиссией было также произведено измерение картин, установлены их названия, авторы, школы к которым принадлежали художники.

В течение 1956—1957 гг. киевский художник-реставратор Владимир Данилович Тарасов произвел восстановление всех картин. Об уровне его мастерства говорит тот факт, что он участвовал в реставрации картин, находящихся в Лувре.

11 июля 1957 года были изготовлены этикетки к картинам из плотного картона, покрытого бронзой и художественным лаком в количестве 134 штук,

С 1957 года картинная галерея была открыта для посетителей. В этом большая заслуга Булах-Гулак А. Н., зав. музеем Нежинского института, ныне доцента кафедры истории культуры, литературы и народоведения, которая более 15 лет работала в галерее.

В настоящее время в фондах НГПИ им. Н. В. Гоголя находится 100 полотен из коллекции А. Г. Кушелева-Безбородко. 64 картины экспонируются в галерее, 36 — находятся в запасниках. Сейчас руководством историко-филологического факультета, кафедры истории культуры, литературы и народоведения, а также сотрудниками музея института предпринимаются меры для размещения этих картин в новом зале галереи.

К сожалению около 15 картин из числа тех 111, пригодность которых была установлена комиссией в 1956 г., отсутствуют по неизвестным причинам.

За 35 лет существования картинной галереи ее посетили тысячи зрителей. Она занимает важное место и в учебном процессе института, так как на историко-филологическом факультете обучаются студенты по специальности «русский язык, литература и мировая художественная культура».

Картинная галерея Нежинского педагогического института по собранию художественных полотен является на Украине третьей после Киевского музея Западного и Восточного искусства и Львовской картинной галереи.

Чем же интересна нежинская коллекция живописи?

В картинной галерее института экспонируются художественные произведения преимущественно мастеров различных школ Италии XIV—XVIII вв. Хотя есть и полотна художников других стран Западной Европы.

Из 10 картин различных школ, написанных до XVI века, сохранились лишь четыре, две из которых представлены в галерее: «Река Арно» старой флорентийской школы и «Пресвятая Дева с младенцем Иисусом» школы Пьетро Перуджино; а две находятся еще в запасниках.

К сожалению, нам не известно, кисти какого именно художника из школы Пьетро Перуджино принадлежит картина начала XVI века, исполненная по дереву, под названием «Пресвятая Дева с младенцем Иисусом». Пьетро Перуджино (1445—1523) был одним из наиболее известных живописцев умбрийской школы Раннего Возрождения. Одним из его учеников был сам Рафаэль Санти, который воспринял от своего учителя ту плавность линий, ту свободу постановки фигуры в пространстве, которые стали характерными для его зрелых композиций.

Обе картины, находящиеся в запасниках, также представляют немалый интерес.

Относительно картины «Поклонение волхвов» Лено-Мемми, художника Сиенской школы XVI в., следует сказать, что 1400 год выставлен в каталоге ошибочно, так как известно, что Л. Мемми работал одновременно с известным мастером Сиенской школы Симоне де Мартини ошибочно прозванным Симоне Мемми (1276 по 1344), своим родственником. Он же, «Лено Мемми, уже в 1317 году пишет боль-

шую фресковую икону «Богоматерь со святыми ангелами» в ратуше города Сан-Джиминьяно» (2).

Другая картина, хранящаяся в запасниках, — «Св. Иоанн, проповедующий в пустыне», написана неизвестным художником школы Гирландайо в конце XV века. Доминико Гирландайо (1449—1494) — один из представителей живописи Флоренции Раннего Возрождения, точнее последней трети XV в., периода, когда во Флоренции правил Лоренцо Медичи. В творчестве Гирландайо и его учеников «многогранная проблематика ренессансного реализма получает разнообразные решения — от монументально-эпического, героического до жанрово-повествовательного» (3). Гирландайо выступает как наблюдательный бытописатель флорентийского патрициата, сохранивший душевную ясность, спокойный внимательный взгляд на мир. В его фресках, находящихся в церкви Оньиссанти и Санта-Мария Новелла (1485—90 гг.) и написанных на сюжет из жизни Марии и Иоанна Крестителя, обобщены искания художников эпохи Раннего Возрождения.

Из картин, представляющих высокое Возрождение, заслуживает внимания «Св. Иероним», являющийся копией неизвестного художника с Корреджио, а также «Спаситель умерший» самого Корреджио, к сожалению, до нас не дошедший.

Антонио Корреджио (ок. 1489—1534) известен тем, что в росписях (купол церкви Сан-Джованни Эванджелиста. 1520—23 гг.) предвосхитил пространственные эффекты барокко. Религиозные и мифические картины Корреджио отличаются грациозностью и поэтической мягкостью образов, праздничной свежестью колорита.

Одним из наиболее ярких представителей Высокого Возрождения является Тициан (1485/90—1576).

Если ранним его произведениям присущи жизнерадостность колорита, многогранность восприятия жизни, то более поздние его работы проникнуты глубоким трагизмом. К таким произведениям относится «Кающаяся Магдалина» (1560 г.), находящаяся в Эрмитаже.

В институтской галерее экспонируется копия картины, исполненная самим Тицианом. Ранее эта картина находилась также в Эрмитаже, о чем свидетельствует штамп на обратной ее стороне. Интересен также тот факт, что она не упоминается в каталоге 1845 года. По всей вероятности, она поступила в Нежин в более позднее время.

В галерее выставлены еще 3 картины, связанные с именем Тициана, но принадлежащие неизвестным художникам XVI в. Это «Неверие Фомы», копия с Тициана, «Святая Магдалина» — школы Тициана, «Изобилие», являющаяся подражанием манере известного художника.

«Вторая половина XVI века — сложный переходный период в искусстве Венеции, отмеченный переплетением самых различных художественных тенденций» (3). Осуществляется постепенный переход от художественных идеалов Высокого Возрождения к Позднему Возрождению. Восприятие мира становится более сложным. Сильнее осознается зависимость человека от окружающей среды, утрачиваются идеалы гармонии и целостности мироздания.

Наиболее яркими художниками Позднего Возрождения Венеции были Веронезе и Тинторетто. Младший современник Тициана, рожденный живописец Паоло Кольяри, прозванный Веронезе (1528—1588) — автор блестящих по колориту, грандиозных по размеру алтарных картин и декоративных росписей. Он обращается к более непосредственному отображению современной ему жизни. Человек запечатлевается в конкретной социальной среде. Образы наделяются индивидуальной яркостью подчас портретной неповторимостью. Нетрадиционность Веронезе в том, что он ввел в картины на религиозные сюжеты «посторонних персонажей», что вызвало недовольство представителей ортодоксального католицизма. Кисти неизвестного художника школы Веронезе принадлежит картина «Богородица и священник», которая находится в запасниках музея.

Последним титаном эпохи Возрождения был Тинторетто (настоящее имя Якопо Робусти (1518—1594). В его творчестве отразился усиливающийся кризис ренессансных идеалов. Грандиозный размах дарования Тинторетто проявился в ансамбле Скуоле ди Сан-Рокко. Среди фресок этого двухэтажного помещения выделяется глубоким драматизмом и повышенной эмоциональностью «Распятие» (1565—1588). Копия этой картины, исполненная одним из учеников школы Тинторетто, к сожалению, не сохранилась, хотя она была возвращена институту в 1946 г. Дальнейшая ее судьба неизвестна.

Как известно, в 20-е годы XVI в. родилось новое направление в итальянской живописи — маньеризм, который называют «осенью Возрождения». Для этого направления характерно следование манере живописной техники, большое внимание к форме, изысканность, особое подчеркнутое изящество, сочетание живой и неживой природы, беспредельный субъективизм в трактовке образов.

Среди портретистов этого направления наиболее известен Анджело Бронзино (1503—1572) — придворный художник герцога Медичи. В «Портрете кардинала», который находится в галерее, налицо многие черты маньеризма и творческого метода мастера: влияние придворной культуры, изящество, нарочитость, неустойчивость поз, субъективизм и др.

Картиной, в которой видны элементы маньеризма, является «Св. Петр и Св. Павел» неизвестного художника школы Вазари.

Джорджо Вазари (1511—1574) был ярким представителем маньеризма во флорентийской живописи XVI в. Наиболее известной его работой является роспись палатцо Векьо, произведенная в 1555—1571 гг.

Относится к маньеризму также картина, принадлежащая кисти Франческо Пармиджанино (наст. фамилия Мацуола, 1503—1540). Он является наиболее талантливым последователем Карреджио и относится к ломбардской школе живописи. Наиболее известными его произведениями являются «Мадонна с розой и крестом» и «Мадонна с длинной шеей». В них художник, обращаясь к евангельским сюжетам, изображает Мадонну не в привычном образе женщины-матери, а пишет светскую даму. «По-настоящему значительным художником Пармиджанино является только там, где благотворно сдерживает его непосредственный образец природы, т. е.

в портретах» (2). Вышесказанное можно отнести и к имеющейся в галерее его картине «Галатее».

На рубеже XVI—XVII вв. в связи с общими изменениями в культуре и как реакция на маньеризм складывается академическое направление в живописи. Его принципы были заложены в одной из первых художественных школ Италии, в так называемой Болонской Академии. Основателями ее были братья Карраччи (Лодовико, Агостино, Аннибале), которые стремились к широкому использованию ренессансного наследия, призывая наряду с этим к изучению природы. Их «Академия направленных на истинный путь», открытая в 1585 г., явилась прообразом позднейших художественных академий. Агостино Карраччи в своем трактате поместил программу академистов: кто стремится стать хорошим живописцем, пусть вооружится рисунком школы Рима, движением и светотенью венецианцев, мощной манерой Микеланджело, строгой уравновешенностью Рафаэля. Кисти Агостино Карраччи (1557—1602) принадлежит картина «Нарцис у источника», представленная в галерее института. Эклектизм, соединение реализма и красоты — вот идеи академизма, находящие свое воплощение в этой картине.

В фондах института находится также картина Аннибале, наиболее талантливого из братьев Карраччи (1560—1609), «Истязание Спасителя». В дореволюционное время она находилась в церкви лица. К сожалению, в институтской галерее не сохранилось полотно брата Агостино и Аннибале — Лодовико под названием «Святая Магдалина». Известными являются фрески в палаццо Фарнезе в Риме, созданные ими в 1597—1604 гг.

Академия братьев Карраччи нашла большое число приверженцев и последователей, в числе которых были Гвидо Рени и Гверчино.

Гвидо Рени (1575—1642) — один из учеников Карраччи, впоследствии возглавивший болонскую школу. В своих известных картинах «Похищение Европы», «Юность девы Марии», «Иродиада» Гвидо Рени стремился к ясности, непосредственности формы. Он также ориентировался на лучшие образцы эпохи Возрождения. В отличие от своих учителей братьев Карраччи, Рени использовал более светлый колорит. В галерее имеется два произведения, связанные с именем Гвидо Рени. — «Иродиада» и «Сивилла». Это копии, исполненные художниками из школы Рени, имена которых неизвестны.

В художественном собрании института находится еще одна картина под названием «Иродиада», являющаяся интерпретацией популярного библейского сюжета. К сожалению, имя художника неизвестно, но видно, что ее автором был один из весьма талантливых учеников школы Гверчино (1590—1660). (наст. имя Джованни Франческо Барбьери). Здесь налицо все характерные особенности этого мастера, испытавшего сильное воздействие Караваджо: драматическая эмоциональность образов, динамичность композиции, беспокойная игра света и тени, сочетающаяся со стремлением к декоративности, эффектам.

Нельзя обойти вниманием картину неизвестного художника школы Караваджо «Женщина, кушающая макароны», поскольку в ней

отразились черты реалистического направления в итальянской живописи XVII в.

Микеланджело Меризи да Караваджо (1573—1610), прозванный так по названию местечка в Ломбардии, откуда был родом, явился основателем и теоретиком реалистического направления в живописи. Он оказал громадное воздействие на развитие всей реалистической живописи Европы.

Караваджо утверждает превосходство непосредственного воспроизведения жизни. Изысканству еще распространенного маньеризма и патетике развивающегося барокко он противопоставляет простоту и естественность повседневною. Он вносит в живопись демократизм, повышенное чувство материальности, эмоциональное напряжение, выраженное через контрасты света и тени, так называемый караваджизм. Живопись Караваджо отличают лаконизм и простота композиции. Обобщая формы, выявляя существенное, он наделяет значительностью и монументальностью самые простые предметы. Караваджо является автором исключительных по драматической силе религиозных композиций («Положение во гроб», 1602—04) мифологических («Ваих», 1592—93) и жанровых картин («Лютнист», 1595).

Из итальянских художников второй половины XVII—XVIII вв., чьи картины представлены в экспозиции галереи, наибольшее внимание заслуживают имена Сальватора Розы, Алессандро Маньяски, Джованни Батиста Тьеполо и Баттони.

Сальватор Роза (1615—1673) — художник — романтик, хотя романтизм как направление еще не существовал. Его манере присуща стремительность, восприимчивость. Он унаследовал отдельные черты творчества Караваджо. Излюбленный его жанр — пейзаж. Вслед за антиками С. Роза рассматривал человека как органический компонент природы. В галерее находится его оригинальное произведение «Буря и овцы».

Особое место в итальянском искусстве XVIII в. заняла венецианская школа живописи, выдвинувшая ряд крупных художников, которые продолжали традиции высокого мастерства декораторов барокко и отчасти Возрождения.

Блестящим декоратором, живописцем и графиком был Джованни Батиста Тьеполо (1696—1770). Тьеполо принадлежит большое число станковых картин, алтарных образов, росписей монументально-декоративных ансамблей (дворец в Вюрцбурге 1751—1755, венецианский палаццо Лабиа). Устремления к передаче пространственного яркого света сродни тем общим научным исканиям, которые характеризуют эпоху. Величественность и спокойная уверенность прекрасных людей, героев полотен Тьеполо, сближают их с произведениями его блестящего предшественника — Веронезе. Все это мы находим и в картине «Геркулес и Омфала», находящейся в галерее. В своем творчестве Тьеполо усиливает театрально-трилистную сторону, характерную для барокко.

Картинную галерею украшает пейзаж Алессандро Маньяско (1667—1749) — одного из выдающихся художников Италии XVIII в., который отразил в своем творчестве трагическое мироощущение. Он принадлежит к ломбардской школе. Творчество Маньяско не огра-

ничивается пейзажным жанром, он пишет портреты, полотна на религиозные сюжеты и сцены современной ему жизни. Однако его нельзя назвать создателем бытовой живописи. Его произведения необычайно экспрессивны, эмоционально напряжены, динамичны. Полотна Маньяско глубоко символичны и аллегоричны («Похороны монаха» Киевский музей Западного и Восточного искусства).

2-я половина XVIII в. в итальянском искусстве проходит под знаком классицизма. Его источником был прежде всего академизм. Ярким представителем итальянского классицизма в живописи был Баттони (1708—1787) — римский художник, унаследовавший расчуженность академистов. Он возвел ее в принцип: «хороший художник должен уметь трактовать сюжеты, писать портреты и пейзажи с тем же совершенством, что и архитектор, независимо от того, что он создает — храм, дворец или виллу».

Главное для Баттони — не сюжет и не содержание. Он стремился к тому, чтобы картина поражала зрителей своей композицией, структурой, т. е. художник уделяет наибольшее внимание формальным сторонам живописи. Преимущественно он создает портреты на фоне природы. В галерее нет картин, написанных самим Баттони, однако имеются 2 полотна художников его школы: «Диана на охоте» и «Геркулес и Нимфы».

Итальянская живопись XIV—XVIII вв. занимает наиболее значительное место в картинной галерее, находящейся в НГПИ.

Теперь сделаем краткий обзор полотен наиболее известных мастеров других стран Западной Европы, которые находятся в фондах института.

Испания представлена лишь двумя полотнами своих мастеров: «Св. Франциск» Риберы и «Старуха ужинающая» школы Мурильо.

Картина Риберы плохо сохранилась и находится в фондах музея им. Н. В. Гоголя. Св. Франциск изображен суровым аскетом, сильным, мужественным человеком, отшельником с благородным лицом. Все эти черты присущи и другим известным образам полотен Риберы: «Святой Иероним, внимающий звуку небесной трубы» 1625, Эрмитаж), «Св. Онуфрий» (1637, Эрмитаж), «Св. Инесса» (1641, Дрезден, картинная галерея). Хусепе Рибера, прозванный Лю-Спаньолетто (1591—1652) был одним из первых представителей реалистической школы Валенсии, учившийся у Рибальты, он был последователем Караваджо.

Последним крупным живописцем севильской школы, после Сурбарана и Веласкеса был Бартоломео-Эстебан Мурильо (1617—1682). Его произведения отличаются гармоничностью колорита, точно воспроизводят эффекты света, воздушность среды. Всем известна его картина «Мальчик с собакой» (1650), хранящаяся в Эрмитаже. Кисти одного из его учеников принадлежит экспонирующаяся в галерее картина «Старуха ужинающая».

Остановимся на некоторых произведениях художников Франции XVII—XVIII вв. В начале XVIII в. при французском дворе утвердилось направление — искусство барокко. Его главой стал Симон Вуэ (1590—1649). Он испытал на себе влияние Караччи и Караваджо во время обучения в Италии. Отозванный кардиналом Ришелье в Париж, стал первым художником при дворе Людовика XIII.

В его полотнах почти отсутствует связь с национальными традициями живописи. Картины отличаются внешней красотостью, «слащавостью». Это присуще и его работе «Голова Св. Магдалины», которая хранится в галерее.

В борьбе с направлением барокко формировались реализм и классицизм. Основоположителем классицизма в живописи был Никола Пуссен (1594—1665). «Жизнь Пуссена отражена в его произведениях и так же красива и благородна, как и они. Это прекрасный пример для тех, кто решил себя посвятить искусству», — писал о Пуссене глава Французских романтиков Делакруа (3).

Возвышенные по образному строю, глубокие по философскому замыслу, стройные и ясные по композиции картины Пуссена на исторические, мифологические, религиозные темы утверждают силу разума и добродетели. Таковы особенности его творческого метода, воплощенные во всемирноизвестных полотнах «Спящая Венера» (1620-е г. Дрезден, картинная галерея), «Смерть Германика» (1627. Рим, палаццо Барберино) «Такред и Эрминия» (1630. Эрмитаж). В картине «Спаситель, отдающий ключи Св. Петру», которая хранится в фондах музея, проявляется еще одна из характерных черт Пуссена — умение передать в движении, в жесте, в ритмах внутренний мир человека. Ведь движение, по словам Пуссена, — это «язык тела».

К сожалению, была утрачена картина Антуана Ватто (1684—1721) «Портрет женщины», которая дополняла бы представление о французской живописи начала XVIII века. Ведь Ватто был создателем оригинального галантного жанра, интимной живописи настроения. В его творчестве проявляются уже романтические тенденции. В 20—30-е гг. XVIII века складывается стиль рококо, достигающий расцвета в 40-е гг. Ярким представителем его зрелой поры стал Франсуа Буше (1703—1770) — первый художник короля Людовика XV, любимец аристократии, директор Академии. Он прославился как «живописец грации». Его пейзаж, хранящийся в галерее, наполнен холодным колоритом. При определении времени написания картины, по-видимому, была допущена ошибка: картина датируется XIX веком, хотя столь позднее ее написание невозможно, поскольку Буше умер еще в 1770 году.

Из тех художественных произведений, которые относятся к Германики, остановимся лишь на двух, хранящихся в фондах института. Это «Поклонение царей» Мартина Шена и «Мужчина на белой лошади» — школы Гольбейна.

Мартин Шен (Шонгауэр) (ум. после 1490 г.) является известным представителем верхнегерманского типа живописи, в ту пору ее развития, когда на ней стало сказываться влияние фламандского искусства. В этом смысле данная картина представляет немалый интерес, так как ее написание относится ко второй половине XV века. И. Турцевич в своей статье делает оговорку по поводу подлинности этого произведения, указывая на то, что многие картины, приписываемые Шену «на самом деле оказывались выполненными его учениками или последователями» (4).

Мартин Шен оказал влияние и на Ганса Гольбейна Старшего — аугсбургского живописца, сын которого Ганс Гольбейн Младший был

последним мастером классического направления, возникшего в творчестве А. Дюрера. К сожалению, неизвестно, к школе какого из Гольбейнов принадлежит автор картины «Мужчина на белой лошади», исполненной по дереву.

Значительное место в экспозиции галереи занимают полотна фламандских живописцев Брейгеля Старшего, Рубенса, Ван-Дейка, Терборха, Лоррена и др., а также их учеников и последователей. Анализ этих произведений, как мы надеемся, войдет в следующие работы.

Картинная галерея в Нежинском педагогическом институте — яркая страница в культурной жизни Украины. Она заслуживает дополнительного внимания со стороны деятелей культуры, ибо некоторые картины требуют реставрации. Кроме того, все полотна должны быть выставлены для обозрения и изучения. В дальнейшем исследователям необходимо уточнить некоторые факты, касающиеся как истории галереи, так и отдельных картин.

Список использованной литературы:

1. Лицей князя Безбородко. Изд. графа Г. А. Кушелева-Безбородко. СПб., 1859. — С. 67.
2. Куглер Ф. Руководство к истории искусства. Ч. II. — С. 188, 189.
3. История зарубежного искусства. Изд. 4-е. Под ред. М. Т. Кузьминой Н. Л. Мальцевой. — М.: Изобразительное искусство, 1984.
4. Турцевич И. Заметка о картинной галерее института князя Безбородко в Нежине. — Нежин, 1895.

ТВОРЧИЙ ПОШУК ТРИВАЄ

Сценічна доля Тамари Василівни Коршикової майже сорок років зв'язана з Ніжинським драматичним театром ім. М. Коцюбинського. Її шлях на сцену почався з художньої самодіяльності, з великої любові батька до театру, яка передалася і дочці.

Війна. Дівчина пішла добровольцем на фронт, була у складі 8-ї Повітряної армії і українського фронту. Готуючи літаки до вильоту, співала пісень, і серед них найулюбленішу — «Ой не світи, місяченьку, тай на той перелаз». Її піснями заслуховувались фронтовики, цінували за щирість і доброту.

Тамара Василівна пісню перенесла й на сцену. Їй подобаються спектаклі, в яких є хоч краплиночка пісні.

Після закінчення Дніпропетровського театрального училища у 1952 році Т. Коршикова працювала разом з заслуженим артистом України І. К. Бровченком та В. О. Козицьким у Дубнівському пересувному українському драматичному театрі, а з 1955 року — в Ніжинському.

Специфіка роботи в пересувних театрах особлива. Майже весь час на колесах, в дорозі. У Ніжині спектаклі відбувались лише пізньої осені, зимою та ранньою весною. Як тільки теплішало, трупа збиралась у подорож. Село 50-х років, невеличкі районні центри, великі міста радо зустрічали ніжинців, хоч дуже часто їм приходилось виступати в непристосованих приміщеннях. Дощ, грім, розбиті дороги, грязюка — ніщо не могло перешкодити зустрічі з сільськими глядачами, яких у театру було найбільше. Жили в поганих готелях з обмеженими побутовими умовами. Їхали разом з маленькими дітьми. І треба було любити так акторові свою професію, театр, щоб у таких важких умовах працювати. Але це були справжні ентузіасти своєї справи, подвижники, талановиті люди, які менше звертали уваги на побутові незручності, жили бажанням працювати, радіти вдачам разом з глядачами, наповнювати життя сільських, а то й міських жителів прекрасним, дарувати їм години радості. З села в містечко, а з містечка в місто, а далі навпаки, так і кочували по рідній землі актори, в перервах між виставами готували нові спектаклі.

Т. Коршикова прийшла в Ніжинський театр, коли тут працювали його основоположники народний артист України Б. Б. Лучицький, заслужені артисти України А. Б. Лучицька, В. Ф. Тось, відомі актори В. О. Білоусова, П. М. Пушкаренко, К. М. Репенько, І. К. Репенько, В. П. Ігнатенко (нині народний артист України), З. І. Толстоградська, О. Л. Палієнко та інші.

У Ніжині розкрився талант Тамари Василівни як актриси, яка зіграла більше двохсот ролей. В архіві збереглися фотографії. На них Т. Коршикова в різних ролях. Ось Клавка з п'єси К. Губаревича «На крутому повороті!», життєрадісна, весела сповнена енергії, красива своєю простотою і відкритістю. Зовсім інша Т. Коршикова

Джессі (п'єса Л. Кручковського «Юлус і Етель»). Зникли косички з бантиками і косинка у білих горошинах, з'явилась зачіска молоді вельможної пані у сукні з великим декольте. На шиї буси, в руках цигарка. Красива, але це вже краса дещо інша. Окремі жести, поворот голови підкреслюють, що її героїня — з іншої соціальної сфери. На обох знімках молоді усміхнені дівчата, але які вони різні.

А ось Аллочка з чемоданом і авоськами (п'єса Є. Купченка «Тиха українська ніч»). Це вже зовсім інший характер, і про це свідчать надуті щокі, випуклі губи і розширені, великі очі, піджаті набік ноги. І хоч стоїть поруч мати з вірвкою, але ми відчуваємо, що все буде так, як запланувала Аллочка.

На наступній фотографії — зосереджена Надія («Останні» М. Горького). Проте ця серйозність зрадлива, бо героїня може піти на все, навіть батька продати, аби тільки мати гроші і забезпечити собі незалежне багате життя. Всі ці чотири ролі були зіграні майже в один і той же час — кінець 50-х.

А скільки доль пережила актриса разом із своїми героїнями! Поліна в «Трибуналі» А. Макайонка, Софія в «Голосіївському лісі» В. Собка, Ганна Петрівна в «Не судилось» М. Старицького, мати в «Білій сукні матері» Шарифа Хусайнова, Уляна в «Дикому ангелі» О. Коломійця, Ліда в «Завтра — День перемоги» А. Ларченкова, Устина Федорівна в «Порі жовтого листя» М. Зарудного, Тимофіївна в «Коли любиш» Г. Малишева.

Тамара Коршикова має великий дар перевтілення, щоразу шукає нові найточніші деталі зовнішньої поведінки героїні. Вони бувають часом прості, як, наприклад, в спектаклі «Паризький жених» за п'єсою вірменського драматурга Армашота Папаяна, де Т. Коршикова створила неповторний образ Пепрон, матері, що дуже хоче, щоб її донька Каріне вийшла заміж за іноземця. А вона, як на зло, закохалась в простого хлопця Арменака, який працює поваром в інститутському готелі. Пепрон і слухати не хоче ні про яке одруження, подавай їй іноземця. І молоді пішли на хитрість. Якщо мати так хоче «паризького жениха», то ось він. Переодягнуті хлопці, а з ними цокотлива прибиральниця готелю Такун, що видає себе за туристку із Лос-Анжелоса (її дуже виразно зіграла актриса О. Сидельникова), зробили свою справу. Пепрон витряхнула з свого арсеналу міщанського уявлення про «заграницю» все, щоб не «впасти в грязюку». Димить цигарка, летиться розв'язна, ламана мова.

Т. Коршикова грає настільки ефектно, гротесково, правдиво, що глядачі в залі не можуть відірватися від сцени і заходяться сміхом в одну мить. Коли Пепрон, закинувши ногу, намагається об каблук погасити папіросу, то артист Іван Андрійович Красс, який грає її чоловіка Санасара, не витримує, сміх розриває йому груди. І кожного разу перед спектаклем він просить: «Тамаро, ти трохи зачекай з своєю цигаркою, дай мені хоч слова сказати».

А ось другий випадок. У спектаклі «На крутому повороті» Т. Коршикова з задоволенням грала Клавку, любила цю роль, і глядач дуже добре її сприймав. І раптом на одній із репетицій режисер Б. Б. Лучицький сказав що в наступних виставах роль Клави буде грати інша актриса.

«Це, щоб ти, Тамаро, не зазнавалась», і доручив їй роль простої колгоспниці з масовки, яка хоче потрапити на базар. «Грохи боляче було, — згадувала Тамара Василівна, — але погодилась. Стала думати, як подати цей образ. Ходила на базар, придивлялась до селянок, які приїжджали в Ніжин, їх одягу. Поступово у мене вимальовувався цей образ. На ноги наділа великі черевики, фуфайку, з карману виглядала замусолена хустка, через плечі — перекинута мішок, зпереду — корзина, а в руках бідон.

Починається масовка. Всі жінки біжать на машину, щоб їхати на базар, а тут голова колгоспу (його грав Б. Лучицький) не пускає. Я стою перед ним, слухаю, а сама настільки увійшла в роль, що не сприймаю те, що він говорить, всі мої думки зв'язані з тим, коли ж він, нарешті, закінчить, щоб не прозівати і встигнути сісти на машину. І на моєму лиці була виражена така стурбованість і відчуженість, що Б. Лучицький не витримав, махнув рукою, а я розсміялася і побігла. Після спектаклю режисер похвалив мене, відмітивши процес входження артиста в роль».

Майже кожна репліка Т. Коршикової в п'єсі О. Мовсесова «Шукаємо наречених» викликала сміх. Актриса так колоритно представляла Лукерію Пафнутівну, дівчину в літах, яка потроху займалася спекуляцією і між ділом лікувала нерви, що глядач довго не міг заспокоїтися. Кожний вихід актриси супроводжувався аплодисментами. Лукерія у Т. Коршикової була і смішною, і ліричною, і нахабною, але завжди симпатичною. Вона грала з піднесенням, схвилювано.

І зовсім в іншому плані актриса подає образ матері в п'єсі Ш. Хусайнова «Біла сукня матері». Драматург порушив важливу моральну тему взаємин батьків і дітей. З села в місто на весілля до наймолодшого сина привозять хвору матір. Може востаннє вона хоче побачити всіх своїх синів і дочок щасливими, бо ж після весілля хтось із них має забрати її до себе.

Мати — Т. Коршикова з напругою стежить за дітьми, прислухається до кожного їх слова, і вони раять, її, бо ніхто з дітей не хоче взяти до себе матір. Але актриса жодним жестом не показує хвилювання, яке клекоче в душі, а подає матір зосередженою і уважною до переконань дітей, яких вона всіх так любить. До кінця вона залишається Матір'ю з великої букви, Совістю, а не судією. А тому монолог кожного з її дітей сприймає як специфічний самовирок.

Перевтілення артистки Т. Коршикової, її скупі рухи, м'які жести, по-материнськи добрий голос, зворушлива усмішка до дітей хвилюють і захоплюють своєю людською добротою, а білий колір її плаття, як символ любові і краси і високої жертвовної духовності глибоко зачіпають і хвилюють глядача.

У 1981 році на республіканському огляді театральних колективів за роль матері Т. Коршикова була відмічена дипломом третього ступеня і грамотою Театрального товариства.

Було високо оцінено і її ролі Гертруди в спектаклі «Мачуха» (п'єса О. де Бальзака) та Шкандибихи («Лимерівна» Панаса Мирного). За них Т. Коршикову нагородили грамотами Міністерства культури та дипломом. Праця артистки відмічена урядовими нагородами (орден «Знак пошани» (1986), медаль «За трудову доблесть» (1981) та інш.).

Ніжинці добре пам'ятають високу струнку жінку з чорними косами і голубими очима, які під час гри ставали волошковими. Актриса уміла настільки правдиво зіграти роль, що глядачі часто підходили до неї і говорили: «А коли ви працювали на фермі? Ви ж справжнісінька наша баба Маня». Це після спектаклю «Сільські дівчата» (за п'єсою Л. Никоненка). Від таких рецензій, які йшли від глядача, щеміло серце. Хотілося працювати ще більше. І хоч Тамара Василівна не має ніяких офіційних звань (директори театру 70—80-х рр. не подбали про це — і це на їх совісті), та вона — справжня Народна артистка. І це високе звання їй дав сам народ.

Ми були свідками одного хвилюючого епісоду. 24 грудня 1993 року театр відмічав своє 60-річчя. На сцені сиділи актори і працівники нинішнього складу театру. Йшло багато привітань від різних організацій, творчих колективів, Міністерства тощо. Все йшло так, як це і подобає на подібних ювілеях. У самому кінці торжества надали слово від ветеранів сцени Тамарі Василівні Коршиковій. Поки вона пробиралась із-за куліс, шквал оплесків в залі нарастив. А коли вона вийшла на край сцени, зал весь піднявся і, стоячи, декілька хвилин вітав свою улюблену артистку. Стояли похилі і середнього віку люди, стояла молодь, і у багатьох з них щеміло серце і блищали очі. Стривожена була і сама Тамара Василівна. Справжнє мистецтво надовго залишається в пам'яті і душах людей.

19 лютого 1994 р. при переповненому залі тепло пройшов беніфеіс актриси, присвячений 70-літтю від дня її народження.

Важко було розлучатися з сценою, не знаходила собі місця. Але в світі, як кажуть, не без добрих людей. Старший викладач кафедри історії культури, літератури та народознавства історико-філологічного факультету Ніжинського педагогічного інституту Ц. М. Кобернюк підготував спектакль «Назар Стодоля» і запросив Тамару Василівну проглянути, внести свої пропозиції щодо його удосконалення. Вона погодилася і довела роботу до сценічного завершення. Все було зроблено на професійному рівні. Молодь була здібна. Спекталь мав великий успіх у глядачів. Тоді виникла думка: створити при кафедрі історії культури Українську драматичну студію. Її гаряче підтримав завідуючий кафедрою, автор цих рядків. І ось уже біля трьох років Т. В. Коршикова керує студією. За цей час були підготовлені спектаклі «За двома зайцями», «Лимерівна», «Безталанна».

До 140-ліття від дня народження нашої славної землячки М. К. Заньковецької Т. В. Коршикова написала, а потім і підготувала композицію про першу народну артистку України. Це була не просто розповідь про М. Заньковецьку. Глядачам пропонувався гарячий, складний шматок життя великої артистки. Автор композиції намагалась передати сценічний дух її пошуків і знахідок. Вмонтовані сцени з вистав, в яких грала М. Заньковецька, у виконанні студентів, самої Т. Коршикової та її колег з театру залізничників доповнювали загальну атмосферу творчості корифея української сцени. Нову роботу Т. Коршикової тепло зустріли учасники Всеукраїнської наукової конференції «Марія Заньковецька як театральний і громадський діяч України» (18—19 травня 1994 р.) та жителі села Заньки-Тамара Василівна Коршикова вся в творчих пошуках. Щастя їй, доле!

ПОД КРЫЛОМ МЕЛЬПОМЭНЫ (ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ)

В Нежинском государственном педагогическом институте им. Н. В. Гоголя всегда уделялось большое внимание эстетическому воспитанию студентов. Одной из форм этого явилось создание драматических коллективов. В 1970 году на филологическом факультете (ныне историко-филологический) существует драмколлектив, история которого уже стала частью истории Гоголевского института.

В 1970 году впервые была осуществлена инсценировка некоторых ранних произведений М. Горького («Макар Чудра», «Старуха Изергиль»). На этом же вечере, посвященном М. Горькому, были представлены отрывки из его пьес «На дне» и «Егор Булычев и другие». Среди первых, кто вышел на сцену института в новом качестве — актера, были П. В. Михед (ныне зав. кафедрой мировой литературы НГПИ), А. В. Бобырь (зав. кафедрой языка и литературы Черниговского пединститута), к великому сожалению, ныне покойная Валентина Станиславовна Шевченко, А. Н. Махлачевская-Стриц, И. И. Шевчук (ныне учителя) и другие. П. В. Михед превосходно исполнил труднейшую в сценическом отношении роль Сатина, И. И. Шевчук перевоплотился в Егора Булычова, а В. С. Шевченко покорила зрителей, создав яркий и пленительный образ гордой Радды («Макар Чудра»). Так зародился наш драматический коллектив, который существует до настоящего времени вот уже 25 лет. За это время сменились поколения актеров, но традиции коллектива сохраняются. И сколько радости «со слезами на глазах» бывает в зрительном зале, когда на очередном спектакле встречаются те, кто начинал на этой маленькой но такой нам дорогой сцене в клубе старого корпуса, со своими младшими братьями по искусству.

За эти десятилетия в драмколлективе работали в разные годы представители семейных поколений: Шевчук И. И. и ныне его дочь, студентка III курса русского отделения Таня Шевчук, В. С. Прядко и его сын Василий Прядко, выпускник 1992 года, братья Александр и Василий Онищенко, Владимир и Леонид Шахманы и другие. Талант родителей и старших братьев передавался их детям и младшим братьям. В 70-е годы режиссером успешно работала Нина Ивановна Збаранская, у которой я как художественный руководитель почерпнула очень много полезного и необходимого в столь сложной работе.

За 25 лет существования драмколлектива было подготовлено и показано зрителям более 25 пьес и различных драматических инсценировок. Причем ставились (и успешно) самые прославленные и известные пьесы, которые прочно вошли в репертуар крупнейших театров Украины и России. Это «Любовь Яровая» К. А. Тренева, «Русские люди» и «Русский вопрос» К. М. Симонова, «Твой дядя Миша» Георгия Мдивани, «Барабанщица» А. Салынского, «Вечно живые» В. Розова и другие. Драмколлектив проявил особенный интерес к лирическим драмам А. Н. Арбузова, поставив лучше его пьесы

«Таня» (в двух постановках в разные годы), «Иркутская история», «Годы странствий» (главную роль в последней пьесе успешно исполнил безвременно погибший выпускник украинского отделения Владимир Кокоша). Интерес к Арбузову объясняет то обстоятельство, что драмколлектив с 1986 года решил принять его имя и называться драмколлективом имени А. Н. Арбузова. Велико стало в последние годы наше тяготение к классическому репертуару. Драмколлектив успешно осуществил постановки сложнейших пьес: «Три сестры» А. П. Чехова, «Живой труп» Л. Н. Толстого, «Без вины виноватые» А. Н. Островского. В этом году к 170-летию со дня рождения А. Н. Островского готовится известный спектакль «Бесприданница». В условиях кризиса культуры мы считаем своим долгом быть верными реалистическим традициям великого мирового театра.

Была осуществлена также постановка по роману М. А. Шолохова «Поднятая целина».

Значительным событием в жизни драмколлектива явился спектакль «Молодая гвардия» (по роману А. А. Фадеева). В 1972 году драмколлектив организовал встречу с членом штаба «Молодая гвардия» полковником в отставке В. И. Левашовым. Спектакль вызвал его одобрение. Вдохновленные этой высокой оценкой, мы вновь повторили спектакль в 1982 и выезжали в Краснодар, где спектакль был показан в Музее «Молодая гвардия» в присутствии родственников молодого гвардейцев. Встречи с ними, а особенно с Е. Н. Кошевой, поездка в Ровеньки — все это, конечно, навеки запомнилось молодым актерам. Роль Олега Кошевого успешно исполнял ныне преподаватель кафедры методики преподавания языка и литературы Юрий Иванович Бондаренко, выпускник украинского отделения. Талантливо делала роль Любы Шевцовой выпускница казахского отделения Вера Михайлова, которая в Казахстане уже много лет руководит школьным театром.

Незабываемым был вечер партизанской славы в мае 1973 года. На нем присутствовали оставшиеся в живых герои книги Б. С. Гусева «За три часа до рассвета» (о героине Великой Отечественной войны Кузьме Гнедаше, посмертно удостоенном звания Героя Советского Союза). Около белокаменного здания института проходили взволнованные встречи прилукских черниговских, киевских и иных партизан, которые не виделись почти что 30 лет. Драмколлектив подготовил спектакль «За три часа до рассвета», на котором были автор книги, мать героини Клары Давидюк Екатерина Уваровна, родные К. С. Гнедаша.

Во время встречи с дважды Героем Советского Союза А. Ф. Федоровым был показан спектакль по мотивам его книги «Подпольный обком действует».

Одним из лучших спектаклей нашего драмколлектива, безусловно, была драматическая инсценировка по известному роману Б. Л. Васильева «А зори здесь тихие...» Это было в 1977 году. На спектакле присутствовал автор, который высоко оценил качество спектакля, сказав что по профессиональному уровню он не отстает от столичной сцены. Спектакль был повторен в институте, показан в некоторых школах города. И вообще драмколлектив не замыкался лишь в рамках института: мы выступали в воинских частях, в клубах Нежина. При-

ятно вспоминать, что от первых и до последних спектаклей зрительные залы всегда были переполнены. И наши гости доброжелательно и горячо встречали каждую новую работу и «не обижались» за промахи.

Конечно сложностей и трудностей было (а сейчас особенно) очень много: отсутствие собственного реквизита, декораций, изготовление которых было всегда проблемой. Нельзя не назвать тех, кому мы обязаны оформлением спектаклей, обеспечением надлежащего света, звука и пр. С благодарностью я, как художественный руководитель, всегда вспоминаю Л. В. Шостака, бывшего заведующего факультетской лабораторией ТСО Л. В. Шостак очень помогал в наших поездках в Краснодон и в Гомельский университет, где мы показывали «Молодую гвардию». В последние годы с нами постоянно сотрудничает лаборант ТСО института В. М. Усев, (большую помощь оказывает весь отдел во главе с М. И. Бабичем), а также художник института В. В. Агеенко, которому мы обязаны оформлением спектаклей.

Многого лет руководит музыкальной частью драмколлектива старший преподаватель музыкально-педагогического факультета Ольга Григорьевна Гроздовская. Не будет преувеличением сказать (и это мнение всегда разделяли все наши актеры и зрители), что ее великолепный и тонкий художественный вкус, виртуозное музыкальное сопровождение всегда обеспечивали успех спектаклей создавали необходимую тональность, вводили зрителей в атмосферу спектакля, а актерам помогали создавать верный художественный образ. В спектаклях принимали участие ансамбль студентов музыкально-педагогического факультета под руководством Э. В. Хоменко. Должна отметить, что музыкально педагогический факультет всегда охотно и дружелюбно помогал нам (и деканат, и кафедры, и кабинет музыкальной культуры).

А теперь пришла пора хотя бы в какой-то степени назвать наших действительно замечательных актеров. Сделать это чрезвычайно сложно, так как мало упомянуть буквально десятки фамилий. Очень жалею, что не создавали летопись драмколлектива, нет и такого уголка, где бы были собраны все афиши, фотографии (последними мы очень обязаны Игорю Иосифовичу Лапину, фотографу института). Некоторые материалы, правда, хранятся в факультетском Музее, созданном усилиями П. В. Самойленко и в Музее института, но это лишь мизерная доля нашего наследия.

За 25 лет деятельности драмколлектива у нас появились свои, без преувеличения, звезды, имена которых знают и наши самые молодые актеры и стараются играть на таком же высоком профессиональном уровне. Кроме уже упомянутых, это Жанна Житникова (ныне учительница в Белой Церкви), исполнительница главных ролей в пьесах А. Салынского «Барабанщица», И. Тренёва «Любовь Яровая», играла Жанна и в «Июльской истории» А. Арбузова. В качестве режиссера Жанна самостоятельно подготовила и успешно поставила спектакль по книге М. А. Булгакова «Собачье сердце». Очень талантлива была Светлана Макаренко (ныне прилукская учительница), исполнившая главные роли в драме А. П. Чехова «Три сестры» в пьесе А. Н. Островского «Без вины виноватые». Прекрасный образ Тани

создала в одноименной пьесе А. Арбузова Елена Колышкина, продолжив традиции исполнительницы той же роли в первой постановке Лидии Кравченко. Среди наших лучших актеров — Тамара Заднепрянская, Василий Онищенко, Евгений Пономаренко, Лариса Дзыгун, Татьяна Зимовец, Оксана Гуржий, Юрий Кириченко (ныне председатель студенческого профкома НГПИ). Нашими постоянными актерами были Николай Конопатский (ныне зав. РОНО Городни), В. Л. Другаков (в настоящее время Председатель комитета по делам молодежи и спорта г. Нежина), исполнитель главных ролей в пьесах А. Арбузова «Годы странствий», В. Розова «Вечно живые», в инсценировке «Собачье сердце» М. Булгакова и др.

С благодарностью я вспоминаю выпускников украинского отделения Сергея Мицько, Романа Дацюка, Николая Приходько, Сергея Бойко, Анатолия Маленко, Александра Скрипку, В. Кудинова, М. Адаменко, В. Кононенко, Олега Василишина, А. Кашпуру, Н. Ситаленко и многих других. Студенты украинского отделения принимали активное участие в музыкальном оформлении спектаклей, особенно с гоголевской тематикой. Их зажигательные песни и танцы украшали сцену.

В драмколлективе происходил непрерывный процесс эстетического обогащения и раскрытия творческих возможностей его участников.

На студенческой сцене буквально блистала Ирина Степенко (сейчас учительница в Вэхмаче) — неподражаемая Дунька в «Любови Ярової», Тузькова («Барабанщица» — «самая любимая роль» по словам Ирины), Мария Шаманова («Таня»). Степенко обладала редким умением перевоплощения: комическое в ее интерпретации воздействовало на зрителей с большой силой, а ее Шаманова была «сделана» на профессиональном уровне.

Разве можно забыть Наташу Шубенок (актера и режиссера), Тамару Марченко, Елену Глуценко (Пономаревскую), Игоря Борщаговского, Олега Драчука, Жанну Писаренко, братьев Сергея и Александра Цыб, Владимира Лиховода, Валентину Блажко, Светлану Трунову и других. За каждым — не менее 2—3 превосходно выполненных ролей.

В последние годы их традиции восприняло молодое поколение. Среди него особенно выделялись Ирина Кирильчук, Александр Петренко, Александр Старичын. Ирина исполняла главные роли в «Трех сестрах» А. П. Чехова, «Живом трупе» Л. Н. Толстого, «Без вины виноватые» А. Н. Островского. В этом году, уже выпускница института, она играет главную роль в «Бесприданнице» А. Н. Островского. Большим драматическим дарованием отличаются Николай Лазарь и Александр Латышев. Николаю Лазарю довелось исполнить роли Тузенбаха в «Трех сестрах», Незнамова в пьесе «Без вины виноватые», Протасова в «Живом трупе». Его игра отличается всегда глубиной и проникновенностью психологического рисунка образа. Исключительно одаренный во многих областях музыкального искусства Саша Латышев играл в тех же пьесах. И сейчас оба студента готовят новые

роли. Среди актеров состава драмколлектива этого года — Тая Шевчук (уже исполнявшая успешно одну из главных ролей в пьесе «Без вины виноватые»). Людмила Лукьяненко, Оксана Грец и совсем молодые энтузиасты — Д. Максимов, Е. Каширин, Ф. Воронцов и другие. Хотелось бы надеяться, что и будущие поколения студентов выдвинут из своей среды новые таланты.

Мы не имели бы права называться драмколлективом истфилфака, если бы забывали о Н. В. Гоголе. Нами были поставлены инсценировки повестей «Майская ночь», или «Утопленница», «Ночь перед Рождеством». Главные роли исполняли лучшие наши актеры: Юрий Бондаренко, Лидия Кравченко, Николай Приходько, Роман Дацюк, Ирина Степенко и другие. Были также подготовлены отрывки из комедии «Ревизор» и с успехом представлены перед многотысячной аудиторией на одной нежинской ярмарке.

Драмколлектив принимал также участие в научных студенческих конференциях, посвященных И. А. Бунину, А. И. Куприну, Александру Блоку, К. Симонову. В рекордно короткие сроки была подготовлена и показана инсценировка «Гранатового браслета» А. И. Куприна и отрывки из драмы А. А. Блока «Роза и крест», произведения, в сценическом отношении особенно сложного. Светлана Макаренко, Николай Лазарь, Александр Латышев и другие сумели донести до участников конференции идейно-художественную сущность образов. В драмколлективе всегда царил творческая атмосфера. Как художественный руководитель я никогда не пыталась навязывать молодым актерам каких-то определенных догм и норм. Каждый стремился сам продумать свою роль и донести смысл сценического образа до зрителя. Репетиций было очень много, немало кропотливой и нелегкой работы. Надо учесть, что все спектакли готовились без отрыва от учебного процесса. В драмколлективе было немало отличников, дипломников (Т. Заднепрная, И. Степенко, Л. Кравченко, Т. Марченко и др.), в основном артисты (как их стали называть на факультете) учились успешно, хотя, конечно были и всякие отступления. Но костяк коллектива был требователен, принципиален и не прощал лени и разгильдяйства.

Огромную поддержку нам всегда оказывали ректорат института и деканат факультета во главе с Г. В. Самойтенко. Вряд ли мы могли поставить все наши спектакли, если бы не их помощь, точно так же как и кафедры русской литературы.

На нашем факультете стали возникать и другие драматические коллективы — драматическая студия под руководством Г. А. Матюховой, в репертуаре которой произведения драматургов Западной Европы, и Украинская драматическая студия Т. В. Коршиковой и П. М. Кобернюка, успешно осуществивших целый ряд постановок известных классических украинских пьес. Между всеми коллективами всегда существует взаимообщение, иногда одни и те же студенты играли сразу в постановках разных коллективов (А. Приходько, Р. Дацюк, А. Латышев, С. Макаренко и другие).

Наш драмколлектив был награжден грамотой Малого театра СССР, участвовал в Областных смотрах самодеятельных театров и всегда завоевывал призовые места.

Проходят годы сменяются поколения. Те, кто играл на институтской сцене, несут в школу подлинную высокую культуру, способны воспитывать в своих учениках эстетическое чувство. И это потому, что в молодые студенческие годы их осенило волшебное крыло Мельпомены.

Церква і церковні діячі

ЭПИСТОЛЯРНОЕ НАСЛЕДИЕ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА, КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ ЕГО ЦЕРКОВНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Семнадцатый век — эпоха, насыщенная драматическими, но в то же время судьбоносными событиями в истории Украины, — дал целое созвездие общественно-политических, религиозных и культурных деятелей, от чьих решений и поступков зависело, по какому пути и с кем вместе пойдет наш народ.

Одной из таких выдающихся личностей был преосвященный архиепископ Черниговский и Новгород-Северский Лазарь (Баранович), трехсотлетие со дня смерти которого мы отмечали в сентябре 1993 года. На протяжении почти двадцати лет он являлся местоблюстителем Киевской митрополичьей кафедры, что по сути делало его главой Украинской Православной Церкви (далее — УПЦ), чья дальнейшая судьба и статус стали камнем преткновения между царской Россией и Украиной. С мнением архиепископа считались власть предержащие как на родине, так и в Москве. А в тяжелую и смутную эпоху политических козней и интриг так необходима была уважаемая всеми личность, которая «своевременно сказанным словом, своевременным вмешательством в запутанные украинские дела могла спасти одних от гибели материальной, защитить от меча турецкого, московского или польского, других спасти нравственно, удержав от перехода в унию» (1, с. 2). С этой нелегкой миссией справился именно Баранович, став посредником в решении политических и религиозных вопросов, возникавших во взаимоотношениях московских царей с украинскими гетманами. Неслучайно мнения большинства историкографов сходятся на том, что лейтмотивом всей политической деятельности архиепископа было примерение могущественной тогда России и обессиленной от междоусобных распрей Украины.

Так сложилось, что о Лазаре Барановиче мы больше знаем как о литераторе, с чьим именем «связано возникновение культурно-просветительской и литературной школы, открытие типографии, издание книг..., написание ярких художественных и публицистических произведений и т. п.» (2, с. 32). Но, обратившись к популярному энциклопедическому словарю начала нашего столетия, мы узнаем, что это «политический и литературный деятель южной России, «великий столп Церкви», сумевший снискать благосклонное отношение Москвы и в то же время посильно отстаивавший автономию малороссийского духовенства — против московской патриархии и административную свободу Малороссии — против московских воевод» (3).

Значит, кроме литературной деятельности была у архиепископа и церковно-политическая, о которой нам так мало известно. Не будем особо останавливаться на общеизвестных причинах, вследствие которых в советской науке упорно замалчивалась вообще или подавалась в одностороннем и крайне негативном освещении роль духовенства в той или иной сфере жизни нашего народа, а возьмем на себя смелость констатировать тот факт, что именно последний вид дея-

тельности в жизни преосвященного (бесспорно, что после служения Богу) и был основным, определяющим все остальные. Не умаляя ни в коей мере значения его литературных трудов, все же отметим, что были они своего рода манифестом религиозных и общественно-политических взглядов и убеждений одного из крупнейших иерархов УПЦ второй половины XVII века. Поэтому, как нам представляется более правильным, следует говорить не о Барановиче писателе, публицисте, а о преосвященном епископе (а впоследствии архиепископе) Черниговском и Новгород-Северском Лазаре. Это даст нам возможность более глубоко проанализировать все грани этой плодотворной личности.

Для того, чтобы у нас сформировалось собственное мнение о жизни и деятельности святителя, его взглядах, представлениях, убеждениях, жизненных правилах, наконец, о позиции занятой им во взаимоотношениях с Москвой, следует обратиться к документам, а в первую очередь к эпистолярным источникам. На наше счастье, существует довольно-таки обширная переписка Барановича, изданная отдельной книгой в 1865 году в типографии Ильинского монастыря города Чернигова исследователем жизни преосвященного протоиереем А. Страдомским (4).

Представляется излишним говорить о важности эпистолярного наследия при изучении жизни того или иного литературного или исторического деятеля. Отметим лишь, что все письма драгоценны для истории, а особенно драгоценны те из них, авторы которых находились в гуще политической жизни государства и которые сами оказывали непосредственное влияние на эту жизнь. Они позволяют воссоздать живую картину исследуемого исторического периода. Стоит нам только пересмотреть имена людей, к которым адресованы письма, чтобы убедиться в их громадной ценности. Сведи них цари Алексей Михайлович, Федор Алексеевич, Петр и Иоани, царевна Софья, гетьманы Юрий Хмельницкий, Брюховецкий, Многогрешный, Самко, Самойлович, Мазепа, патриархи Константинопольский Мефодий, Иерусалимский Досифей, Московские Иоаким и Иоасаф, митрополиты Киевские Иосиф Нелюбович-Тукальский и Варлаам, Ясинский, Симеон Ситнианович Петровский (Полоцкий), Иннокентий Гизель, Иоанникий Галатовский, Антоний Радивиловский и многие другие известные исторические и культурные деятели.

Некоторые из писем относятся к бурлящим событиям 1668 г. и последующему «усмирению» Украины. Многие из них касаются церковного управления. Другие дают возможность проследить историю просвещения. Для историка литературы небезынтересными окажутся письма, затрагивающие проблемы, связанные с литературным процессом на Украине II половины XVII в. По целому ряду причин переписка преосвященного Лазаря интересует и исследователей, занимающихся историческим и литературным краеведением города Нежина. Обозначим главнейшие из них. Во-первых, даже при поверхностном ознакомлении с письмами, составляющими сборник, можно, заметить, что определенное число их непосредственно адресовано «нежинским жителям» (4, с. 219—224). Во-вторых, если принять во внимание то обстоятельство, что Баранович на протяжении всего

своего многолетнего святительства являлся несменным администратором обширной Черниговской епархии, органической частью которой была Нежинская протопопия (или, по принятой в наше время терминологии, благочиние), то даже для непосвященного в тонкости церковного управления человека становится неопровержимым положение, согласно которому без участия владыки (прямого или через его уполномоченных, как было в случае с Черной радой 1663 г.) не могло иметь место сколь-нибудь значимое событие на Нежинщине. Ведь для каждого из нас, к великому счастью, уже не являются откровением слова исследователей дооктябрьского периода о том, что «духовенство жило одной жизнью со своими пасомыми и принимало видное участие в их общественных и политических делах» (5, с. 629), не говоря о сфере духовной; где оно многие годы оставалось вне конкуренции. В-третьих, находясь в гуще политических событий, преосвященный постоянно сносился с такими известными нашими земляками, как: претендент на гетманскую булаву, наказной гетман и нежинский полковник Василий Ничипорович Золотаренко; «малороссийский Никон» (названный так В. О. Эйнгорном за то значение, которое он приобрел в Украине), «великий господин преосвященный Мефодий, епископ Мстиславский и Оршанский, блюститель Митрополии Киевской» (6, с. 232, 292) — бывший нежинский протопоп Максим Филимонович; небезызвестная фигура на политической арене XVII ст., «послушник» владыки Мефодия, нежинский и иченский протопоп Симеон Адамович и многими другими, оставляя после себя заметный след в жизни названных особ. Кроме всего прочего, не следует упускать из внимания и то немаловажное обстоятельство, что Нежин в вышеобозначенный период был самым значительным по количеству жителей городом Левобережной Украины, а нежинский полк — самым населенным из всех полков, так как население его равнялось «шестой части всего населения Малороссии» (7, с. 108—110). Это, в свою очередь, делало его предметом пристального внимания со стороны владыки Лазаря как в отношении окормления нежинской пасты — его прямого долга и предмета постоянной заботы, так и, чего греха таить, в плане извлечения экономических доходов, идущих на содержание Черниговской кафедры. Архиепископ владел приличными местностями близ Нежина, что нередко вынуждало его вступать в тяжбы с местной казацкой верхушкой и магистратом, не очень-то желавшими расставаться со своими владениями. Это также нашло свое место в корреспонденции Барановича. Итак, мы видим, что история Нежина II-й половины XVII века прямо или косвенно связана с именем архиепископа Черниговского Лазаря, и говорить или писать об этом предмете не ознакомившись с эпистолярным наследием святителя практически невозможно.

О непреходящей ценности переписки Лазаря Барановича говорит и тот факт, что ни один мало-мальски уважающий себя историк или филолог XIX века, писавший об Украине обозначенного периода, не мог обойтись без этого источника и в обязательном порядке использовал его в своих трудах. Назовем самых известных. Это и В. О. Эйнгорн, написавший монументальный труд, освещающий церковно-политические отношения Украины и России во время царствования Алексея Михайловича (8), и К. В. Харлампович, избравший целью

своего исследования вопрос о культурном влиянии украинцев на русское общество в XVII—XVIII вв. (8), и С. А. Терновский, использовавший в своей работе в качестве документальных источников только «Письма пресвященного Лазаря Барановича» (9), и Л. Н. Майков, пишущий о Симеоне Полоцком (10), и другие ученые.

До 1917 года увидели свет несколько исследований, посвященных непосредственно фигуре Барановича. Первое место в этом ряду по праву принадлежит произведению профессора Харьковского университета Н. Ф. Сумцова — серьезной монографии о жизни и творчестве святителя, которая и поныне остается вне конкуренции. В ней комплексно рассматриваются все стороны деятельности архиепископа: церковно-политическая, литературная и культурная (1). Обширная биография Барановича, освещающая более роль владыки в жизни церкви и государства, чем в литературном процессе, принадлежит перу уже упоминавшегося выше как издателя «Писем пресвященного Лазаря» протоиерея Страдомского, законоучителя Мглинского уездного училища (11). Полезным оказался и фундаментальный труд пресвященного Филарета (Гумилевского), излагающий историю Черниговской епархии с древнейших времен до второй половины XIX века (12).

После долгого периода охлаждения интереса к творчеству и деятельности Барановича в настоящее время появился ряд интересных работ на эту тему. Так, вопросами, относящимися к литературной и культурно-просветительской деятельности святителя, занимается известный литературовед, доктор филологических наук, автор многих трудов по истории литературы и литературному краеведению, профессор Г. В. Самойленко. В своей монографии, посвященной изучению литературного процесса на Черниговщине, он отводит особое место всестороннему анализу творчества и деятельности представителей черниговской общественно-политической и литературной школы «с четко выраженными специфическими особенностями» (2, с. 31—32), у истоков которой стоял Лазарь Баранович. Отмечая значение литературного наследия последнего, давшего «возможность сформиться в литературе барокко», исследователь указывает и на то, что «значительную ценность представляет переписка Л. Барановича с различными религиозными и культурными деятелями, в которой он раскрывает свои общественно-политические и эстетические взгляды» (2, с. 42). Некоторые стороны общественно-политической и культурной деятельности архиепископа получили освещение в статьях, помещенных в сборнике, посвященном тысячелетию Черниговской епархии. Это работа О. М. Шевченко «Про правовий статус Чернігівської єпархії у другій половині XVII ст.», И. В. Вербы «Роль Лазаря Барановича в украинско-российских отношениях второй половины XVII в.», А. А. Адруг «Культурная деятельность Лазаря Барановича» и другие (13). О месте творчества Барановича в литературном наследии Украины пишет В. А. Шевчук, называя пресвященного «найвидатнішим поетом XVII століття» (14, с. 110). Роль святителя в жизни Церкви освещает пресвященный митрополит Антоний (Вакарлик) в исследовании, посвященном истории Черниговской епархии (14а).

В нашей работе постараемся на основании эпистолярного наследия архиепископа Лазаря проанализировать те общественно-политические процессы, которые происходили в Украине второй половины XVII века, и, самое главное, выяснить роль, сыгранную Барановичем в них. Следовательно, целью нашего исследования станет изучение церковно-политической деятельности святителя во всех ее проявлениях, построенное в основном на фактах, полученных из писем владыки. Кроме названного выше сборника, изданного А. Страдомсоким, мы воспользуемся и другими изданиями, содержащими в себе переписку Барановича. Прежде всего это «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», собранные и изданные археографического комиссиею» и «Архив Юго-Западной России», изданные в конце XIX века.

После 1654 года царская Россия всячески стремилась навязать Украине неравноправные государственно-политические договоры, посредством которых можно было бы сначала ограничить, а затем полностью ликвидировать украинскую государственность. А дабы обеспечить для этого идеологическую основу, удар был нанесен в первую очередь по важнейшему институту в этой сфере — Церкви. Методы совсем не новые, если вспомнить, какие шаги в этом направлении принимала Польша, подтолкнувшая лояльное ей высшее православное духовенство Правобережной Украины к Брестской унии 1596 года.

Обстоятельства содействовали московским планам. 13 апреля 1657 г. умирает активный защитник автономии УПЦ митрополит Сильвестр Коссов. Но беда не приходит одна. 27 июля того же года смерть постигает Богдана Хмельницкого, являвшегося оплотом украинской государственности. Независимость Украины может быть утрачена, если не принять энергичных мер по избранию гетмана и первосвященника.

История распорядилась таким образом, что в центре этих событий был поставлен Лазарь Баранович. Как руководитель одной из крупнейших епархий и как сторонник независимости Украинской Церкви (об этом мы можем судить по тому факту, что после избрания и наречения в архиерейское достоинство Баранович не спешит ехать в Москву для хиротонии, чтобы не связывать себя там какими-либо обязательствами, о чем непременно побеспокоился бы патриарх Никон, а отправляется в более опасное путешествие, в столицу Молдавии Яссы и там 8 марта 1657 г. с согласия молдавского господаря Георгия получает архипастьырский жезл из рук Сочавского митрополита Гедеона в присутствии епископов Анастасия Романского и Феодана Хушского (11, с. 95—97)), он становится по желанию Хмельницкого местоблюстителем овдовевшей митрополичьей кафедры.

На первых же порах в новом качестве епископ Лазарь начинает играть одну из ведущих ролей в общественно-политической жизни страны, проявляя практически все стороны своей многогранной личности.

С самого начала местоблюститель Киевского митрополичьего престола сталкивается с амбициями Московского патриарха относительно УПЦ. Баранович предпринимает ловкий дипломатический маневр. Дабы выиграть время, он объявил о мнимом желании украинского духовенства подчиниться Никону, а в действительности ничего

не сделал для практического его осуществления. Позиция, занятая преосвященным Лазарем, становится окончательно понятной для нас после прочтения его письма к епископу Львовскому Арсению Желиборскому, в котором высказывает опасение «не произошло бы вреда от того, что выборы отложены» (4, № 2, с. 6). А какой вред мог быть сильнее, с точки зрения Желиборского, по сравнению с подчинением Москве?

Процесс избрания митрополита тянулся долго. Баранович не выступал открыто ни за, ни против Москвы, что в конце концов дало возможность избрать на Киевскую кафедру епископа Луцкого Дионисия Балабана, человека вовсе не расположенного к России.

Незадолго до избрания нового митрополита, 17 октября 1657 г. Баранович в силу занимаемого поста вручил клейноды новоизбранному гетману Выговскому, благословив его на гетманство и «служение верою и правдою великому государю» (6, с. 103).

После перехода Выговского вместе с митрополитом Дионисием под власть Польши епископ Черниговский опять становится в 1660 г. местоблюстителем, выполняя указание князя А. Н. Трубецкого: «изыти на престол Киевской митрополии и блюсти до указа его царского величества» (6, с. 145). Но он не показал, по мнению московского правительства, должного усердия. И действительно, за время с октября 1659 по весну 1661 года Баранович только два раза вступал в непосредственные сношения с Москвою, но успел ополчить против себя малороссийский прчказ. В первый раз он просил жалованной грамоты на местности Черниговской епископии, во второй — не дожидаясь обещанного указа, поднял вопрос о том, какому патриарху должна подчиняться УПЦ. Первое прошение было немедленно исполнено, но при данной епископу грамоте сочли небесполезным приложить напоминание чтобы он «великому государю добра хотел и во всем его повеленье исполнял» (15).

Во втором случае дело обстояло много сложнее. Задержим на нем наше внимание. На раде 1659 г. в Переяславе, где не присутствовало ни одного иерарха Украинской Церкви, под давлением Москвы была принята печально известная восьмая статья. Она гласила: «А митрополиту Киевскому, также и другим духовным Малые России быть под благословением святейшого патриарха Московского и всея Великия и Малыя и Белья России, а в права духовных святейший патриарх не будет вступать» (16, т. IV, № 115, с. 264). Высшее украинское духовенство во главе с местоблюстителем Лазарем очутилось в тупиковой ситуации. Казалось бы, выхода нет и придется примириться с мыслью о необходимости быть в непосредственной зависимости от Москвы. Но выдавший виды дипломат Баранович не впал в уныние и не опустил руки. Его мысль постоянно работала в заданном направлении. В конце концов он нашел выход из создавшегося положения. Но выход не путем прямого конфликта с царской Россией, что, как учит история, могло привести к плачевным последствиям для Украины, а путем весьма замысловатой дипломатической игры. Епископ Лазарь, заручившись голосами Иннокентия Гизеля и «всего духовенства» посылает на первый взгляд безобидную челобитную царю о том, чтобы немедленно был избран Киевский митро-

полит и немедленно же получил благословение от Московского или Константинопольского патриарха, смотря по тому, как укажет Алексей Михайлович. Но чем объяснить такую открытую нетерпеливость украинской стороны? Ответ окажется простым, если проанализировать ситуацию, сложившуюся в Русской Православной Церкви, что блестяще и проделал Баранович. По его скрупулезному расчету московское правительство было бы вынуждено отказаться от восьмого пункта переяславских статей и разрешить новому митрополиту принять благословение от патриарха Цареградского, так как Никон уже второй год *de facto* не считался патриархом.

Поднятие столь щекотливого вопроса без царского указа, показывало явное нежелание епископа Черниговского и Новгород-Северского «исполнять во всем повеление великого государя», как было ему указано незадолго до того, на наш взгляд, в конечном итоге и определило решение московского правительства об освобождении Барановича от обязанностей местоблюстителя. Тем более, что он, как показал дело с челобитной, осмелился не считать вопроса о подчинении УПЦ Московской патриархии окончательно решенным и даже пытался воспротивиться создававшемуся положению.

Как нам представляется более правильным, решающим условием, вследствие которого «Баранович не удовлетворил московские желания», явилось то, что он «был слишком связан с Украиной» (18, с. 195).

России нужен был человек, на которого можно было бы во всем положиться, который доставлял бы верные сведения о деятельности казацкой старшины, руководил бы этой деятельностью сообразно с планами московского правительства и старался бы направлять гетьмана на «путь истинный». По той причине, что Баранович «не сумел внушить к себе доверие московского правительства» (19), решено было передать местоблюстительство успевшему уже оказать России большие услуги в деле возвращения Украины под власть царя после перехода Выговского на сторону Польши нежинскому протопопу Максиму Филимоновичу с наречением и хиротонией его во епископа Мстиславского и Оршанского с именем Мефодий.

После смерти Дионисия Балабана по настоятельным просьбам киевского духовенства во главе с Иннокентием Гизелем наказной гетман Яким Самко пишет Барановичу письмо с приглашением на раду, где был бы избран и местоблюститель, которым по мнению гетмана мог стать только преосвященный Лазарь. Но Баранович не так-то прост, чтобы сломя голову броситься в пучину политической борьбы, не рассчитав ее последствия на много шагов вперед. Сильное дипломатическое чутье и здравый практический расчет и на этот раз помогает дальновидному архиерею выйти сухим из воды. Он прекрасно понимал, что Мефодий еще долго будет пользоваться влиянием и предчувствовал, что дни Самка сочтены. В ответном письме к наказному гетману владыка Лазарь тактично отказывается от местоблюстительства, мотивируя это невозможностью тратить на нужды митрополии незначительные средства Черниговской епископии и, самое главное, насущной необходимостью для Украинской Православной Церкви — избрания митрополита, а не местоблюстителя. Он рекомендо-

вал приступить непосредственно к выборам первосвященника (4, № 7 с. 11).

В эти «лукавые дни» (4, № 7, с. 8) Баранович держался в стороне от дел политических, хотя и поддерживал отношения с некоторыми деятелями в этой области, являвшихся «государевыми изменниками» (4, № 3, с. 6—7). Поэтому-то на приглашение прибыть на раду в Нежин он ответил отказом. В письме, благодаря за приглашение, епископ указывал на то, что его дело только «Господа Бога молити, аби совет благ и мирен в справах войска его царского величества (Запорожского) подад» и высказывал искреннее пожелание, чтобы «благородный князь Данило Стефанович Великогагин отдал клейноты» Самку, — «згодне обранному гетману» (4, № 4, с. 8). Но, несмотря на отказ лично посетить раду, преосвященный Лазарь посылает туда своих уполномоченных игуменов максаковского Иеремию Ширкевича и макошинского Виктора Бублицевича, которые согласно инструкций своего патрона должны были на соборе «звонить в колокол» (4, № 6, с. 10), то есть свидетельствовать против Мефодия, что говорит о подлинных чаяниях Барановича.

Целый ряд писем касается личной аудиенции Черниговского епископа у Алексея Михайловича. Еще в начале 60-х годов он имел намерение совершить путешествие в Москву, о чем узнаем из письма к царю от 19 декабря 1664 г., в котором владыка пишет, что «желал бы лично благодарить его за оказанные милости и поднести свои церковные проповеди, но по нездоровью не может этого сделать» (16, т. V, с. 228). Удобный случай представился осенью 1666 г., когда Лазаря Барановича пригласили в Москву для участия в соборе по делу патриарха Никона.

12 октября епископ Черниговский и Новгород-Северский прибыл в столицу России в сопровождении огромной свиты, состоявшей из 63 человек.

Среди них были два игумена (Пафнутий макошинский и Иларион), два протопопа (черниговский Петр Васильев с сыном Иваном и новгород-северский Елисей Константинов), казначей Амвросий Быковский, архимандрит Михаил Лежайский, уставщик иеромонах Венедикт, четыре диакона (Лука, Паисий, Гавриил, Никодим), три монаха (Иосиф, Климентий, Афанасий). Кроме духовенства архиерея сопровождал почти весь штат его дома. Вся его певческая капелла с регентом Симеоном, конюший Яков, иконописец Григорий, даже четыре повара с кухмистером во главе (очевидно владыка был невысокого мнения о московской кухне). Для размещения Лазаря Барановича и его свиты понадобилось 8 домов и отдельная изба для повара. Для отопления этих хором отпускалось 40 возов дров ежемесячно, но хватало только на 2 недели. Одного питья потребовалось ежемесячно: 9 кружек вина двойного, 2 ведра ренского, меду вишневого — 3 ведра, 28 в. вина простого, 216 в. пива и 166 — меду (8, с. 196—197). С такою пышностью, на 60 лошадях «нищий и убогий» (4, № 102, с. 229) (как он любил себя частенько величать) епископ Черниговский прибыл в Москву.

Баранович приехал не с пустыми руками. Он привез для поднесения царю посвященное ему произведение «Меч духовный», которое вручил Алексею Михайловичу во время личной аудиенции. Но

умудренный жизненным опытом старец не ограничился этим шагом. Он, по всей видимости, дарит по экземпляру своей книги многим, влиятельным лицам, приближенным к царской особе, чем, несомненно, приобретает расположение у вышеназванных особ, так как для каждого из них было весьма приятно и почетно внимание столь известного ученого автора. Предположение делается на основании утверждения самого Барановича, который в письме к игумену михайловскому Феодосию Сафоновичу сообщает о том, что его «труд, в дар отданный, везде благодарно принят» (4 № 25, с. 31).

Главный вопрос, для решения которого и был созван Большой Московский собор 1666—1667 гг., заключался в деле опального патриарха Никона. В деятельности собора принимали участие так называемые вселенские патриархи Александрийский Паисий и Антиохийский Макарий, представители высшего российского духовенства (12 митрополитов и 3 епископа) и, как бы мы сейчас сказали, формальный и неформальный лидеры УПЦ Мефодий Филимонович и Лазарь Баранович.

Весьма интересной представляется позиция, занятая последним по отношению к обвиняемому. Несмотря на явное желание царя найти поддержку в лице украинских святителей и лично в лице епископа Лазаря, Черниговский архиерей ни слова не сказал против опального патриарха. Чем же это можно объяснить? На наш взгляд, объяснение следует искать в самих жизненных правилах владыки Лазаря. Все отношения с политическими деятелями, каковым, несомненно, являлся и опальный первосвятитель, он строил не на основании личной дружбы или неприязни, как это делали некоторые другие архиереи, например, епископ Мефодий, затанувший злобу на патриарха за наложение анафемы на митрополита Сарского и Подонского Питирима по причине неканонической архиерейской хиротонии Мефодия в область чужого патриарха и «нападавший на Никона как дикий зверь» (8, с. 197), а руководствовался тем, какую позицию занимала обозначенная личность по отношению к самостоятельности Украинской Православной Церкви и привилегиям его епархии в частности. Этим-то и мотивируется столь резкая перемена отношения к Никону. Еще во время первого своего местоблюстительства Баранович опасался вступать в сношения с патриархом Московским, которые могли бы привести к ограничению независимости УПЦ. Так, в одном из писем он акцентирует на этом внимание своих собратьев-архиереев (4, № 2, с. 6). Но когда после 1658 года Никон подвергся опале и не мог уже высказывать пожелания, «чтобы митрополит Киевский как возлюбленный его «въ Дусе сын, воздавал ему должную любовь и принимал от него благословение» (6, с. 231), когда «святейший патриарх и великий государь» сделался даже усердным защитником независимой Киевской митрополии, тогда епископ Лазарь, хотя и сознавая вину Никона («Бывшего патриарха низложило собственное его упорство; он добровольно отказался от престола: всенародно, в виду клира и народа, сложил с себя патриаршеские отличия; ...но смирение бы все победило» (4, № 39, с. 45) — заключал Баранович позднее), все же лично сочувствовал ему, высоко ценя его сан и достоинства. Это наглядно иллюстрирует письмо к И. Ги-

зелю, описывающее события на церковном форуме 1666—67 гг. в Москве: «Зрелище было изумительное для глаз и ужасное для уха. Я страдал от ударов, нес ужасы и упал духом, когда погасло великое светило. Исчисляющий количество звезд и всех их называющий именами, Тот утвердил и сию звезду на небе церковном, — пусть бы она и светила долго еще; старость — честна, пусть бы была и многолетна» (4, № 39, с. 46). Хотя у Барановича и был повод поквитаться с Никоном за личную обиду, потому что опальный патриарх прямо объявил его еретиком, критикуя труд «Мечь духовный», который по убеждению святейшего был «непотребен, везде приводжено римских учителей речи и ереси в ней во многих местах явны» (8, с. 198), епископ Лазарь возносится над личным меркантилизмом, ставя общецерковные интересы выше собственных.

Отличительной особенностью характера Лазаря Барановича была постоянная жажда деятельности. И на соборе он не остался пассивным наблюдателем. Епископом явился в Москву как деятельный член УПЦ и стремился в решениях форума найти ответы на существующие церковно-бытовые вопросы. В послании к митрополиту Газскому Паисию Лигариду он замечает: «В законах Юстиниана читал я о пленных супругах, что надобно ожидать возвращения пять лет... Следует ли соблюдать это в Церкви?» (4, № 9, с. 16). Этот вопрос владыка предложил вынести на обсуждение, о чем свидетельствует письмо к Софоновичу, в котором Баранович не без обиды резюмирует, что в решениях собора «о взятых в плен даже не затрагивали прямо вопроса, — а непременно нужно было бы иметь об этом достоверное сведение» (4, № 25, с. 32).

Не позабыл епископ Черниговский и Новгород-Северский и о интересах своей кафедры. Когда обстоятельства стали благоприятными для подания челобитных, Баранович счел благовременным хлопотать о подтверждении за ним всех его маестностей и о пожаловании новых взамен отнятых Брюховецким. Следует отметить, что решение на челобитие возникло в его планах только после тщательного анализа московской атмосферы. А она во многом благоприятствовала святителю. Сам Алексей Михайлович оказывал покровительство и особое благоволение к нему. Из Украины в подтверждение царского мнения Петр Васильевич Шереметьев сообщал самые лестные отзывы о Барановиче. Мало того, не ограничиваясь утверждением, что «верен де государю конечно епископ» киевский воевода пытается заверить монарха, что вместо предполагаемого московского митрополита «лучше чтоб Лазарю Барановичу быти в Киеве на епископстве» (16, т. 6, № 50, с. 148).

Даже заядлейший противник высшего украинского духовенства, гетман Иван Брюховецкий пишет к владыке Лазарю в Москву «любезные послания» (4, № 35, с. 41), о чем мы узнаем из корреспонденции преосвященного: «не моглемся натешити з полного любви и ласки листу благородия твоего» (4, № 36, с. 42).

Все это вместе взятое содействовало тому, что 13 сентября 1667 г. была дана жалованная грамота на маестности, по которой за «нищим и убогим» Барановичем подтверждалось владение 12 селами, 26 деревнями, 4 слободками, тремя озерами с рыбными ловля-

ми, множеством мельниц и всякого рода угожьями (12, ч. III, с. 131). Кроме этого вместо имений, захваченных гетманом, домовитый архиерей получил от царя три новые деревни, по поводу чего не преминул уколоть Брюховецкого сообщением, что «вместо тих деревень, котории благородие твое держит, (государь) даде три села: Ивот, Шатрищи и Чернацкую слободу и млинок на Свержи чулатовский и перевоз...» (4, № 35, с. 41—42).

В этой связи представляется бесполезным отметить неправомочность вывода В. О. Эйнгорна, считающего, что для награждения Барановича «две деревни были отняты у нежинского магистрата» (6, с. 404). Если мы заглянем в документы, заключающие в себе жалобу нежинцев, то увидим четкое указание на то, что там фигурируют совсем другие населенные пункты: «преосвященный архиепископ Черниговский Лазарь Баранович великую нам отнимке дву селец горесть учинил, Плоское и Кукшина... (16, т. VIII, с. 43).

Умело использовав ситуацию, сложившуюся на Украине после Андрусовского премирия от 13 января 1667 г., по условиям которого Киев оставался за Москвой всего лишь на два года, епископ Лазарь подвел московское правительство к решению о возведении его кафедры в ранг архиепископии, что по его утверждению, подготавливало почву для перенесения административного центра из польского Киева в русский Чернигов. Об этом он открыто говорил на Глуховской раде в марте 1669 г. В описании этого события для царя князь Ромодановский констатирует, что «архиепискуп говорил, чтоб учинить митрополию в Чернигове: Чернигов старее Переяслава» (16, т. IX, № 20, с. 921). Но, подсказывая и принимая от России это возвышение, Баранович отнюдь не желал мыслить себя входящим в состав Московского патриархата. Наоборот, он убеждал всех и и вся в том, что «соласно древним греческим и славянским актам в Чернигове был архиепископ, уполномоченный патриархом Константинопольским» (4, № 66, с. 85). В действительности же с этими «древними актами», касающимися Черниговской епархии, мог познакомить московское правительство только сам владыка Лазарь, хотя он позднее и оправдывался перед митрополитом Иосифом Тукальским, что дескать, он «новоприбавленого титула не искал в Москве: дело выстряпали древние метрики, в которых значится, «что уже несколько лет была архиепископия Черниговская, древняя» (4, № 65, с. 82). Это сущая правда, так как в грамоте патриархов Паисия Александрийского, Макария Антиохийского и Иоасафа Московского, утверждающей данное возведение от 1667 г. сентября 8 отмечалось, что «архиепископия Черниговская бе древле за державы князей российских» (9, № II с. 9).

Кроме архиепископства, как знак особого расположения монарха и патриархов, Баранович был удостоен похвальной грамоты и права служить в саккосе — почести, принадлежавшей в то время патриархам и не всем даже митрополитам (общей же архиерейской принадлежностью саккос сделался при Петре I). Невзирая на такую «милость» со стороны Москвы святитель Черниговский при всяком удобном случае дает понять, что ни его епархия, ни он лично в прямой зависимости от патриарха Московского не находятся. В этом плане очень характерен инцидент, происшедший на том же соборе и описанный преосвященным Макарием (Булгаковым).

21 декабря, в день св. Петра митрополита, перед началом богослужения в Успенском соборе, патриархи Паисий и Макарий распорядились, чтобы никто из русских архиереев не носил на своей митре креста. Вот этому-то распоряжению воспротивились епископы Лазарь и Мсфодий, заявившие, что они имеют эту привилегию от Константиннопольского патриарха, в чьей непосредственной юрисдикции они пребывают (17, с. 753).

Кульминационным этапом политической карьеры архиепископа Лазаря стали события, происходившие после конфликта 1668 года, когда взгляды воюющих сторон были устремлены непосредственно на него, ставшего умиротворителем Запорожского войска и России. Ради мира и покоя на родной земле Баранович писал послания к гетману Брюховецкому, в которых рекомендовал помириться с царем: «Простит, чаю, все великий государь, даст вольности и т. п.» (16, т. VII, № 24, с. 52). Из переписки архиепископа явствует, что он жаждет скорейшего прекращения братоубийственной войны. Так, в письме к черниговскому наместнику Гавриилу Олешковичу, написанному в Петров пост 1668 года, он восклицает: «Свирепствует ли Марс, или пал уже? О, когда бы он пал и война в смерть ему обратилась. Нам всячески должно рать о мире: да дарует его Господь, ими же весть судьбами» (4, № 40, с. 47), а в том же послании к гетману задает риторический вопрос и тут же отвечает на него: «Ная польза крови христианской? се трус велик, якоже кораблю Украинскому кровавыми покрыватися волнами. Толцыте, и отверзется вам, обеща Христос. А нам духовным подобает со ученики возопити: Господи, спаси нас, погибаем...» (16, т. VII, № 24, с. 52). Письма владыки Лазаря проникнуты чувством тревоги. Беспокойство Барановича небеспочвенно, так как Левобережной Украине грозило полное подчинение Москве со всеми «прелестями» воеводского управления, с неограниченной властью патриарха и многим другим. Наконец, Черниговщине грозило полное разорение войсками Ромодановского.

Чувства патриотизма и национального достоинства заставили святителя стать «ангелом мира и спасения» (11, с. 49) для Отечества. Не теряя времени, он приступил к ликвидации последствий конфликтов путем склонения наказного гетмана Демьяна Многогрешного на мир с Россией при условии сохранения прежних вольностей. Преосвященный Лазарь пишет гетману: «Под обороною монарха российска при даню волности, кто бы был сокрушил и сломил оружие войска запорожского?» (4, № 46, с. 57). Предложение это было по сути дела на руку Многогрешному, потому что другого приемлемого выхода из сложившейся ситуации для него не существовало. Вдумаемся, что могла сделать обескровленная междуусобными распрями, раздираемая на части, почти лежащая в руине Украина против могущественной централизованной российской монархии?!

Но, подчинившись Москве, желательно было удержать за собою status quo своего служебного положения и выторговать у царя определенные льготы для влиятельной казацкой старшины, что в значительной степени удалось благодаря дипломатической ловкости и изворотливости Барановича. Алексей Михайлович принимает предложение влиятельного архипастыря и 9 ноября 1668 г. шлет архиепис-

копу Черниговскому благодарственную грамоту, в которой «богомольца своего жалует, милостиво похваляет за его к великому государю доброхотение а к заблудшим овцам обращение и под высокую царского величества руку в покорность приведение» (16, т. VII, № 38, с. 106). Но гетман, как полагают некоторые историки, и без совета Барановича, стал настаивать на сохранении прежних вольностей, данных еще при Б. Хмельницком, и выводе воевод с ратными людьми из украинских городов. (16, т. VII, № 30 (1), с. 64). В противном случае он грозил, что пойдет на союз с татарами.

Преосвященный Лазарь использует все свои литературные и гомилетические способности, дабы убедить царя не медлить. С некой долей патетизма он убеждает монарха: «Не отврати раб Твоих тощ, да не от отчаяния сопрягутся неверному ярму бусурманскому... Сей их нарочитый глагол: аще милосердия не получим у царя православного и на вольностях, Хмельницкому данных не поставит нас, чтоб воеводы из городов сведены были по нужде царю злочестивому предадемся от сего отчаяния» (16, т. VII, № 46, с. 131). Как литератор, посвященный во все тонкости схоластической риторики, Баранович свои послания на высочайшее имя наполняет множеством истати и некстати цитированных текстов, не скупится не лезть убеждая Алексея Михайловича, что если он выполнит просьбы казаков и восстановит таким образом мир в Украине, то будет не только Алексеем — человеком Божиим, но, по слову Спасителя, и сыном Божиим, как миротворец, а сами требования сообщает в нескольких словах, как бы между прочим, в скобках. Будучи в то же время и искущенным политиком, прекрасно разбирающимся в психологии, святитель хорошо понимал, что «его царское Величество... жлет належного себе поклону, а готов есть волности дать» (4, № 49, с. 60).

Особенно усердно хлопотал Л. Баранович перед царем за долю Киева, который по условиям Андрусовского договора должен был отойти к Польше. Он настойчиво убеждал Алексея Михайловича в том, что: «Киев отчина твоя, достояние твое, аще приидет во власть ляхов: гонение будет велико на православие, Киев гнездо православия тебе достойно принаделжит» (4, № 51, с. 61). На первый взгляд в этих словах кроется желание полного подчинения Украины Москве. Но это лишь надводная часть айсберга, а настоящие чаяния святителя скрыты от нас в толще документальных источников. Рассмотрев некоторые из них, видим, что как раз в это время, как Баранович «наспинался» за Киев — достояние московского государя, он требовал вывода из Украины царских войск и обнаруживал к России чувства далеко не дружжелюбные. А в конце 1668 года нежинский протопоп Симеон Аламович «слышал своими ушми» от архиепископа такие речи: «наобно нам того, чтоб у нас в Малой России и нога московская не постояла; а будет великий государь не выведет своих ратных людей из городов, хотя гетман и сам пропадает, да и царство московское погубит яко огонь и подлежащую вещь спалит и сам изгаснет» (16, т. VIII, № 5, с. 10—11). Такую же мысль преосвященный высказывает и в одном из своих писем: «Самопал — это онь, который и сам гибнет и поле палит» (4, № 44, с. 53).

В виду вышесказанного представляется не совсем основательным обвинение архиепископа Лазаря в промосковской ориентации и, мало того, в непосредственном руководстве несуществующей на самом деле московской партией, «що здавна звилася собі кубло на Чернігівщині», выдвигаемое Д. И. Дорошенко (20). Возможно Баранович в определенной степени и заискивал перед Москвой. Но на то сложились свои причины. Архиепископ Черниговский пытался получить юридическое обоснование своему положению, так как управление церковными делами на Левобережье и в самом Киеве вновь перешло в его руки: то он сопровождал своими рекомендациями ходатайства монастырей о милостыне, то просил царя о разрешении поставить в черниговские елецкие архимандриты Иоаникия Галытовского (хотя само посвящение уже произвел (4, № 56, 57, 61, 64, 67)). Но основная причина столь противоречивого поведения Барановича, на наш взгляд, кроется в том, что руководствуясь своею политической дальновзоркостью он был убежден, что наружной покорностью легче будет отстоять независимость, чем открытым сопротивлением (4, № 49, с. 60).

Были в жизни архиепископа Лазаря и такие случаи, когда личные мотивы, как может показаться на первый взгляд, брали верх над общегосударственными интересами. Так, в 1689 году новоизбранный митрополит Киевский Гедеон (князь Святополк-Четвертинский) вздумал отнять у Барановича приставку «архи», еще ранее глубоко оскорбившую митрополита Иосифа Тукальского и теперь мешавшую полному подчинению Киевской кафедре всех епископов. Владыка Лазарь не заставил себя долго ждать. 30 марта 1688 года он отправил к царям Петру и Иоанну всеподданнейшую челобитную: «да буду со всею епархией моею прямо под благословением святейшего патриарха Московского наравне и прочими великороссийскими архиереями, и пусть преемники мои поставляются в Москве, а не в Киеве» (4, № 176, с. 229). О том же просил архиепископ 7 марта 1688 г. и патриарха Иоакима (Савелова) (9, с. 246—250). Что же случилось? Почему один из активнейших защитников независимости УПЦ сам действовал на руку Москве? Из письма к монархам узнаем, что «...преосвященный митрополит (Гедеон) обиду великую старости моей нанес: прежде всего отнял у меня архиепископское имя велел называть меня только епископом, тогда как это название дал мне отец ваш, потом отнял три протопопии, назвал меня пастушком и похитителем некоторых приходоу, ему будто бы принадлежавших» (4, № 146, с. 229). Действительно митрополит обошелся не по-братски со старейшим иерархом Украинской Церкви. И если учесть то огромное уважение со стороны коллег, которым пользовался преосвященный Лазарь (например, Иннокентий Гизель, покусившийся на Елецкий монастырь в Чернигове и бивший челом царю об его присоединении в владения Печерской обители, все же делал оговорку, что «ныне владеет им отец архиепископ Лазарь Баранович и от него архимандрит не хочет тех пределов отнимать до смерти его для любви» (16, т. VIII, № 43, с. 148)), то неудивительна обида престарелого человека. Но, на наш взгляд, определяющую роль сыграло то обстоятельство, что митрополит Гедеон признал свою зависимость от Московского патриарха и отдал фактически Украинскую Православную Цер-

ковь в руки Москвы. Ведь, «будучи три раза местоблюстителем и не смотря на всю преданность Москве, архиепископ Черниговский не согласился принять благословения от Московского патриарха» (18, с. 198). Поэтому, поставленный перед свершившимся фактом, владыка Лазарь из двух зол выбрал наименьшее и решил, что будет удобнее подчиняться не двум одновременно, а одному господину.

В Москве к челобитной отнеслись весьма благосклонно. 10 апреля состоялся царский и боярский приговор, согласно которого Черниговская архиепископия была изъята из ведения Киевского митрополита и подчинена непосредственно патриарху Московскому с правом именоваться первой между всеми русскими архиепископиями (9, № 70, с. 250—257). Московские желания о прочном присоединении к себе УПЦ, а затем и всей Украины мало-помалу сбывались. А о их силе говорит то, что даже придумали новое прошение на ектениях: «О еже престолу Киевскому соединитися с Богопоставленным престолом Московским, и княжению Малороссийскому совокупитися с Богохранимым Великороссийским царством» (21, с. 198), возгласившееся в церквах по всем городам и весям России.

Будучи одним из крупнейших землевладельцев Левобережной Украины, Баранович постоянно заботился о сохранении и приумножении своих местностей. Множество документов рассказывают о страсти архиерея к собиранию земель. Показательной является тяжба нежинского писаря Филиппа Васютинского с преосвященным Лазарем из-за села Шатрищи. Несмотря на то, что три раза следовал царский указ об отдаче села его законному владельцу Васютинскому, в конце концов влиятельный владыка одержал полную победу. Строго памятуя евангельское правило, что «не хлебом единым жив человек», архипастырь все-таки убежден, что «при этом надобно позаботиться и о хлебе, и о том, что к хлебу нужно» (4, № 40 с. 47). Как администратор он дает подробнейшие рекомендации своим заместителям о ведении хозяйства: «На озере засыпайте плотину... Выберите пшеницу, и чтобы было теплее, куколя бросьте в печь, а пшеницу — в закрор» (4, № 6, с. 10). Относительно крестьян святитель советует: «Овец так должно стричь, чтоб не затронуть за живое, и чтобы шерсть опять росла. Что следует, то надобно и взять, а больше неизвольте, потому что несносно» (4, № 11 с. 17). Не случайно около 5000 беглых крестьян из России нашли свой второй дом в имениях Барановича (16, т. IX, № 178, с. 934). Значительную статью в доходах Черниговской кафедры представляли заводы по изготовлению поташа и смольчуги, тем более, что «нищий и убогий» архиепископ выпросил у Алексея Михайловича и у Федора Алексеевича право на беспощинную продажу этого продукта в российских городах (16, т. VIII, № 17, с. 58—59).

Уважали в Москве сугубо церковные права преосвященного Лазаря над подведомственным ему духовенством. Московское правительство не считало себя в праве наказывать провинившихся украинских монахов и отсылало их для наказания к Барановичу. Например, одним из нежинских иноков обокрал церковь в Брянске. Будучи пойман, он был отправлен к архиепископу Черниговскому, к которому была послана «государева грамота» с рекомендацией наказать виновного (6, с. 876).

Энергично отстаивая интересы крупной казацкой старшины, украинского шляхетства, святитель не очень-то симпатизировал радovým запорожцам, называя их попросту разбойниками (в письме к Ситниановичу говорит: «живу среди таких людей, из которых один выпросил себе рай» (4, № 43, с. 42) и даже бешеными собаками (4, № 55, с. 64), хотя при этом утверждая, что собаки, необходимы против волка (татар) (4, № 44, с. 53).

Если отношение к полякам у Барановича было довольно-таки терпимым, несмотря на то, что в открытые сношения с польским правительством он не вступал и даже явился активным участником обороны Новгорода-Северского от осады Яна Казимира в 1664 г. (когда было получено известие о приближении королевского войска, епископ не остался в своих покоях, находящихся за городом, в Спасском монастыре, а перебрался за городские стены, чтобы своей готовностью выносить невзгоды осадного положения утвердить жителей. Руководимые Барановичем новгородцы, терпеливо выдержали осаду и, таким образом, содействовали неудачному исходу польской кампании. Поэтому преосвященный Лазарь имел полное право сообщить царю: «тщанием моего недостойнства прекратились дни тые» (16, т. V, № 86, с. 196), то о каких-либо контактах с турками и татарами он даже и слышать не желал («Под бусурманскою рукою стонет Греция и по настоящее время, и самих патриархов вешают; о невольная вольность! И для чего под такое ярмо класть шею?» (4, № 56, с. 66), призывая казаков, соединившись с Россией, разгромить «неверных» («Войска у его царского величества много; когда бы присоединился к ним союз самопальный, то упали бы (орды) в ту яму, которую для христиан копают (4, № 44, с. 53) и, не скупясь на выразительные тропы, остерегал запорожцев от необдуманных шагов («Не бывайте сопряженны ко иному игу с неверными; кое общение свету ко тьме, кая часть верному с неверным? Не уведали или не дознали того Войско Запорожское, что бусурмане враги ему» (16 т. VII, № 24, с. 52). Не стесняется влапыка и в выражениях, характеризующих, на его взгляд, сущность неверных: «Татарин волк, христианин овца Христова; татарин пес, уже не одиножды увеланный: час того увеланного пса обесити, дай Боже, на том, чем он христиан вяжет, Татарин пес почьси о христианах» (16, т. VII, № 24, с. 53). Этот отрывок довольно ясно показывает видение Барановичем украинских взаимоотношений с Портой. Поэтому неслучайно идея объединения славянских народов для совместной борьбы с татарскими и турецкими ордами, как отмечает профессор Г. В. Самойленко, прошла красной нитью через все творчество святителя. (2, с. 40).

Только на основании письма Барановича мы с уверенностью можем утверждать, что у него была родная сестра служившая игуменкой черниговского девичьего монастыря св. Параскевы (4, № 31, с. 38—39).

В сборнике «Письма преосвященного Лазаря Барановича» находим окружные грамоты архиепископа нежинским жителям. Их напечатано пять экземпляров (4, № 138, 139, 141—143, с. 219—224). Все они так или иначе касаются греческой колонии в Нежине. В первой Баранович препосылает свое архиепископское благословение на строительство в городе греческой церкви «во имя святых архангелов

Михаила и Гавриила» по причине того, что «греческие люди в месте Нежине найдующыся не розумеючи русского набожества, и яко неведомый языка нашего, не могут нашим священником выразно исповедати грехы своя» (4, № 138, с. 219), Грамота датирована 11 марта 1680 года. А из следующей, от 18 сентября того же года, мы узнаем, что «храм Божий во имя святого архистратига Михаила» (4, № 139, с. 220) уже сооружен. Так, эпистолярное наследие святителя помогает нашим краеведам определить с полной уверенностью время постройки данной церкви. Здесь же мы находим имя первого священника, литургисавшегося в ней. Его звали отец Христофор Димитриев.

Резюмируя выше сказанное, отметим, что эпистолярные источники имеют существенное значение в изучении жизни и деятельности общественного и литературного деятеля, каковым, несомненно, является и Лазарь Баранович.

Анализируя переписку, мы глубже познали личность архиепископа Лазаря. Перед нашим взором предстала не застывшая в камне статичная фигура, а живой энергичный и жизнелюбивый человек, которому не чужды чувства и эмоции. Святитель был настолько многогранной и творческой личностью, что дать однозначную оценку его деятельности практически невозможно. Одни исследователи называют его «честолюбивым и скупым человеком, небезразлично относившимся к почестям и подаркам» (9, с. 77), другие — «хитрым и дволичным от природы» (21, с. 173), третьи — «проникнутым житейским опытом и добродушием» (1, с. 1), четвертые — «чоловіком в життю розумним, позволяющим собі говорити, скільки для його було безпечно, уміючим і мовчати...» (22), иные — «возвышенным нравственно в эпоху не только всеобщей экономической, но и духовной руины в Украине» (6, с. 967). Несмотря на такое многоголосие в суждениях для внимательно читающих переписку преосвященного Лазаря очевидным остается то, что он был действительно выдающейся личностью, обладавшей многими природными дарованиями, высокими добродетелями и мудростью, сделавшими Барановича предметом удивления и поклонения для соотечественников и даже иностранцев, давших ему возможность на протяжении многолетнего служения Церкви непосредственным образом постоянно влиять на общественно-политическую, литературную и культурную жизнь Украины второй половины XVII столетия. «Заслуги архиепископа для Черниговской паствы незабвенны и память его должна быть для нее священна» (11, с. 94). — утверждает историк XIX в. Как бы хотелось, чтобы эти слова оставались актуальными и в наше время! И чтобы в 300-летнюю годовщину светлой кончины святителя мы должным образом почтили его память — память человека, неустанно боровшегося всю жизнь за независимость нашей Церкви и Родины, за их духовное и экономическое процветание.

Письма окунули нас в водоворот событий, активным участником которых был владыка. Мы стали свидетелями принятия судьбоносных решений для Украины, увидели Барановича в различных ситуациях, требовавших от него острого политического чутья и дальновидности. Но самое главное, на наш взгляд, заключается в том, что именно эпистолярное наследие преосвященного архиепископа Черниговского и Новгород-Северского Лазаря Барановича позволило нам

приблизиться к воссозданию картины реальной украинской жизни второй половины XVII века с ее движущими силами, катаклизмами и противоречиями, возникающими как во взаимоотношениях между государствами, так и отдельными людьми, и многим другим, что в конечном счете определяло менталитет нашего народа.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сумцов Н. Ф. К истории южнорусской литературы семнадцатого столетия. Выпуск I. Лазарь Баранович. — Харьков, 1885.
2. Самойленко Г. В. Страницы литературной жизни Черниговщины XII—XVIII веков. — Нежин, 1992.
3. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. XVII. — 33 полумом. — СПб., 1896. — с. 250.
4. Письма преосвященного Лазаря Барановича. С примечаниями. Издание второе. — Чернигов, 1865.
5. Левицкий. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI—XVII вв. //Киевская старина. — 1884. — № 8. — с. 629
6. Эйнгори В. О. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899.
7. Владимирский — Буданов М. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. //Киевская старина. — 1888. — № 7. — с. 108—110.
8. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Назань, 1914.
9. Терновский С. А. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху. — К., 1872.
- 9а. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденное при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе. — К., 1872. — Ч. 1. — т. V. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриарху (1620—1694 гг.).
10. Майков Л. Н Симеон Полоцкий. //Очерки из истории русской литературы XVII и XVIII столетий. — СПб., 1889.
11. Страдомский А., противей, Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский и Новгород-Северский. //ЖМНП. — СПб., 1852. — ч. 75.
12. Историко-статистическое описание Черниговеной епархии. Кн. I. — Чернигов, 1873.
13. 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції. — Чернігів, 1992.
14. Шевчук В. О. Дорога в тисячу років: Роздуми, статті, есе. — К.: Рад. письменник, 1990. — с. 110.
- 14а. Антоній, архієпископ Чернігівський. Нариси з історії Чернігівської єпархії. //Київська старовина. — 1992. — № 3.
15. Лилесев М. И. Описание рукописей, хранящихся в библиотеке Черниговской духовной семинарии. — СПб., 1880. — с. 94.

16. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. В 15-ти т.

17. Макарий, митрополит. История Русской Церкви. — т. XII — СПб., 1886. — с. 562.

18. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: У 2 т. — Т. 2. — К.: Либідь, 1993.

19. Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. — Кн. VI. — Т. XI—XII. — История России с древнейших времен. — М.: Мысль, 1991. — с. 101.

20. Дорошенко Д. І. Нарис історії України в 2-х томах. — Том II. — К.: Глобус, 1992.

21. Огієнко І. І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви. У 2 т.: 1—2. — К.: Україна, 1993.

22. Костомаров М. І. Історія України в життєписях визначніших діячів. — Львів, 1918. — с. 382.

СТЕФАН ЯВОРСЬКИЙ У НІЖИНІ

Як відомо, добре знаний у Європі визначний діяч вітчизняної духовної культури кінця XVII — першої половини XVIII ст. поет, філософ і публіцист Стефан (Симеон) Яворський народився у 1658 році у місті Яворові на Львівщині. Після Андрусівського перемир'я 1667 року, коли Західна Україна опинилася під владою Польщі, сім'я Яворських, як і багато інших православних сімей, не бажаючи залишатися і боячись переслідування за москвофільство, переселилася за Дніпро. Яворські перебралися в село Красилівку Козелецького повіту Чернігівської губернії. З Красилівки Симеон подався вчитися у Києво-Могилянський колегіум, де опановував філософію, піїтику, богослов'я, граматику; слухав лекції знаменитих філософів і богословів: Лазаря Барановича, Іоасафа Кроковського та ін. Та найбільший вплив на життя і подальшу долю Симеона Яворського мав Варлаам Ясинський, у 1669—1673 ректор Києво-Могилянського колегіуму, а згодом — київський митрополит. Саме йому Симеон присвятив ряд панегіриків (1). За рекомендацією Варлаама Ясинського він їде здобувати освіту у Львів, Познань, Вільно і повертається до Києва з дипломом магістра філософії і вільних мистецтв.

Симеон витримує іспит перед професорами Києво-Могилянського колегіуму, читаючи їм власні вірші латиною, польською та українською мовами, за що одержує високу оцінку і звання «Лавроносного поета». У цей час він пише панегірик «Луна голосу, що волає в пустелі» на честь гетьмана Івана Мазепи (2). Взаємини Симеона і гетьмана — особлива і, в той же час, драматична сторінка нашої історії, досі, на жаль, не досліджена. Схоже, що Іван Мазепа пильно стежив за духовним зростанням молодого богослова і підтримував його морально і матеріально. Згодом в одній із своїх проповідей Яворський скаже: «...Повернувшись з науки з польських сторін такими від вельможності вашої, добродія мого я збагачений благодіяннями, що який і єсьм, що маю, що можу, все — від вельможності вашої, аки моєму джерелу, моєму сонцю, моєму небу приписую» (3).

Сам Варлаам Ясинський стриже молодого вченого в монахи і дає йому ім'я Стефан. назначає його префектом Києво-Могилянського колегіуму та ігуменом Свято-Никольського Пустинного монастиря, кілька разів відправляє з відповідальними місіями у Батурин, на зустріч із Іваном Мазепою (4). Зберігся лист, у якому Стефан Яворський та ігумен Кирилівського монастиря Інокентій Монастирський вітають гетьмана з перемогою над турками під Казикерменом (5). Лист у Батурин відправлений з Ніжина 29 серпня 1695 року*. Його, очевидно, написав сам С. Яворський, а І. Монастирський тільки підписав (6).

*У Літописі Самійла Величка лист датується 1635 роком. Це помилка, бо в цей час С. Яворський ще й не народився. Як свідчить «Історія русів», бій І. Мазепи під Казикерменом відбувся у 1695 році (Історія русів. — К., 1991. — С. 247—248).

У 1698 році С. Яворський виголосив у Троїцькій церкві м. Батурина проповідь на честь одруження племінника Івана Мазепи, стольника і ніжинського полковника Івана Обідовського (7). Це знаменитий твір релігійної літератури, відомий під назвою «Виноград Христовий» — єдина пам'ятка «малоросійського» проповідництва Стефана. Твір написаний на замовлення Івана Мазепи і пронизаний почуттями глибокої поваги автора до гетьмана. Фрагмент твору «Глянь, як в Русії міцно святую віру знають» набув широкої популярності у XVII ст. як панегірик (3). Відомі й інші твори С. Яворський на честь Івана Мазепи (9). Чи думав тоді Стетан, що незабаром йому доведеться проклинати гетьмана від імені церкви і «отечества»?

На початку 1700 року С. Яворський поїхав у справах Київської митрополії до Москви, де з блискучою проповіддю виступив на похоронах знатного боярина і сподвижника Петра I О. С. Штерна. Його проповідь сподобалася цареві і після вмовляння С. Яворський був посвячений у сан митрополита рязанського і муромського, а згодом, після смерті патріарха Адріана, став екзархом і блюстителем Всеросійського патріаршого престолу.

У Москві він розгортає широку і кипучу діяльність. Бороться із розкольніцтвом, пише і видає книгу «Знамення пришествія антихриста і кончини віку» (1703) і сприяє виходу антирозкольніцьких видань у Києві та інших містах. Пожвавлює проповідницьку роботу: виступає як теоретик проповідництва (пише книгу «Риторична рука», вийшла у 1878 році), складає низку проповідей: на взяття фортеці Шліссельбург, на Новий 1705-ий рік, на закладання першого каменю Петербурзької хортеці, на честь в'їзду Петра I у Москву після перемоги під Полтавою, на взяття Виборга та інші, які славлять царя і його діяння. Інтенсивно займається церковно-адміністративною діяльністю: збирає пожертвування на війну з шведами, викликає до Москви Дмитрія Туптала і Філофея Лещинського і висвячує їх у митрополити, проводить собори, управляє єпархіями, розсилає в церкви букварі з тлумаченням Заповідей Божих і церковних таїнств. Вражає розмах його науково-організаційної роботи: реорганізовує на взірць Київсько-Могилянського колегіуму Московську академію, виконує обов'язки її протектора і дбає про її ректорів, префектів, викладачів, аналізує конспекти академічних лекцій, бере участь у публічних виступах та академічних екзаменах, клопоче перед Петром I про нужди і господарські справи академії. Активізує книговидавничу діяльність: редагує слов'янський текст Біблії і звіряє його з грецьким, наглядає за роботою московської друкарні, рецензує, редагує і видає ряд книг духовного змісту, зокрема праці Дмитрія Туптала, видає букварі і навчальні посібники, пише до них передмови. Ім'я Стефана Яворського стає популярним у Європі. Саме до нього як до головного представника духовної освіти в Росії звернувся знаменитий Лейбніц (приблизно у 1712 р.) з пропозицією скласти лексикон мови християн-іноrodців і перекласти для них Заповіді Божі, молитви, катехізиси та ін. (10).

Ще з перших років перебування у Москві С. Яворського все більше і більше займає думка про будівництво храму в честь Благівіщення пресвятої Богородиці на своїй батьківщині — Україні. I

це його бажання стати меценатом храму з одного боку було зумовлене гарячою любов'ю до України і розлукою з рідним краєм, яку він переносив важко і болісно, з іншого — хворобами, які весь час підточували його здоров'я, а також розбіжностями у поглядах з Петром I на місце церкви в системі Реформи, яка переростає у Реформацію і зазіхає на свободу релігійної свідомості. Саме із цих суперечностей виростає згодом «Камінь Віри». С. Яворського — полемічний твір, написаний гнівними випадками проти протестантів, який так і не буде надрукований за життя митрополита. А поки що Стефан все більше і більше нарікає на свою долю і починає будівництво храму в Ніжині, де його брат Павло протопопом і може контролювати хід будови. У книзі І. Чернова (11) вміщено листи і записки митрополита до свого брата — від перших письмових вказівок закупити місце для будови храму в центрі Ніжина і до останніх, у яких тремтливою рукою С. Яворського введено передсмертні розпорядження стосовно монастиря і бібліотеки. Це документи, сповнені незвичного, хвилюючого почуття і уболівання за долю його архітектурної похресниці і їх не можна читати сьогодні спокійно.

Митрополит укладає угоду з відомим російським зодчим Григорієм Устиновим, який за 7.000 російських карбованців зобов'язався спорудити храм. До побудови приступили у 1702 році і завершили у 1716. Кожен, хто сьогодні проходить вулицею Гоголя, де її перетинає вулиця Стефана Яворського, не може не замилуватися могутнім об'ємом соборного храму Благівіщенського монастиря. Це барокова споруда, яка в загальних формах наслідує українську національну традицію будівель суворої симетричної побудови, а, також, має вигляд квадрата з округленими кутами і близька до російських споруд, того ж собору Донського монастиря у Москві. П'ять бань ніжинського храму теж розташовані за московським зразком — одна центральна і чотири бані по кутах будови (12). Усередині храму й досі вражає синтез живопису (хоч розписи кілька разів поновлювалися) і архітектури пілонів. Вівтарна частина була оздоблена живописом, який належить до найкращих зразків староукраїнського наддніпрянського монументального мистецтва (13). Крім релігійних сюжетів на теми страстей Христових, Страшного суду, Ветхого Завіту, Апокаліпсису, велетенських соборів, семи таїнств, композицію прикрашали портрети князя Володимира, Петра I, Олексія I, Стефана Яворського, Дмитрія Туптала та ін. Сіро-сині живописні композиції посилюють звучання архітектурних форм. Живопис сьогодні ледве простежується. Рука часу безпощадно стирає зі стін темпераментні народні типажі, експресивні зображення пейзажів, веж.

Тоді ж, 22 липня 1712 року, храм освятили. На торжество приїхали сам Стефан Яворський, митрополит київський Іоасаф Кроковський, архієпископ чернігівський Антоній Стаховський, єпископ переяславський Кирило Шумлянський, архімандрити, ігумени, інше духовенство, багато мирян. Духовенство найменувало нову церкву Богородичним Назаретом і вирішило створити при ній чоловічий монастир. А щоб забезпечити нову обитель засобами для існування, Стефан Яворський підпорядкував їй Ветхоріздвяний Георгіївський монастир, розташований в урочищі Ветхе, з усіма його маєтностями (14).

Згодом призначив архімандрита нової обителі — ним став намісник Києво-Печерської лаври Модест Ільницький.

Зведений храм С. Яворський присвятив перемозі Петра I над шведами, про що свідчить записка до брата Павла: «Віднині хай буде пам'ятник у Ніжинському монастирі про перемогу, Богом даровану Всеросійському самодержцю Петру Великому над шведським королем Карлом XII під Полтавою у 1709 році» (15). Хіба ж не іронія долі: другою за величиною фігурою у битві під Полтавою після Карла XII був Іван Мазепа, той самий гетьман, якому С. Яворський присвячував свої панегірики і який теж будував «пам'ятні собори у Ніжині» (16). Оскільки п'ятибанних храмів у Ніжині було лише три — Миколаївський собор, зведений козаками Ніжинського полку у 1658 році, коли Мазепі, було лише 18 років і коли він проживав у Європі, і Успенська церква (1762), споруджена вже після смерті гетьмана, то найімовірніше, що Іван Мазепа причетний до будівництва саме третього храму — Благовіщенського собору. Прямих доказів цієї гіпотези нам знайти не вдалося (російська монархічна, історична література, як і українська радянська в основному паплюжили діяльність гетьмана, документи про нього свідомо знищувалися і замовчувалися, інші ж — розпорошені в архівах і газетних сховищах).

Зразу ж, після поразки Карла XII і Мазепи під Полтавою і рязанини, вчиненої з наказу Петра I Меншиковим у Батурині, відбулося театралізоване видовище на ринку у Глухові, де повісили на шибениці манекен гетьмана, згинув на колесі комендант Батуринського замку Чечель і вмер під тортурами командир гарматної обслуги гетьманської столиці Кенігсен. Тоді ж російському самодержцю прийшло в голову відновити середньовічний московський обряд, досі не відомий на Україні — анафему. У Глухові, у Свято-Троїцькій церкві, в присутності царя, його дружини і всієї козацької старшини, що залишилася під московською владою, гетьмана проклинав новгород-сіверський протопоп Афанасій Заруцький. А в Москві, в Успенському соборі, таку ж відправу в присутності царевича Олексія і всього царського двору здійснив Стефан Яворський. Він звернувся до присутніх з проповіддю «Трость, вітром гойдана», оголосив Івану Мазепі анафему і прочитав вірші про зраду гетьмана (17). Ця двоїстість С. Яворського стосовно Мазепи викликала відповідний резонанс у літературі (18).

У центрі Ніжина, неподалік від Благовіщенського собору, знаходився будинок улюбленця Мазепи, колишнього писаря Ніжинського полку, а згодом генерального осавула Дмитрія Максимовича, який разом з гетьманом перейшов на бік шведів. Згідно з Грамотою Петра I Благовіщенському монастирю і будинок Максимовича, і всі його села, хутори, поля, млини були передані у власність Ніжинської обителі (19), а його самого, як і інших «зрадників» — генерального старшину Василя Чуйковського, полковників Дмитрія Зеленського, Юрія Кожуховського, які після поразки під Полтавою повернулися до царя з повинною — відправили на заслання (20).

Права Благовіщенського монастиря підтверджує Грамота Стефана Яворського, написана у 1717 тому, на рік раніше, ніж Грамота Петра I. Це — визначний документ графічного мистецтва початку

XVIII ст. (21). Вона написана чорним чорнилом, вигадливим, пишномовним канцелярським почерком-скорописом — на двох листках білого тонкого пергаменту розміром 59x147 сантиметрів. Сюжетно-тематичною оздобою документа служать 27 ілюстрацій гербів, розміщених у віньетку з рослин, стилізованих квітів і листків. Ці герби — відмітна символічна ознака губернії (в тому числі й Чернігівської), які входили тоді до складу Росії. Посеред них — офіційна емблема Російської держави — двоголий орел, увінчаний трьома коронами зі скипетром, гербом Москви і фігурою Георгія Побідоносця, який уражає дракона. Грамота скріплена особистим підписом всеросійського екзарха, виведеним кінновар'ю. На срібних і золотих шнурочках до грамоти прикріплено двосторонню печатку із червоного воску, на якій зображено Успенську Богоматір. Щоб печатка не зламалася, вона вміщена у кустодію. Таке пишне оформлення грамоти, її орнаменти і державна емблематика особливо впливають на емоції читача, поглиблюючи і підкреслюючи характерність змісту цього документа.

У тексті грамоти, після просторих міркувань про таланти, якими Бог обдаровує людей і потребу їх примножувати, Стефан Яворський перелічує усі свої прибутки, золоті і срібні коштовності та інші дорожочинності, які йому дісталися від доходів єпархії, то від подань осіб царського дому і особливо Петра I, то від внесків простих мирян і це багатство він передає у власність Благовіщенського монастиря. Далі у грамоті перераховуються усі прерогативи, якими наділяється Модест Ільницький і всі наступні архімандрити ніжинської обителі, особливості єпископського богослужіння і облачення. Його підвищена увага до Ніжинського монастиря зумовлена тим, що він хоче виділити його серед інших і надати йому особливого статусу.

Саме в цей час взаємини між Петром I і Стефаном Яворським гіршають. Цар обурюється на екзарха за його надмірну увагу до царевича Олексія (промова С. Яворського в Успенському соборі 1712 року, в якій він порівнює закордонне життя царевича із життям Олексія чоловіка божого). Із-за справи московських єретиків, з якої у 1713 році С. Яворський зробив прецедент і, на думку Петра I, перевищив владу. Святому владіці наказують перебраться з Москви на постійне помешкання до Петербурга, підозрюють його у причетності до втечі царевича за кордон. Загострюються стосунки між С. Яворським і улюбленцем царя Феофаном Прокоповичем. Розбивається надія екзарха стати патріархом. Він усе частіше скаржиться Петру I на стан здоров'я і просить дозволити йому повернутися на Україну, та йому відмовляють. І хоча в 1721 році С. Яворського номінально обирають Президентом Синоду, фактично його усувають від керівництва церковними справами, тепер тут першу скрипку грає Феофан Прокопович. У цей час митрополита підозрюють у державній зраді і взаєминах з ворогами Петра I, викликають на допити, змушують писати всякі пояснення.

Опинившись в опалі, важко хворий, С. Яворський все більш духовні і матеріальні капіталовкладення вкладає в Благовіщенський монастир. Він надсилає сюди гроші й різноманітні церковні реквізити: хрести із святими мощами, золоті і срібні посудини, алмазні панатгі, ризниці з дорогими речами, настоятельські облачення, жезли, ріпиди, полиції, Євангелія і т. д. У жовтні 1721 року екзарх над-

силає у дар Благовіщенському монастирю свою бібліотеку, до якої додає елегію, пронизану сумними мотивами і передчуттям смерті. Цей твір увійшов в історію літератури під назвою «Стефана Яворського митрополита рязанського та муромського слізне з книгами прощання». В елегії яскраво виразився смуток людини, яка стоїть на краю могили і звертає свій останній погляд до найулюбленішого співбесідника — книги, які протягом життя були її найвірнішими друзями. Вона справила велике враження на читачів XVIII ст., їй присвячено ряд досліджень (22). З латини на українську її переклав Микола Зеров:

В путь вирушайте, книжки, що часто гортав я і пестив,
В путь, моє саяво ідїть! Втіхо й окрасо моя!
Іншим, щасливішим душам поживою будьте одинні,
Інші блаженні серця нектаром вашим поїть!
Горе мені: мої очі розлучаться з вами навіки
Та й не спроможуться вже душу мою наситити.
Ви бо єдині були мені нектаром, медом поживним;
З вами на світі, книжки, солодко жити було (23).

У першій чверті XVIII ст. бібліотека Стефана Яворського за кількістю книг займала шосте місце в Росії, поступаючись приватним книгозбірням Голіцина, Петра І, Брюса, Феофана Прокоповича та інших. Книгозбірна екзарха нараховувала 609 найменувань. Сюди входили книги з церковної історії (Євсевій Памфіл, Бароній, Дмитрій Ростовський), твори про життя святих і сказання про чудеса (Петро Скарга, Афанасій Кальнофійський), збірники релігійної поезії (Югана Квіткович, Лазар Баранович, Іоани Максимович), книги з філософії і логіки (Арістотель, Сенека, Боецій), світська класична література (Гомер, Софокл), трактати з історії, юриспруденції, географії, філології, медицини. Власні твори С. Яворського, словники, енциклопедії, рукописи. Передаючи бібліотеку в Ніжинський монастир, С. Яворський особливо стурбований тим, щоб книги його не залишилися без нагляду. У зв'язку з цим він пише особливий «Тестамент» (24), у якому по пунктах викладає, як треба зберігати книги від сирості, вогню, молі, крадіжок і т. д. За кілька днів до смерті екзарх вручає ктиторові Благовіщенського монастиря Дмитрію Володковському 3300 карбованців і передсмертний заповіт, у якому хворою, тремтливою рукою викладає останні розпорядження стосовно обителі взагалі і бібліотеки зокрема. Нарешті, у духівниці доручає Синоду особливо піклуватися ніжинським храмом і звертається до Петра І з проханням: «Слізно молю, хай благоволять Його Величність високою своєю монаршою рукою закріпити, щоб монастир завше перебував у непорушній цілості і не прийшов би після моєї смерті якимось чином у нужденність і розорення, також даровані мною всякі гроші і книги та інше після кончини моєї не були відняті» (25).

С. Яворський помер 24 листопада 1722 року на своїй рязанській садибі у Москві, на Луб'янці. Похорон відклали до повернення з персидського походу Петра І і 20 грудня 1722 року тіло екзарха перевезли до Переяслава-Рязанського і тут його похоронили в Успенській соборній церкві, хоча згодом, у зв'язку з ремонтом храму, гробницю перенесли в Михайлівський собор.

Що стосується Синоду, то він зразу ж виявив тенденцію не рахуватися з духівницею С. Яворського і вилучив з Благовіщенського монастиря і гроші, передані Дмитру Володковському, а незабаром і книги. З ініціативи Ф. Прокоповича 10 вересня 1731 року Синод прийняв ухвалу про передачу бібліотеки покійного екзарха Харківському колегіуму. 5 січня 1732 року білгородський архідиякон Феодосій Янковський (Харків тоді входив до Білгородської єпархії) склав каталог книг, які забирав до Харкова. Із 609 найменувань тепер залишилося тільки 533. Як стверджує С. Маслов, частина книг осіла у Москві і до Ніжина не потрапила, 10 видань привласнив племінник С. Яворського, професор Московської духовної академії Сильвестр Шумський, 9 — повернули у Києво-Печерську лавру (звідси вони потрапили до екзарха), решту — приховав тодішній архімандрит Благовіщенського монастиря Сава Шпаковський і яка їх доля — невідомо (26). А. Хойнацький у своїй книзі подає список книг, рукописів і богословських методичних посібників (24 назви), які залишилися в Ніжині (27). Жодної з них виявити не вдалося. Взагалі, збереження і описання залишків розгубленої бібліотеки — важлива літературознавча проблема, про це ще писав академік О. Білецький (28). Кілька років тому у газеті «Советская культура» з'явилася стаття В. Мазаманянц про те, що працівники відділу рідкісних книг Харківської наукової бібліотеки ім. В. Короленка розшукали 243 книги із бібліотеки С. Яворського (29).

Доля Благовіщенського монастиря також склалася драматично. З 1750 по 1797 роки його кілька разів руйнували пожежі, а в 1786 році монастирські ліси, угіддя, сади і млини були секвестровані. Втім, ніжинська обитель таки пережила свій ренесанс — 1803—1823 роки, коли настоятелем тут був визначний діяч болгарської та української культури, випускник Києво-Могилянської академії архімандрит-Віктор Черняєв. Він цілком відбудував храм після нищівної пожежі 1797 року, вкрив Благовіщенський собор жерстю, розписав стіни, виготовив унікальний іконостас, збудував монастирські келії і теплу Петропавлівську церкву, підняв з руїн Ветхоріздвяний монастир, витративши на це майже всі заощадження із свого багатого купецького роду. «Стефан збудував монастир, а Віктор заново відбудував його», — казали ніжинці (30). Однак, із-за судової тяганини з мешканцями довколишніх сіл, котрі посягали на монастирське добро, Синод виніс йому догану, а згодом усунув з посади настоятеля і відправив простим ченцем у Суздальський монастир (31).

Особливої руйнації зазнав Благовіщенський монастир у післяреволюційні роки: тоді у майстерні перетворили теплу Петропавлівську церкву, у підсобні приміщення — монастирські келії, порозбивали дзвони, знищили дивовижний іконостас, зруйнували кутову вежу з годинником. Під час цього варварства зникли оригінал Грамоти Стефана Яворського, низка унікальних ікон, залишки подарованої екзархом бібліотеки, його листи і записки, особисті речі і подарунки (32). Сьогодні Благовіщенський монастир — визначна пам'ятка духовної культури і архітектури — вкрай занедбаний і потребує негайної реставрації.

Література

1. Максимович М. Книжная старина южно-русская //Киевлянин. — 1850. — № 3. — С. 138—136.
2. Іван Мазепа: Художньо-документальна книжка — К., 1992. — С. 101—102.
3. Терновський Ф. Стефан Яворський: Біографічний очерк //Труды Киев. дух. акад. — 1864. — Январь. — С. 57—58.
4. Величко Самійло. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 495.
5. Там же. — С. 483—484.
6. Там же.
7. Ундольский В. Неизвестное сочинение Стефана Яворского // Москвитянин. — 1842. — № 3. — С. 105—109.
8. Іван Мазепа. — С. 102.
9. Науменко В. Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы //Киев старина. — 1885. — Т. XIII. — Сентябрь. — С. 172—175.
10. Хижняк З. Києво-Могилянська академія. — К., 1988. — С. 207.
11. Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородичным Назаретом. — М., 1815. — С. 60—86.
12. Цапенко М. Мурована архітектура //Іст. укр. мист.: У 6-ти т. — К., 1968 — Т. 3. — С. 78—79.
13. Жолтовский П. Монументальный живопис на Україні XVII—XVIII ст. — К., 1988. — С. 47.
14. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. — Нежин, 1906. — С. 56.
15. Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря. — С. 14.
16. Андрусак М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч: Маланюк Є. Ясновельможний пан Мазепа — тло і постать. — К., 1991. — С. 30.
17. Яворский Стефан. Слово пред проклятием Мазепы //Труды Киев. дух. акад. — 1865. — № 12. — С. 498—512.
18. Науменко В. Стефан Яворский в двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы. — С. 172—175.
19. Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря — С. 48.
20. Лазаревский А. Описание старої Малороссии: Материалы для истории заселения, земледельчества и управления Полк Нежинский. — К. 1893. — Т. 2 — С. 28—29.
21. Маслов С. Грамота Стефана Яворского Нежинскому Благовещенскому монастырю 1717 г. — К., 1914. — С. 9.
22. Зленко П. Українські приватні бібліотеки //Укр. книга. — 1937 — ПІ. — С. 80.
23. Зенов Микола. Твори: В 2-х т. — К., 1990. — Т. I. — С. 385—387.
24. Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. — К. 1914. — С. 42.

25. Там же. — С. 40—46.
26. Там же. — С. 44.
27. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. — С. 32—36.
28. Білецький Олександр. Збір. праць: У 5-ти т. — К., 1965. — Т. 1. — С. 426—427.
29. Мазаманьянц В. Свет вы мой. книги //Сов. культура. — 1984. — 28 авг.
30. Хойнацкий А. Очерк истории Нежинского Благовещенского монастыря. — С. 24.
31. — Там же. — С. 24—31.
32. Астаф'єва Марія, Астаф'єв Олександр. Розвінчана релігія, або про що говорять ніжинські руїни //Вітчизна. — 1991. — № 1. — С. 193.

УАПЦ В НІЖИНІ

УАПЦ — це абревіатура Української автокефальної православної церкви. Автокефальна — це значить самостійна, незалежна. В часи застою Радянська енциклопедія історії України так характеризувала цю церкву: «УАПЦ була тісно зв'язана з контрреволюційною націоналістичною організацією — «Спілкою визволення України», виступала за відрив України від Росії, вела боротьбу проти радянських законів, чинила опір усім заходам Радянського уряду, тощо. Остаточно втративши вплив серед віруючих, ця церква 1930 самоліквідувалась». Враховуючи, що ніякої «Спілки визволення України» не було, а була лише вигадка ДПУ подібно до московських показових процесів «троцькистсько-бухаринських ізвергов», то можна уявити, яку «антирадянську політику» проводила ця церква. Історія УАПЦ увібрала в себе складність та суперечливість історичного процесу на Україні 20—30 років.

УАПЦ відновила свою діяльність 1 січня 1919 року; коли влада від маріонеточної гетьманщини перейшла в руки Директорії Народження автокефальної церкви в Ніжині проходили в досить складних обставинах.

На початку 20-х років у Ніжині була створена єпархія на чолі з єпископом УАПЦ. Він носив назву єпископ Ніжинський і Борзнянський. З перших днів почалась боротьба за душі «вірних» між автокефальниками і екзархістами — прихильниками патріарха Тихона. Екзархісти називали прихильників УАПЦ «еретиками» і «самосвятами», автокефалісти своїх суперників «царствцями» і «чорносотенцями». Кількість прихильників УАПЦ зростала досить повільно. Так, в Ніжині з її церков тільки дві (холодна церква Благовіщенського монастиря і Спасо-Преображенська церква) належали автокефалістам, співвідношення парафіян було 8389 до 205. Справа в тому, що в недалекому минулому в Ніжині досить міцною була чорносотенська пропаганда. В 1914 році в Ніжині на 52 тисячі населення припадало 4 тисячі членів «Союзу руського народу», на чолі якого був сам міський голова, професор історико-філологічного інституту І. Лілеєв. Вони, напевно, добре пам'ятали, з яким презирством ставились реакціонери до спроб деякої частини духовенства проводити богослужіння на українській мові. Ще в 1914 році реакційна газета «Киевлянин» писала: «Когда «украинцы» заговорили об евангелии на украинском языке, они сами себе подписали смертный приговор. И, если они пойдут этой дорогой, то мазепинское движение получит неожиданную и быструю развязку». І ось яка сцена розігралась 28 серпня 1921 року, коли автокефалісти намагались придбати собі Пантелеймоно-Василівську церкву в Ніжині. Наведемо уривок з доповіді священика УАПЦ Т. Свярца в Ніжинську автокефальну раду: «Зібравшись сьогодні до Василівської церкви на божу службу на українській мові, знайшли церкву зачиненою і на вивантаї гуот народу, по більшості, баб, котрі кричали галасували про що — невідомо. Коли з'явився на службу обраний нами пан отець то з'ясувалось, що його не год пускають до відправи Божої служби. Ключі від церкви були у пана отця Доброгаєва, що виголосчував із лавки промову до парафіян. Коли звернувся до нього з проханням відпустити ключі, зазначивши

Йому, що церква українізована, від котрої він тримає ключі і що статут затверджений радою, є розпорядження, щоб церква була передана членам парафії і що він не має права тримати у себе ключі, він сказав, що нам ключі не віддасть і, простягнувши руки, передав ключі гурту баб».

Прихильники УАПЦ не залишилися в боргу щодо акзархівців. Звертаючись до віруючих. Ніжинська автокефальна рада так характеризувала прихильників патріарха Тихона: «Поміж тихонівцями є полковники, поміщики, імените купецтво, чорносотенці двоглавці, а тому вони мають гроші, мають змогу знайти адвоката, знають, як і куди звернутись, а тому вони мають велику силу. Поміж українцями існує виключно робітничий елемент, який своїми руками здобув волю народу, а тому вони не мають грошей».

Щодо полковників і поміщиків, то автокефальники явно перебільшували. Ось дані щодо соціального складу віруючих по Ніжину за 1928 рік. Усього віруючих 3521 і з них робітників 599, селян 1768, непманів — 163, решта пенсіонери і домогосподарки. А щодо грошей, то автокефальники напевно, мали рацію. Так, Ніжинський єпископ УАПЦ Микола Ширай одержував від Ніжинської церковної ради лише 30 карбованців, порівняємо, ніжинський робітник в період НЕПУ одержував зарплату в сумі 55 крб. Автокефальний єпископ навіть не мав архієрейської рясї щоб брати участь у храмових святах. Справа закінчилась тим, що Микола Ширай збіг у жовтні 1924 р. у м. Носівка, де ціни були значно нижчі, ніж у Ніжині. У пояснювальній записці церковній раді збіднілий єпископ писав: «Служити священником на храмових святах не згоджуюсь, бо це принижує гідність єпископа нашої церкви, а служити єпископом не маю єпископського одягу». Резиденцією Ніжинського автокефального єпископа стала Носівка. І зразу на стіл голови Ніжинського окривконному лягло повідомлення від Носівського РВК такого змісту: «В районі, як і раніше, мешкає єпископ, коли збивається значна кількість попів і монахів, але виступів проти Радянської влади не помічається».

Поступово прихильники УАПЦ набивали популярність, особливо, серед селян. Цьому сприяло те, що в 20-х роках вони визнавали радянські свята. Свято 1 Травня було визнано святом праці, свободи та братерства. Крім того, прихильники УАПЦ тримали тісний зв'язок з організаціями «Просвіти». Майже на кожному з'їзді автокефального духовенства Ніжинщини були присутні представники «Просвіти» околиць Ніжина: Овдіївки, Шекеро-Гринівки, Мигалівки. Ось яку характеристику дала Ніжинська автокефальна церковна рада мешканцю с. Хороше Озеро Борзнянського району Качану Т. М., який був працівником «Просвіти»: «Качан багато працював на «Просвіту» місцевого населення, влаштовуючи бесіди на наукову, а головним чином торкався історії Українського народу і його письменства, а за час відродження Української автокефальної церкви — то і історії церкви».

Взагалі Качан на громадянській ниві, на ниві відродження й освіти свого рідного українського народу працював і працює досить широко і настільки вистачало сили й знання».

Але найбільшим ворогом автокефалістів в 20 роки були не екзархисти, а войовнича атеїстична пропаганда, які всіляко підтримувались владою. У місцевій газеті «Нове село» друкували потворні обличчя бандита, куркуля, і ...попа. Під потворними обличчями напис: «Ось кого не треба вибирати до ради». Газета закликала селян не святкувати релігійні свята: «Залишились звички старого рабства, — писала газета, — ще не зовсім вияснилось в головах одвіку забитих страхом, забобонами, темрявою. Тим то й тримається старий звичай справляти церковні свята. Бити лобом перед панами небесними ще не відвикли». А щоб не били лобом перед «панами небесними», проголошувались лозунги типу і «В бій проти богів і єдиним пролетарським фронтом проти цих шкурників!»

Забувши про тактовне ставлення до віруючих, ніжинська влада гарячково шукала різних приводів для цькування релігійних громад. Ось уривок з доповіді за 1926 рік Ніжинського окрадмінвідділу про становище в церкві Благовіщенського монастиря, де правили службу автокефальники: «Зазначена церква, будучи в центрі головної вулиці — проти скверу, в якому проводяться народні гуляння влітку, і часто буває в той якраз час — відкривається вікно, і хор співає на всю площу центральної вулиці міста, де грудуються робітники, селяни, червоноармійці та діти, що і викликає серед них непорозуміння».

Антирелігійна пропаганда, брутальне цькування віруючих робили свою справу. Ніжинські безбожники з тріумфом доповідали начальству: «Твердо релігії дотримується населення похилого віку, молодь та населення середнього віку до релігії ставиться байдуже». Зменшується кількість віруючих по Ніжину. якщо в 1927 році їх було 7756, то в 1928 р. ця кількість зменшилась до 3521. Справжнім апокаліпсисом для УАПЦ і взагалі для всіх релігійних течій була сталінська «суцільна» колективізація. Духовенство було оголошено ворогом колективізації.

Смертельний удар по українській автокефальній церкві наніс провокаційний процес «Спілки визволення України (СВУ)». Спритні слідчі ДПУ змусили одного з членів «фашистської організації СВУ» Г. Холодного зробити таку заяву на адресу української церкви: «Коли церква взагалі є контрреволюційна організація, то автокефальна є вдвічі контрреволюційна». За таких обставин, боячись посилення репресій, керівництво УАПЦ пішло на крайній захід. 28—29 січня 1930 р. III надзвичайний церковний Собор припинив діяльність автокефальної церкви. «Надзвичайний собор мусить визнати, — зазначалось в прийнятому рішенні, — що УАПЦ, як тепер це остаточно виявилось, протягом 10 років свого існування була яскраво вираженою антирадянською контрреволюційною організацією. З церковного амвона проповідувались націоналістично-політичні ідеї, що різко розбігались з ідеологією церкви, а щодо Радянської влади були контрреволюційні, антидержавні. Тому надзвичайний собор, категорично засуджуючи всіх, хто спричинявся до перетворення церкви на контрреволюційну організацію, визнає подальше існування УАПЦ за нецільне і вважає її ліквідованою».

Але цей принизливий тон не врятував керівництво УАПЦ від репресій. Так, протягом 1930—1934 рр. на Україні було репресовано 2 тисячі священників УАПЦ, в тому числі 4 митрополита, та 23

єпископи і архієпископи. Зазнали утисків і рядові члени автокефальної церкви. Досить було в 1933 році довідатись директорів Ніжинського ІНО що студент вечірнього робітфаку П. Пулинець в минулому був організатором автокефальної громади, як Пулинець негайно був виключений з лав студентів. Кілька десятків років йшло шаленне цькування «петлюрівців в рясах». Нарешті здійснилась справедливість: Покровська церква, яка в 20-ті роки була парафією прихильників УАПЦ, знову передана автокефальному духовенству.

К а ч а н і в к а

ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КАЧАНІВСЬКОЇ САДИБИ В ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ ХVІІІ ТА ХІХ СТОЛІТТЯХ.

Історія садибно-паркового комплексу в селищі Качанівці на Чернігівщині — унікальної пам'ятки архітектури, мистецтва та культури українського народу — недостатньо висвітлена в науковій літературі. Це пояснюється слабкою увагою дослідників до питань становлення та розвитку палацово-паркових садиб в Україні. Незважаючи на труднощі, нечисленні історичні праці дозволяють сьогодні фрагментарно але достовірно відтворити історію становлення та розвитку Качанівського маєтку.

Перші відомості про Качанівку відносять до першої половини ХVІІІ століття. В 1742 році ніжинський грек Федір Болгарин придбав у Родіонова, управляючого графа С. Владиславича-Рогужинського, Іваницького козака Прочая водяний млин на р. Смош. У цьому ж році він продав заснований на цьому місці хутір придворному співаку імператриці Катерини ІІ, дворянину Федору Івановичу Каченовському.

Неподалік від хутора Ф. Болгарина на р. Смош знаходився інший хутір, який належав також ніжинському греку Фомі Мачемаку. Після смерті Ф. Мачемака хутір переходить у спадок до його дітей, які продали його у 1744 році Ф. І. Каченовському.

Об'єднавши два хутори, «этот Каченовский и был строителем хутора, получившего поэтому название Качановки». (2).

Ф. І. Каченовський, нагороджений у 1748 році чином полковника і значними маєтностями імператрицею Катериною ІІ, в 1749 році продав хутір Качанівку своєму брату секунд-майору Михайлу Івановичу Каченовському.

Щодо подальшого розвитку подій в науковій літературі висловлюються різні гіпотези. На думку історика М. В. Тарновського хутір Качанівка, як і Парафіївка за дорученням імператриці Катерини ІІ були куплені в 1770 році у М. І. Каченовського для графа, генерал-фельдмаршала П. О. Румянцева-Задунайського (1725—1796 р.р.), і в грудні 1770 року подаровані йому (2).

Відома дослідниця Т. П. Каждан вважає, що хутір Качанівка, приписаний до Парафіївки, придбано в грудні 1771 року генерал-фельдмаршалом П. О. Румянцевим-Задунайським у секунд-майора М. І. Каченовського на додаток до Парафіївки, яка була куплена в 1770 році імператрицею Катериною ІІ у графа С. Владиславича-Рогужинського і подарована П. О. Румянцеву-Задунайському разом з іншими маєтностями в Чернігівській губернії. (5).

П. О. Румянцев-Задунайський розпочинає з грудня 1770 року будівництво Качанівського палацового комплексу в формах псевдоготики. Будівництво завершується в 1780 році. Дослідники вважають, що автором споруди був відомий московський архітектор К. І. Бланк, виконував будівництво місцевий архітектор М. К. Мосципанов, учень архітектора В. І. Важенова. В 1777 році М. К. Мосципановим здійснено закладку парку і паркових споруд. (3, 4.).

У 1808 році Сергій Петрович Румянцев, син П. О. Румянцева-Задунайського, продає Качанівку своєму управляючому Григорію Яковичу Почек, за якого палац перебудовується в стилі класицизму.

Після смерті Г. Я. Почек у 1816 році садиба знаходиться у вічному володінні його вдови Параски Андріївни Почек.

У 1824 році після смерті вдови Качанівка по заповіту переходить до сина від першого шлюбу П. А. Почек камер-юнкеру Григорію Степановичу Тарновському (1788—1853 р. р.).

Відомий дворянський рід Тарновських з цього часу на протязі 74 років володітиме Качанівською садибою. По офіційним даним це графський рід герба Леліва, який походить з XIV століття. Але на думку історика О. М. Лазаревського рід Тарновських походить від військового товариша прилуцького полку Ляшка, який у 1685 році одержав універсал на володіння землями. (1).

При Тарновських Качанівський садибно-парковий комплекс досягає апогею свого розвитку: впорядковується парк, будуються паркові містки, альтанки, зимовий сад.

У 1828 році Г. С. Тарновський завершує спорудження церкви, розпочате між 1816 та 1824 р. р. його матір'ю П. А. Почек, виконує і ряд будівельних робіт по палацу. (6).

Після смерті Г. С. Тарновського в 1853 році Качанівка стала власністю двоюрідного небожа Г. С. Тарновського — Василя Васильовича Тарновського-старшого (1810—1866 р. р.), що відомий як громадський діяч та юрист. За В. В. Тарновського-старшого в маєтку будівельні роботи не проводилися.

З переходом у 1866 році Качанівки по заповіту до Василя Васильовича Тарновського-молодшого (1837—1899 р. р.), відомого колекціонера українських старожитностей, в садибі знову оживає будівництво.

Меценатська та збирацька діяльність В. В. Тарновського-молодшого погіршила його фінансове становище і в 1898 році він продає Качанівку великому фабриканту П. І. Харитоненку (1853—1914 р. р.). (2).

Історія Качанівської садиби, яка відображена вище, не претендує на повноту і завершеність. Фактичний матеріал, фрагментарно відтворений в небагатьох, коротких працях, не дає змоги більш чітко уявити хронологію та розвиток подій, але в процесі подальшої роботи дослідників сподіваємося, що історія Качанівського маєтку розкриється більш детально.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Энциклопедический словарь. — СПб.: Типография Брокгауз-Ефрон. 1901. Т. XXXII. — С. 650—651.

2. Тарновский М. В. Качановка. Бывшее имение Тарновских, ныне Олив. //Столица и усадьба. — 1915. — № 40 41. — С. 4—12.

3. Історія українського мистецтва. — К., 1969. Т. 4. Кн. 1. — С. 310, прим. 17.

4. Новгородов В. Е., Нельговский Ю. Ю., Подгора В. П. О реставрации Качановского дворца. //Строительство и архитектура. — 1976. — № 4. — С. 31—34.

5. Каждан Т. П. Культурная жизнь усадьбы во второй половине XIX века. Качановка. //Взаимосвязь искусств в художественном развитии России во второй половине XIX века. — М.: Наука, 1982. — С. 264—297.

6. Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого. — Л., 1970. — С. 147—150.

**В. В. ТАРНОВСЬКИЙ (МОЛОДШИЙ) — МЕЦЕНАТ,
КОЛЕКЦІОНЕР, ЛІБЕРАЛЬНО-ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ.**

Серед українських меценатів-колекціонерів ХІХ ст. Терещенків, Ханенків, Харитоненків помітне місце займає Василь Васильович Тарновський-молодший — останній із сім'ї Тарновських, якому належала Качанівка з 1866 по 1898 р. р.

В. В. Тарновський — багатий український поміщик, громадський та культурний діяч, що дотримувався ліберальних поглядів і належав до високоосвіченої української інтелігенції, яка шанувала культуру рідного народу, звичаї та обряди пращурів.

В. В. Тарновський народився 1 квітня 1837 р. в с. Антонівка Пирятинського повіту на Полтавщині. (1). Початкову освіту Василь Васильович здобув у одному з кращих московських пансіонів, навчався в Петербурзькому інженерному училищі, закінчив Київський університет, де слухав лекції з історії та літератури. (2).

Його батько Василь Васильович Тарновський-старший — походив з стародавнього козацького роду, належав до поміркованих ліберально-поміщицьких кіл, був широкоосвідченою, інтелігентною людиною. Він закінчив Ніжинський лицей князя Безбородька і юридичний факультет Московського університету. Тарновський-старший був членом комісії по підготовці селянської реформи 1861 року в Полтавській губернії, мав праці з юридичних та економічних питань, підтримував дружні стосунки з багатьма діячами мистецтва, культури, науки, в тому числі з Т. Г. Шевченком, М. В. Гоголем, М. Костомаровим, П. Кулішем, В. Білозерським та ін. (3). М. Гоголь високо цінував доброту, безпосередність, щирість, його дещо мрійливий, далекий від пошуку чинів, нечестолубивий характер (4).

Мати В. В. Тарновського-молодшого Людмила Володимирівна, походила із сім'ї Юзифовичів. Була теж освіченою, інтелігентною жінкою (5).

Звичайно, що саме батькові зобов'язаний Василь Васильович появі в ньому з юних літ поваги до мистецтва, науки і тієї любові до всього національного, самобутнього, якому він лишився вірним все життя.

Після закінчення Київського університету Василь Васильович став мировим посередником першого призива, а потім предводителем дворянства Борзенського і Ніжинського повітів (6).

Але головним сенсом його життя стає збирацька і меценатська діяльність. У 1866 році, після смерті батька, він отримує у спадок Качанівську садибу, яка стає основним місцем проживання сім'ї молодого пана (7).

Саме за часів Василя Васильовича Тарновського Качанівка досягає епогею свого розквіту. В цей час значно розширюється територія садиби, зводяться нові споруди, перебудовуються служби, композиційного завершення набуває парк. Тоді ж в Качанівці сформо-

вуються традиції, які дозволяють говорити про неї, як про своєрідний духовно-естетичний і літературно-мистецький осередок, що стає відомим далеко за її межами. За своїм значенням Качанівка стає в ряд з такими видатними місцями, центрами літературно-мистецького життя, як Репінські «Пенати» та Абрамцево. Не випадково відомий історик М. Костомаров назвав Качанівку «українським вирієм», тобто краєм, куди зліталось різне «учене, художнє, письменне птаство». (8).

За часів Василя Васильовича тут черпали сили для творчого натхнення такі відомі українські і російські діячі культури і мистецтва, як І. Репін, брати Маковські, М. Костомаров, Д. Яворницький, М. Максимович, П. Куліш, брати Лазаревські, М. Шугуров, В. Білозерський, В. Горленко та багато інших. Їх вабила в Качанівку не тільки чудова українська природа, але й пільна, невимушена обстановка, яка панувала в садибі, дякуючи сердечності і гостинності господарів — Василя Васильовича і його дружини Софії Василівни, теж доброзичливої, освіченої жінки, яка знала декілька іноземних мов і непогано грала на роялі.

В своїх спогадах відомий історик, археолог Д. Яворницький відтворив портрет характеру господаря Качанівки. Він писав: «В. В. Тарновський норов мав упертий, гарячий, запальний. Вином дуже не вживався, а проте все ж таки не цурався, тютюнку зовсім не вживав. Всередині нього залишилися три пристрасті. Перша — це парк. З парку він хотів зробити в Качанівці земний рай. Друга пристрасть — це зібрання різної старовини, а найбільше старовини козацьких часів. Третя-жіноцтво». (9).

Результатом його першої пристрасті є Качанівський парк, який став справжнім витвоєм мистецтва. Головним творцем парку був сам господар, який показав себе справжнім майстром садово-паркового планування і неабияким художником у створенні живописних ландшафтних картин.

Друга пристрасть В. Тарновського — колекціонерська діяльність, якій він присвятив усе своє свідоме життя. Про цей бік своєї діяльності він розповідав так: «Ще з молодю, літ сорок тому, я поставив собі за мету дібрати по можливості повну колекцію предметів, що характеризують старовинний побут моєї батьківщини — Малоросії». (10). В. Тарновський надзвичайно захоплювався збирацькою роботою, не жалів на цю справу ні коштів, ні здоров'я, ні часу. Саме ця його діяльність, окрім всього іншого, зробила Качанівку і її володаря відомими, мабуть, всьому освіченому товариству в Росії і в Україні. Його колекція налічувала більше 7 тис. експонатів і мала серйозне наукове значення. Вона з успіхом могла конкурувати із знаменитими колекціями тих часів. Складалась колекція з етнографічних матеріалів, стародруків, творів декоративного і образотворчого мистецтва. Особливе місце в ній займали розділи, присвячені історії та побуту українського козацтва, а також життя та творчості Т. Г. Шевченка. (11). Розуміючи, що з точки зору духовних надбань народу колекція безцінна, В. Тарновський вважав її загальнонаціональним надбутком, а тому в 1896 році передав зібрання в Чернігівську земську управу з проханням створити музей. (12). На жаль, до на-

ших часів ця колекція дійшла в розрізненому вигляді. Сьогодні її експонати знаходяться в історичному музеї м. Чернігова, Державному музеї Т. Г. Шевченка і його філіалі-літературно-меморіальному будинку-музеї Т. Г. Шевченка в Києві. Крім того, окремі експонати колекції зберігаються в багатьох інших музеях республіки і приватних зібраннях.

В родині Тарновських надзвичайно любили і шанували Т. Г. Шевченка. В Качанівці був своєрідний культ поета. Тут з трепетом відносились до кожного місця пов'язаного з перебуванням Кобзаря в садибі. (13). Василь Васильович добре знав Тараса Григоровича, був чудово обізнаний з його поезією, листувався з Шевченком, при необхідності надавав йому матеріальну допомогу. Глибоко усвідомлюючи значення творчості Т. Г. Шевченка, В. В. Тарновський після смерті поета, робив усе можливе для увіковічнення його пам'яті. Відомо, що Василь Васильович клопотався про перезахоронення Кобзаря в Качанівці. Він був також одним із ініціаторів і організаторів впорядкування могили поета в Каневі, за його кошти встановлено великий чавунний хрест на могилі. Він також клопотався про огорожу на могилі, меморіальну хату поета. Багато зробив для відміни заборони імені Шевченка на Україні, а коли вона була знята, ні один з вечорів пам'яті поета не проходив без Василя Васильовича. (14).

Приклав немало зусиль В. Тарновський для популяризації мистецької спадщини Т. Шевченка. За його кошти було надруковано 100 примірників альбома з фотографіями Шевченкових офортів, які він розіслав зацікавленим особам. (15). Дякуючи В. Тарновському, з двох альбомів Т. Шевченка, що були власністю Василя Васильовича, редакцією журналу «Киевская старина» були зняті копії, після чого фотолітографії цих творів час від часу друкувалися на сторінках журналу. Але найбільша заслуга Василя Васильовича в тому, що він збір, зібрав, класифікував для потомків святі реліквії, пов'язані з іменем Т. Шевченка. В 1893 році з метою популяризації цих реліквій, які на той час склали 758 одиниць, В. Тарновський підготував і видав каталог найголовніших шевченківських експонатів

Меценатська діяльність Василя Васильовича виявилася і в сприянні створення пам'ятників І. Котляревському в Полтаві та Б. Хмельницькому в Києві. За його кошти видавався щомісячний популярний серед інтелігенції того часу журнал «Киевская старина». Надавав В. Тарновський всіляку допомогу і підтримку талановитій молоді, робив усе можливе для відродження української культури.

Витрати на збирацьку, меценатську та культурно-просвітницьку діяльність привели до погіршення фінансового становища В. Тарновського, а тому він змушений був у 1898 році продати свою Качанівку багатому цукрозаводчику П. Харитоненку. Через рік В. В. Тарновського не стало. Похований він в м. Києві на Аскольдовій могилі.

З високою повагою ставились до В. В. Тарновського ті, хто близько знав його, цю «дивовижну людину», як назвав В. В. Тарновського один з близьких його знайомих український письменник, мистецтвознавець і фольклорист В. Горленко. (16).

На жаль сьогодні ім'я В. В. Тарновського-молодшого мало відоме широкому колу, хоча заслуговує про добру пам'ять і вдячність

потомків. Користуючись і в наш час матеріальним і культурно-мистецьким набутком В. В. Тарновського, ми маємо достойно його шанувати.

ЛІТЕРАТУРА.

1. Сарбей В. До 130-річчя з дня народження В. В. Тарновського //Український історичний журнал, — 1967. — № 4, — С. 118.
2. Матвеев А. Пресвітлий рід Тарновських //Родослав. — 1992. — № 13—14.
3. Русский биографический словарь; Суворов-Ткачев. — СПб., 1912. — С. 313—314.
4. Лист М. В. Гоголя М. Максимовичу від 22 березня 1835 р. //Гоголь М. В. Пов. зіб. твор. — Л; 1940, Т. 10. — С. 278.
5. Жур П. В. Шевченківський Київ. — К., 1991. — С. 115.
6. Памяти В. В. Тарновского //Исторический вестник, — 1899. — Август.
7. Каждан Т. Культурная жизнь усадьбы во втор. пол. XIX в. Качановка. //Взаимосвязь искусств в художественном развитии России во втор. пол. XIX в., — М.: Наука, 1982, — С. 264—297.
8. Яворницький Д. В. Тарновський. 01.02.35 р. С. 1. // ЦНБ ім. Вернадського. Відділ рукописів.
9. Там же, — С. 45.
10. Сарбей В. Про мистецьку спадщину В. В. Тарновського-молдшого //Україна, — 1988. — Травень. — С. 24—25.
11. Деркач Т. Основные направления собирательской деятельности В. В. Тарновского. //Тезисы Черниговской научно-методической конференции посвященной 90-летию ЧИМ., декабрь 1986.
12. Арендарь А. Из истории поступления коллекции В. В. Тарновского и создание музея украинских древностей в г. Чернигове. //Тезисы... к 90-лет. ЧИМ., декабрь 1986.
13. Памяти В. Тарновского, А. Лазаревского, Н. Шугурова. //Киевская старина. — 1902. — № 7—8. — С. 288—290.
14. Репин И. Письма к художникам и художественным деятелям. — М., 1952. — С. 70, 309.
15. Шевченко Т. Г. в епістолярії віділу рукописів. — К.: Наукова думка. — 1966. — С. 132, 145, 175.
16. Там же, — С. 96.

ЗМІСТ

Самойленко Г. В. Проблеми вивчення культури Ніжина 3

Сторінки наукового життя Ніжина

Ковальчук О. Г. Особливості трактування поняття «серце» у філософській спадщині Х. Енеблада	12
Самойленко А. Г. Нежинский период деятельности Н. Х. Бунге	16
Шевченко В. М. З історії статистико-етнографічних досліджень О. Русова на Ніжинщині	26
Зільберман Е. Л. Маловідомі сторінки життя С. П. Корольова	30
Бойко О. Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії, культури і мови в історичному контексті 20—30-х рр.	38
Бойко В. М., Бойко О. Д. Дослід та уроки діяльності Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури і мови по здійсненню політики українізації	47
Кочуровський І. Життєвий і творчий шлях Петра Одарченка	53
Костенко І. П. Доцент І. Я. Павловський: Життя та доля	56
Ємельянов В. З кагорти нескорених: Професор Є. А. Рихлик	59
Ленченко Н. О., Литвиненко Л. І. Музей рідкісної книги ім. Г. П. Васильківського	63

Мистецьке життя Ніжина

Самойленко С. Г. Розвиток мистецтва в Ніжині в XVIII столітті	69
Качалова Т. В. Побутування весільного обряду у місті Ніжині	87
Самойленко С. Г. Великое достояние художественной культуры	92
Самойленко Г. В. Творчий пошук триває	104
Евстафьева Е. Н. Под крылом Мельпомены	105

Церква й церковні діячі

Дьяков В. А. Эпистолярное наследие Лазаря Барановича как источник изучения его церковно-политической деятельности	115
Астаф'єв О. Г. Стефан Яворський у Ніжині	134

Качанівка

Симоненко В. І. УАПЦ в Ніжині	143
Кожедуб М. В. До питання історії Качанівської садиби	148
Мищенко Р. В. В. В. Тарновський-молодший	151